

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXIII

Бр. 2/2010.

Влада Црне Горе

Тематски број часописа посвећен међународном научном скупу:

“СТО ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ОД УСПОСТАВЉАЊА
ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ЦРНЕ ГОРЕ СА ВЕЛИКИМ
СИЛАМА НАКОН СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ 1878”

Подгорица, 20 - 21. октобар 2009.

Амбасада
Руске Федерације

Турска агенција за
међународни развој и
сарадњу - Канцеларија
за програмску
координацију Подгорица

Универзитет
Црне Горе

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXIII

2

ПОДГОРИЦА
2010

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. факс 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет производа.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIII

2

PODGORICA
2010

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adres-
sés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monté-
négro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an
est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Podgor-
ica.

ОТВАРАЊЕ СКУПА

Поштовани Предсједниче Владе Црне Горе господине Ђукановићу, ректоре Универзитета Црне Горе господине Мирановићу, дипломатски представници држава акредитованих у Црној Гори, колегинице и колеге, даме и господа,

Отварам међународни научни скуп „**130 година од успостављања дипломатских односа Црне Горе са великим силама након стицања независности 1878**“, у организацији Историјског института Универзитета Црне Горе.

Топло поздрављам учеснике скупа и желим им плодан рад, а такође и драге високе госте који су својим доласком на отварање наше научне конференције учинили част Историјском институту Црне Горе и црногорској историјској науци.

Историјски институт Црне Горе од свог оснивања 1948. године увијек је настојао да, реализујући програме свог научног рада, изучи и обиљежи значајне датуме или преломне догађаје из прошлости Црне Горе, али и да их, онда када је то било протребно, извуче на шире научне просторе.

Идући тим путем, ове године Историјски институт Црне Горе се одважио да организује међународни научни скуп, под насловом који сте већ чули, настојећи да он буде повод за експлицитнију афирмацију научне мисли о Црној Гори и њеним везама са другим државама након стицања независности 1878, употпнимо знања која смо до сада, о том питању, остварили у радовима на монографском нивоу. Осим тога, жељели смо да организацијом овог скупа започнемо процес успостављања сталне научне сарадње Црне Горе са сродним институцијама у свијету, посебно потребне након поновног стицања независности 2006. године.

Иако је насловно истакнута историјско-дипломатска димензија скупа, већ смо рекли да скуп има мултидисциплинарни карактер и да подразумијева, осим прекретничке 1878. која представља преломницу у времену исто-

ријског трајања Црне Горе, намјеру да он обради друга питања од међународног и унутрашњег значаја за Црну Гору која су с тим датумом повезана или из њега произилазе.

На овом скупу учествује четрнаест научника из осам европских држава. Тиме је један важан сегмент историје Црну Гору учињен и предметом пажње дијела европске науке. Овим пројектом Историјски институт Црне Горе се на нов начин почиње укључивати у токове европске научне мисли, који подразумевају много богатију институционалну сарадњу са научним установама у другим земљама. Зажелите нам да на том путу истрајемо и да оваквим облицима размјене знања дамо свој допринос не само развоју историјске науке у Црној Гори већ и процесу интеграције Црне Горе у заједницу европских држава, у чему су у политичкој пракси већ учињени крупни кораци.

Ја се још једном свима појединачно најтоплије захваљујем на присуству и молим Предсједника Владе Црне Горе господина Мила Ђукановића, без чије помоћи овај скуп не би могли организовати, да нам се обрати. Хвала!

Др Радослав Распоновић

ЧЛАНЦИ

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

ЗНАЧАЈ МЕЂУНАРОДНОГ ПРИЗНАЊА У ПРОЦЕСУ ИЗРАСТАЊА ДРЖАВНОПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ABSTRACT: In this paper, the author deals with the question of formation of the state and legal subjectivity of Montenegro after it gained independence pursuant to the decisions of the Congress of Berlin. The decisions of the Congress were a milestone in the history of Montenegro and its statehood on both internal and foreign levels. Apart from improving the state apparatus in the normative and actual sense, they created space for the development of social relations on an economic, educational, cultural and, in a word, civic level, thus transforming Montenegrins from the status of "subjects" into citizens of an internationally recognized member of the international community.

KEY WORDS: independence, sovereignty, state subjectivity, Great Powers, civil liberties...

СТИЦАЊЕ СТАТУСА ДРЖАВНОГ СУБЈЕКТА БИЛО КОГ ГЕОПОЛИТИЧКОГ ЕНТИТЕТА ЈЕ ДВОСТРАН ПРОЦЕС. ОН, С ЈЕДНЕ СТРАНЕ, ПОДРАЗУМИЈЕВА ИЗВЈЕСНЕ КОНСТИТУТИВНЕ ЕЛЕМЕНТЕ НА УНУТРАШЊЕМ ПЛАНУ: СТВАРАЊЕ ДРЖАВНОГ ПОРЕТКА НА ОДРЕЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ У НОРМАТИВНОМ И СТВАРНОМ СМISЛУ, КАО И СТАНОВНИШТВОМ ПУТЕМ ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ СТРУКТУРЕ УСПОСТАВЉЕНЕ ВЛАСТИ НА ТЕРИТОРИЈИ НА КОЈОЈ ОНО ЖИВИ. С ДРУГЕ СТРАНЕ, МЕЂУНАРОДНА АФИРМАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ОСТВАРЕНИХ НА ТОМ ПЛАНУ ЈЕ СВАКАКО ОЧЕКИВАНИ ЦИЉ, ЈЕР ПРОЦЕС ДРЖАВНОГ КОНСТИТУИСАЊА ПОДРАЗУМИЈЕВА И МЕЂУНАРОДНУ ЕМАНЦИПАЦИЈУ И ПРИЈЕМ У МЕЂУНАРОДНУ ЗАЈЕДНИЦУ. НЕОПХОДНО ЈЕ, ДАКЛЕ, ДА СТИЦАЊЕ ОДРЕЂЕНИХ ЕЛЕМЕНАТА ДРЖАВНОСТИ КОЈИМ СЕ КОНСТИТУИШЕ ОДРЕЂЕНИ ДРЖАВОТВОРНИ СУБЈЕКТ ИМА И СВОЈУ МЕЂУНАРОДНУ ПОТВРДУ, ЈЕР ИЗОЛОВАН ОД ОСТАЛИХ ДРЖАВНИХ СУБЈЕКТАТА, САМ ПО СЕБИ, НИЈЕ СВРХА ИСТОРИЈСКОГ

* Аутор је научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

процеса из кога је резултирао. Израстање државног организма неког геополитичког субјекта, кроз процесе унутрашњег државотворног карактера, као пратећи резултат има стицање одговарајућег међународног капацитета, тј. одговарајући степен репутације и утицаја у међународној заједници што историјски гледано и јесте смисао идеје стварања и развоја државноправног субјективитета нових државних заједница.

Стварање међународног идентитета и државног субјективитета модерне државе у Црној Гори¹ започело је оружаном борбом против Османског царства, тј. отпором наметању врховне власти Порте. Тај процес је започео њеним падом под османску власт 1499. када је Црна Гора ушла у састав Скадарског санџака (1499). У оквиру тог санџака Црна Гора је представљала посебну територијалну јединицу на челу са врховним заповједником који је могао носити, зависно од организације Царства, различите титуле.

Завођење османског феудалног система власти и њено учвршћење као даљи организациони облик имало је формирање Црногорског санџака који је стављен под управу најмлађег сина Стефана Црнојевића, Станише, потурченог Скендер-бега (1514-1528). У новој административној јединици Црногорци су проглашени за слободне сточаре, филурџије. Упоредо са завођењем османске власти и формирањем филурџијског система у Црној Гори је текао и процес формирања племенског друштва које је у својој поједностављеној хијерархијској структури имало своје племенске старјешине, као органе локалне управе и основне органе с ниским управним прерогативама, и посебан орган представничког карактера Општецрногорски збор. Истовремено, с посебним статусом као

¹ Упоредни правни осврт на постанак модерних држава у Европи и историјат првих државноправних форми у Црној Гори показује знатно касније вријеме њиховог настанка у односу на ток тих процеса на европском тлу.

Код романских и германских народа модерна држава је настала у XVI вијеку. Карактерише је централизована власт апсолутних монархија, коју нијесу посједовале политичке творевине које су постојале прије настанка модерне државе. Суштина самог термина *држава* (*stato*) тада је означавала нешто уређено, организовано, стабилно, трајно, за разлику од нестабилних политичких облика заснованих на личној власти кнежева и краљева, који су истовремено били и *владаоци* и *власници* (подв. Р. Р). Битне карактеристике модерне државе су, дакле, централизовани, јавноправни карактер власти, односно превазилажење конфузије персонализоване власти владоца и власника. Политичке творевине које су у Европи постојале прије настанка модерне државе нијесу се називале државама. У античком периоду коришћени су термини: *polis*, *civitas*, *res publica*, *imperium*. У феудализму: *regnum*, *monarchia*, а у градовима је употребљаван и термин *res publica*. За тај период је карактеристична употреба ријечи: *terra*, *terree*, *land*. Тек крајем XV и у XVI вијеку сталешке монархије замијењене су апсолутним, а термин држава добио је ново значење под утицајем централизације власти апсолутних монархија. Видјети: Др Мирослав Живковића, *Основи теорије државе и права*, Београд 1977, 55

преостали орган из ранијих времена, с видљиво сачуваном институционалном структуром, јасно је је била присутна Цетињска митрополија. По много чему особена, ова црквена институција се временом развила у центар управне структуре црногорског племенског друштва, вјерског живота и националноослободилачке борбе Црногораца.

Од почетка XV вијека земље које је тада освојила османска царевина сматрала је саставним дијелом своје државе и спрјечавала је све облике политичке самосталности или стицање аутономног статуса који не би били признати од Порте. Од 1523. на, практично, свим освојеним територијама Царства уведен је порески систем који је подразумијевао плаћање харача, испенце и ушура. То се, у начелу, може казати и за Црну Гору иако је она у османском административном уређењу имала статус хаса² који јој је давао одређене предности, не само у пореском систему, у односу на остале територије других поробљених земаља на Балкану, чије је становништво сматрано рајом. Иако мале, те различитости су биле корисне за конституисање одређеног нивоа посебног положаја у Османском царству у различитим периодима црногорске историје, у виду различитих форми организовања друштвеног живота.

Но, не занемарујући ни околност дугих периода политичке непотчињености Црне Горе, односно, касније стварне независности у односу на османску власт, с обзиром на то како су државне границе Османског царства биле учртане на политичкој карти Европе од XV до почетка друге половине XIX вијека, у међународноправном смислу се не може поставити питање да ли је простор Црне Горе званично био дио државне територије османске царевине. То Царство посебно је било јако у XVI и XVII вијеку док је у XVIII и XIX започео период криза и потреса на унутрашњем палну који су тежили његовој разградњи и осамостаљивању појединих административних јединица. Црна Гора, када се налазила у вртлогу тих дезинтегративних процеса попут они које је крајем друге половине XVIII вијека предводила породица Бушатлија, управљачи Скадарског санџака, у начелу је водила политику без отвореног сврстававања на билу коју од сукобљених страна - Порте или скадарског везира, ради убрзавања распада Царства и «ослобођења од одређеног нивоа општих обавеза» земаља под османском влашћу.

Но ти процеси нијесу могли мимоићи Црну Гору. Одлучност Махмут-паше Бушатлије да створи посебну државу, у правном, економском

² Хас или лено у османском феудалном систему био је земљишни посјед с приходом изнад 100 00 аспри. Добијали су их чланови султанове породице или високи званичници као накнаду за обављање државне функције. Дијелили су се на: 1) султанске, 2) чланове султанове породице и 3) хасове високих војних и других чиновника. Хас-земље није насељавала раја, већ су обрађивани под условима другачијим од рајинских.

и политичком смислу самосталну од Порте, која би обухватила Црну Гору, сада је наметала потребу отпора трансформисаном ранијем управљачу у смислу очувања и наставка процеса националне еманципације и оствареног степена независности на конфесионалном и културно-просвјетном, односно државотворном плану. Одлучност отпора «новом управљачу» посебно ће се показати у тренутку када безбједност Црне Горе, након неуспјелог «дисциплиновања» скадарског паше од стране Порте, буде озбиљно доведена у питање и када се она у борби за одржавање основа егзистенције ослони на - у том тренутку једино могуће рјешење - снагу властитог оружја, ношена идејом о независношћу земље.

Њена борба се заснивала и на снажно присутној свијести о циљевима које је жељела постићи и њиховој историјској утемељености. С тим у вези, за питање процеса државног конституисања Црне Горе чини нам се тачном тврдња др Петра Стојановића да „савремена црногорска држава изводи свој легитимитет из Зете – државе Црнојевића...”.³

Но, легалитет савремене црногорске државе ипак је новијег датума. Брзо регенерисање родовско-племенских односа након пада ових подручја под османску власт утицало је на прекид континуитета с правним поретком српске средњовјековне државе. Конституисање савремене државе у Црној Гори, које везујемо за крај XVIII и почетак XIX вијека, ма колико да се одвијало на државној традицији средњовјековних земаља у којој су „и ,окаминне‘ римског права чија је задња бриљантна кодификација у Византији (*Cognus juris civilis*) оставиле снажне трагове на све земље у држави Немањића“, а преко приморја и „традицијама развијеног европског права“, далеко је највише било под утицајем захтјева које су постављали циљеви ослободилачке борбе против Турака и специфичности патријархално-племенске структуре црногорског друштва, чији је сепаратизам требало надвладати.⁴ Али, како је регенерисано племенско друштво, које је надомјестило државну власт, имало за резултат релативно висок степен самосталности племена, то је процес изградње државног поретка текао доста споро. Зато су први органи власти и законски акти на којима се почео уздизати државни апарат Црне Горе били за Европу с краја XVIII или почетка XIX вијека давна прошлост.

Настанак црногорске државе био је, дакле, по многим ознакама јединствен и изузетан како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану. Кад је о првом ријеч, међу многобројним чиниоцима који су определијели историју њеног стварања, у литератури се у синтети-

³ Петар Ђ. Стојановић, *Настајање савременог права у Црној Гори 1850-1900*, Титоград 1991, 24.

⁴ Исто, 24.

зованом виду најчешће помињу два. На једној страни то су резултати ослободилачке борбе против Турака, а на другој сламање племенског сепаратизма и изградња централних органа власти. Међузависност наведених компоненти показује се у двоструком смислу. Успјех у ослободилачкој борби захтијевао је обједињавање свих снага отпора у расцјепканим црногорским и брдским племенима; изградња централних органа власти и почеци конституисања државе подразумијевали су већ остварене резултате у погледу слободне територије, становништва и племенског уједињавања.

Ипак, споменути статус релативно заокружене територијалне јединице у оквиру административно-територијалног система османске управе, о коме је претходно било ријечи и који је, иако у ограниченом обиму, с различитим интензитетом пролазио кроз различите врсте промјена у појединим периодима, омогућавао је и да се почеци национално-ослободилачких и државотворних процеса у Црној Гори раније остваре, а помаци у административно-територијалној организацији власти, посматрано са становишта политичке перспективе и националног ослобођења, добију простор за брже оживотворење у пракси.

Но, иако је та врста предности заиста постојала, она сама по себи није била довољна и није имала покретачки значај за ослобођење земље и израстање њене суверености на међународном плану. Њих су носиле унутрашње снаге, односно, енергија народа која је уз помоћ Цетињске митрополије, као духовног и свјетовног средишта, и њених владика који су као вјерски поглавари и носиоци земаљске власти усмјеравали и појављивали се као иницијатори тих процеса.

Такав историјски контекст стварао је уочљиво амбивалентну ситуацију у којој је Црна Гора, у фактичком смислу, на геополитичком простору омеђеним именом Османског царства, у оквиру његових картографских граница у XVIII и XIX вијеку, посједовала сопствене органе власти и изградила посебан степен политичке аутономије који политичким актима централне администрације није могао бити нарушен нити враћен у политички систем османске државе. Својим институционалним формама он није био сагласан с политичким поретком који је постојао у османској царевини као међународном субјекту, како по традицији тако и по резултатима ослободилачке борбе Црногораца, који су били такви да никако нијесу одговарали политичким статусу велике силе који је подразумијевао јаку централну власт на цјелини државне територије. Најважнији елементи специфичности тог фактички установљеног “дуализма власти” огледали су се у чињеници да су остварени почетни облици политичке аутономије Црне Горе, која је све вријеме егзистирала у, институционално посматрано, још увијек јаком и рела-

тивно моћном систему османске државе, испољавали сталну тежњу ка пуној независности земље, са својим правним поретком у нормативном и стварном смислу.

У оквиру османске државне структуре функционисали су, дакле, први органи власти модерне црногорске државе, нормативно и стварно независни, на челу са црногорским владикама, односно, касније, књажевима. У тој супростављености функција власти османске државе и начина функционисања од ње независних центара националноослободилачког карактера, са елементима државотворног статуса, можемо тражити утемељена објашњење за тврдњу да „Турска од краја XVIII вијека није била у стању да над Црном Гором остварује права која проистичу из односа суверености“,⁵ односно да је утемељењем државних атрибуција на унутрашњем плану било могуће остварити и међународну афирмацију субјекта за кога су биле везане.

Недвосмислену историјску преломницу која даје основа за тумачење „дуализма“ у процесу државног осамостаљивања Црне Горе представљале су побједи Црногораца над војском Махмут-паше Бушатлије на Мартинићима⁶ и Крусима⁷ 1796. Црна Гора се с њима, на међународном плану, издигла до нивоа посебног политичког чиниоца у оквиру Османске империје, али и препознатљивог субјекта на европској политичкој сцени. Наполеонови ратови у Боки 1806–1807. и борбе Црно-

⁵ *Историја државе и права југословенских народа*, Београд, 1986, 328. Видјети: И. С. Достјан, *Пробљема государственой организацији Черногории в Руско-черногорских политических связях начала XIX в.* Балкански исторически и политически сборник, Кишинев 1974, 11.

⁶ Битка на Мартинићима вођена је од 2/13. до 11/22. јула. У првим данима боја до 10/21. јула вођене су “чарке са мањим одјељењима турске војске која су правила испаде околином Спужа и Подгорице”. Главни окршај, и уједно један од најзначајнијих догађаја у историји Црне Горе XVIII вијека, десио се 11/22. јула. Тога дана, зауставивши турски напад, Црногорци су заједно са Пиперима и Бјелопавлићима разбили Махмут-пашину војску, испољивши при том велику храброст. Без ичије помоћи Црногорци и Брђани нанијели су први велики пораз снагама скадарског паше. Обавјештавајући о резултатима боја, владика Петар I је Луки Пуцићу, између осталог, писао: “Но нека је хваљен и слављен Господ, који је таквом храброшћу надахнуо наше трупе које су нагнале у бјекство непријатеља, прогнале га до његових шанчева, у које једва да их је стигло трећина, јер је сваки бјежао куд је могао. Сам Махмут је био приморан да утекне ноћу, остављајући на бојном пољу 473 погинула, међу којима се налазио и његов зет (!), бег из Тиране, Јакуб-ага Сердаревић итд”. Бранко Павићевић, *Нови подаци о биткама на Мартинићима и Крусима*, Историјски записи 1-4, 1992, 161.

⁷ Одсудан бој током другог Махмут-пашиног напада одиграо се на Крусима (трајао је од 8/19. септембра до 22. септембра / 3. октобра 1796). Чињеница да је током тог боја погинуо и сам Махмут-паша дала је могућност да се и ова друга, неспорно велика, црногорска побједи пред јавношћу других држава још више увећа. То је посебно дошло до израза у *Кратком описању другог боја међу Црном Гором и самозванијем Махмутом везиром од Албаније* ђакона Алексија. Гласник, С.У.Д. 65, 134-136

раца и Бокелја око Дубровника, на страни руске војске против Француза, јасно су потврђивали елементе остварене политичке самосталности и аутономност у одлучивању, са изграђеним степеном независности у доношењу одлука у односу на централне органе власти османске империје, на унутрашњем, а онда и на спољном плану.

Посебност статуса Црне Горе и веома видљив степен политичке аутономије стварани су на различите начине. Један од основних је био установљење властитог законодавства и првих органа надлежних за њихову примјену. У нормативном смислу најстарији законски споменици модерне државности Црне Горе наприје су били *Одлука*⁸ и *Стега*⁹ као први писани акти с нормама, више, моралног карактера и «грижом савјести» и «клетвама» као примарним облицима санкција, без стварне државне принуде која диспозитивни дио, у модерним правним порецима, санкционише казнама принудног карактера. Донесени непосредно прије битака на Мартинићима и Крусима 1796. они су били први корак ка Црне Горе испод власти Османског царства, мада нијесу могле да понуде ништа више осим да обезбиједи заједништво и спријече издају у заједничком ратовању Црногораца и Брђана, пред опасношћу која је пријетила Бјелопавлићима.

Њима је трасиран пут за увођење првих законских аката чији је правни карактер био неспоран. Први у реду таквих докумената представљао је законски кодекс, класичног карактера, познат као *Законик Петра I*. Најстарији правни споменици модерне црногорске државе на-

⁸ Након првог покрета Махмут-пашиних трупа, на збору главара и старјешина сазваном на Цетињу 20. јуна / 1. јула донијет је документ познат под називом *Одлука*. Мада збору нијесу присуствовали Црмничани, усвојени документ је представљао одговор Црногораца на захтјев Брђана да им се пружи помоћ у муницији и оружју, односно да владика Петар I “пред Црногорцима дође у Мартиниће”. *Одлука* је била документ у коме је први пут изражена и подигнута на степен правне обавезе „свијест о „отацтву” и у којем се „Брђани третирају као браћа која чине јединствену етничку цјелину са Црногорцима”. Бранко Павићевић, *О првом походу Махмута Бушатлије на Црну Гору 1796*, Историјски часопис, књ. VI, Београд 1956, 160.

⁹ У вези с датумом доношења *Стеге* има различитих тумачења. Умјесто 6. августа, углавном се као датум њеног доношења истиче 20. јун / 1. јул 1796. Тај датум се налази у два основна њена издања, у Медаковићевој *Повјестници* и у материјалима за историју Марка Драговића. Међутим, и у неким другим каснијим издањима, почев од издања Стевана Петровића Његоша до службеног издања Министарства правде у *Зборнику судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору* (књ. 2) из 1912, у којима је уз *Законик Петра I* објављена и *Стега*, наведен је 20. јун као датум њеног доношења. Од неких историчара с краја XIX вијека узима се и 6. август као датум доношења *Стеге* (К. Жиречек, Стојан Новаковић и други). До сличног закључка дошла је и Радмила Петровић у историјскоправној расправи објављеној 1929. На једином сачуваном примјерку такође стоји 20. јун / 1. јул 1796. Видјети: *Стега, најстарији црногорски законски споменик*, приредио Радослав Распоповић, Подгорица 2008.

стали су, дакле, у периоду измеђи 1796, односно 1798, тј. 1803. када је *Законик Петра I* допуњен новим члановима.¹⁰

На институционалном плану нормативну дјелатност је пратило оснивање Правитељствујушчег суда црногорског и брдског, познатог под називом Кулук. И оснивање суда и доношење *Законика* збило се истог дана, 18. октобра 1798, у манастиру Стањевићи. Тај процес је институционално настављен установљењем Сената 1830,¹¹ као новог, модернијег органа централне власти. Сенат је био замишљен као законодавна и судска институција којом је замијењено раније Правитељство.

У нормативном смислу афирмација државног субјективитета требало је да буде дограђена доношењем *Закона отачаства 1833*,¹² али та, тада направљена, не мала правна празнина попуњена је тек двадесет година касније доношењем *Законика књаза Данила 1855*.¹³

На међународном плану процес афирмације историјског идентитета и геополитичког субјективитета Црне Горе, започет је знатно рани-

¹⁰ Коначну форму, односно дефинитиван садржај, *Законик* није добио приликом првог усвајања 1898. На Скупштини у Стањевићима није донијет *Законик* у цјелини, већ само његов први дио, од првог до шеснаестог члана. Остале одредбе *Законика*, тј. чланови од 17. до 33, донијети су пет година касније на Скупштини црногорских главара одржаној 17. августа 1803. Тада је потврђено првих шеснаест и изгласано нових седамнаест чланова. Зато се 1803. година узима као година његовог дефинитивног доношења. *Законик* је први објавио А. Н. Попов, *Путешествие въ Черногорию*, С. Петербург 1847, а потом М. Медаковић, *Повјестница Црне Горе*, 1. Од осталих издања напомињемо *Зборник 1912*, Радмила Петровић, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIX, Београд 1930, 43-71.

¹¹ Према Богишићевој анкети, Сенат је био “прво редовно правитељство” са којим се уводи “централна земалска управа”, које у доба митрополита Петра I није било. И према оцјенама у нашој литератури, као орган државне власти Сенат је, у ствари, замијенио „дотадашњи централни орган власти који је установио Петар I”. Видјети: В. Богишић, *Правни обичаји у Херцеговини и Албанији*, 208. Томица Никчевић, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе*, 103

¹² Започете процесе доградње унутрашњег поретка требало је снажније изразити доношењем *Закона отачаства*. *Закон* је усвојен на Општецрногорском збору на Цетињу 23. маја 1833. године и њиме је требало, поред осталог, да се правно ријеши питање увођења пореза. Међутим, у интересу политичке побједе и афирмације владике Рада као апсолутног господара Црне Горе, било је важније “срушити углед Ивана Вукотића макар и по цијену једног овако значајног дјела као што су *Закони отачаства*”. Б. Павићевић, *О мисији Ивана Ивановића-Вукотића и Матеје Петровића-Вучићевића у Црној Гори*, 273.

¹³ *Законик Данила првог књаза и господара слободне Црне Горе и Брдах*. Установљен *Донесен* је на Цетињу 1855, а исте године и штампан у Новом Саду. Од каквог је значаја било његово доношење за настанак државе у Црној Гори, најбоље потврђују оцјене према којима се тај корак „може сматрати као завршни чин једног друштвено-економског процеса који је у Црној Гори захваљујући посебној друштвено-економској структури и нарочитом међународном положају, трајао близу стотину година”. Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе*, 294

је и био је праћен мисијама црногорских митрополита који су започели посјетом владике Данила Петрограду 1715, а затим и владике Саве 1742, као и одласком владике Василија на венецијански двор 1843-44,¹⁴ затим остваривањем контаката црногорских *земаљских свјетовних* господара са аустријским властима у Котору и каснијим званичним успостављањем политичких веза 1777.

Веома занимљив је још један значајан вид друштвене праксе која је, осим међународног, имао велики значај и за ток државотворних процеса у Црној Гори и процес њеног државног конституисања. Ријеч је о пракси закључивања уговора међународног карактера којима су регулисана питања разграничења са Аустријом, односно њеним општинама у сусједству Црне Горе¹⁵, али и уговора са османским пашама који су управљали областима Османског царства у сусједству Црне Горе. Такву уговорну праксу Црне Горе можемо пратити почев од закључивања споразума те врсте из 1820. до оних који су закључени касније 1842. и 1843¹⁶. Иако нијесу имали карактер међународних уговора, у смислу међународног права, јер субјекти уговорни партнери нијесу били међународно признате државе, њима су утврђиване граничне линије које су

¹⁴ Поводом затварања „црногорског пазара“ у Котору, неуобичајено за дотадашње односе Црногораца и Млечана, у којима је црногорска страна увијек понизно молила за принципову милост, у писму, које је владика Василије написао, од Сената се тражило “уклањање Болице и Албриција са функција у Котору” као предуслов за уређење међусобних односа. Мада је мотивација владичиног захтјева за одлазак у Венецију била другачије саопштена и которском провидуру и касније генералном провидуру у Задру, основна замисао, у ствари, била је да се на “високом нивоу” ријешу питање црногорско-млетачких односа. Владика је стигао у Венецију 23. априла/3. маја 1744. године. Политичка авантура, започета у Црној Гори састављањем лажних писама, с још већом маштовитошћу и заносом настављена је у млетачкој пријестоници. Резултати су мимо свих очекивања, ипак, били позитивни. Г. Станојевић, *Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740-1766*, 79.

¹⁵ Уговор са Аустријом у виду протокола о разграничењу потписали су 18. јула 1841. у Котору шефови пограничних комисија и Петар II Петровић Његош, у име Црне Горе, и царско-краљевски комесар Едуар Гриј, у име Аустрије. Њиме је утврђена “државна граница” између “аустријске општине Доброта и црногорских племена Велики и Мали Залази”. *Три Француза о Црној Гори* (Виала, Делари, Ленорман), предговор написао, превео и прочитао проф. Андрија В. Лаиновић, Цетиње 1949, 104-105.

¹⁶ Уговор из 1842. о граници у дијелу Херцеговине, након преговора који су трајали од 9/11. до 12/24. септембра, потписали су у Дубровнику владика Петар II и Али-паша Ризванбеговић. У преамбули Уговора речено је да се њиме регулише мир и граница између “независне области Црне Горе и пашалука херцеговачког”. Овај уговор имао је и посебан додатак потписан у Котору 28. октобра/9. новембра 1843. С позивањем на одредбе претходног уговора, у додатку је речено: “Прошасте 1842. године у септемврију мјесецу саставши се у Дубровнику Херцеговачки Везир Али-паша Ризванбеговић с Црногорским Владиком Петром Петровићем Његошом, учинили су Трактат, коим су утврдили мир међу пашалуком херцеговачким и независном Црном Гором”. А. Лаиновић, *Три Француза о Црној Гори*, 104.

се морале поштовати, регулисана питања њиховог преласка, односно повлачења “државне границе” Црне Горе, иако оне нијесу могле имати потпун међународноправни значај, будући да се није радило о уговорима између држава као суверених субјеката.

Ипак, Црна Гора је закључивањем ове врсте аката третирана, чак и од саме османске царевине, као територија са одређеним елементима политичке посебности која је изражавала историјску тежњу Црне Горе и њених духовних и свјетовних господара да прерасте у међународно признату државу.

Званично признање независности Црна Гора остварила је 1878, најприје миром у Сан Стефану, а потом и одлукама Берлинског конгреса. Непризнатост државности Црне Горе која је, посебно у другој половини XIX вијека, фактички постојала трајало је све до закључивања прелиминарног мировног уговора између Русије и Османског царства 1878, након окончања ратних операција миром у Једрену 31. јануара 1878. Тиме је започет процес окончања Велике источне кризе 1876-1878, у коме су Једрене и Сан-Стефан били саставнице њеног дипломатског расплета, започетог након окончања ратних операција, а довршеног за зеленим столом на Конгресу у Берлину.

И Сан Стефан и Берлин били су историјски датуми на путу ка дефинитивном признању Црне Горе за субјекта међународног права. Њихове одлуке су мијењале положај Црне Горе у међународним односима и у историјску реалност претварале вишевијековну борбу Црногораца за стицања независности и статус међународно признатог субјекта, потпуно независног од Османског царства. Чланом 2 споразума склопљеног у Сан Стефану 3. марта 1878. године Порта је „дефинитивно“ признала независност Књажевине Црне Горе.¹⁷ Тада је први пут Црна Гора међународно прихваћена као независна, а не као земља чија је политичка егзистенција везивана за државни ентитет Турске. Одредбама овог уговора територија Црне Горе је била увећана скоро три и по пута. Добијала је: Беране, Бијело Поље, Пљевља, Пријепоље, Тугин, Рожаје, Ругову, Плав, Гусиње, Никшић, Гацко, Подгорицу, Колашин, Спуж, Жабљак, излазак на море. У границе њене територије било је укључено готово читаво Скадарско језеро; требало је да граница иде средином ријеке Бојане; добила је дио Јадранског приморја с луком Бар. Уговор је предвиђао и да европска комисија, у којој ће бити заступљене „узвишена Порта“ и књажевска влада, одреде границе Књажевине.¹⁸

¹⁷ Проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918, Зборник докумената са коментаром*, Подгорица, 1992, 111.

¹⁸ Проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918*, 106.

Ипак, вољом великих сила на Конгресу у Берлину прекрајани су политички резултати остварени снагом оружја руске, црногорске и српске војске, преточени у одлуке Санстефанског мировног уговора. Промјену садржаја тек закљученог мировног уговора изражавао је завршни акт Берлинског конгреса, који је на сасвим другачији начин регулисао односе у међународној заједници.

Санстефански уговор о миру европски кабинети сматрали су прелиминарним. И Беч и Лондон одбили су да га признају коначним, тумачећи његова рјешења противним одлукама Париског уговора и Лондонског протокола из 1856¹⁹. и 1877²⁰. Уз подршку Француске и Италије, кабинети ових држава предузели су мјере ради преиспитивања резултата рата Русије против Османског царства, а тиме и онога што су балканске државе њиме добиле.

Циљеви аустроугарске политике на Балкану били су: спречавање стварања велике бугарске државе, ограничење територијалног ширења Црне Горе и Србије и спречавање њиховог уједињења, те проширење утицаја на Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак. Тим путем је Аустро-Угарска жељела да осигура политичку доминацију и економску експанзију на овим просторима, уз стварање услова за напредовање у правцу Солуна, што је био и начин ширења њене власти над јадранском обалом и територијама које је Санстефанским уговором добила.

За Велику Британију, као колонијалну земљу, а прије свега као поморску силу, источно Средоземље било је значајно због одржавања доминације у трговачкој и војнопоморској контроли поморских путева и приобалних подручја, односно обезбјеђења и заштите сфере поморског утицаја. Аустро-Угарска је жељеле да ослаби руске позиције на Балкану, плашећи се њеног утицаја на националноослободилачке процесе међу словенским становништвом у Монархији. То су били разлози за

¹⁹ Париски мировни уговор 1856. донијет је на конгресу одржаном у истоименом граду од 13/25. фебруара до 18/30 марта. Њиме је завршен Кримски рат 1853-56. и установљен је мир међу учесницима рата: Русије, с једне, и Османског царства, Велике Британије, Француске, Сардиније и, такође, Аустрије и Пруске, с друге стране. Париски мир је предвиђао: враћање Карса Османском царству, неутрализацију Црног мора, тј. забрану Русији и Османском царству да тамо имају своју флоту, проглашење слободе пловидбе Дунавом под контролом међународне комисије, уз гарантовање унутрашње аутономије Србији, Молдавији и Влашкој.

²⁰ Лондонски протокол од 19/31. марта потписали су представници Русије, Велике Британије, Француске, Аустро-Угарске, Њемачке и Италије у циљу да држања од контролом заоштрених руско-османских односа и да не дође до рата. Њему су придодате двије декларације, а Русија обавезана да започне процес преговора о разоружању, ако Турска своју војску преведе на мирнодопско стање и приступи реформама. Уз помоћ Велике Британије Османско царство се ослободило ових обавеза и 24. IV 1877. почео је руско-турски рат.

предлог о сазиву конгреса европских држава који би преиспитао одредбе постигнутог споразума.

Русија, уз такву политику великих сила, није била у прилици да се супротстави мијешању Аустро-Угарске и Енглеске у резултате њеног рата против Османског царства. На предлог из Петрограда да се на конгресу разматрају само питања која имају европски карактер, обје велике силе су под пријетњом рата то одбиле и инсистирале на расправи о свему гдје постоји европски интерес.

Русија није ни могла да до краја инсистира на свом политичком ставу јер се споразумима закљученим с Аустро-Угарском прије избијања Велике источне кризе, након устанка у Хрцеговини 1875. и покоља у Бугарској, обавезала на сасвим друга основна рјешења од оних које је, као земља побједница, издиктирала у мировном уговору са Османским царством. То се прије свега тицало обавезе Русије преузете у Рајхштату 1876. и Будимпешти 1877. да за неутралност Аустро-Угарске у предстојећем рату Русије и Османског царства заузврат не ради створи велику словенску државу на Балкану, што су одредбе о формирању Велике Бугарске из Сан Стефана поништавале.

Формирање Велике Бугарске ујединило је, посебно, британску и аустроугарску владу, јер је прва у томе видјела опасност од контроле топлих мора и мореуза Босфора и Дарданела од стране Русије, док је за Аустро-Угарску опасност представљало могућег ширења идеја те државе из утицајне сфере Русије на словенско становиштво Монархије. До бици који су Аустро-Угарској тим споразумима били гарантовани, прије свега добијање права да окупира Босну и Херцеговину, у Сан Стефану је било елиминисано одредбама о давању аутономије тој османској покрајини. Реагујући на такав развој догађаја, Русија је, да би обезбиједила сопствену сигурност, почела да се припрема да војним противударом заштити резултате ратних дејстава. Поједине јединице задржане су у околини Цариграда, а између владе цара Александра II и главног штаба Дунавске армије вођена је преписка о заузимању Босфора.²¹ Процијењено је, ипак, да Русија не располаже довољном снагом да се супротстави коалицији западних држава. И њене савезнице, Србија и Црна Гора, биле су сувише исцрпљене и нијесу биле у стању да јој пруже било какав вид активније подршке.²² Осим слабог наоружања војске и недостатка

²¹ Види *рад Николе I*, Сабрана дјела, *Берлински конгрес*, Записи, књ. II, св. 1–6, Цетиње, 1928, 94.

²² На питање о позицији Црне Горе у случају евентуалног војног сукоба између Русије и Аустро-Угарске књаз је одговорио „да би Црна Гора ступила у рат на страни Русије у случају њеног сукоба са Аустро-Угарском, а неутралног држања Турске и Велике Британије“. Новак Ражнаговић, *Књаз Никола и аустро-угарска окупација Херцеговине 1878*, Зборник радова, Отпор аустро-угарској окупацији 1878. године у Босни и

ратног материјала, главни разлог за овакав одговор дипломатском представнику Русије на Цетињу А. С. Јонину био је у неповољној ситуацији у којој се Црна Гора нашла пошто су Подгорица, Спуж и Жабљак остали у османском посједу.

Уплитање великих сила у расплет кризе није било могуће избјећи. Конгрес у Берлину био је, дакле, само дипломатска форма званичног обнародовања на високом нивоу већ договорених, нових, рјешења.

II

Конгрес у Берлину који је одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. извршио је познату ревизију одлука из Сан Стефана. Он је, ипак, потврдио резултате вишевијековне борбе Црногораца за независност своје земље и њен суверен статус. Негативна страна његових одлука односила се на територијална рјешења којим је умјесто проширења из Сан Стефана, Црна Гора остављена у знатно мањем простору од жељеног, свакако неадекватном потребама њеног економског и биолошког развоја. Ипак, формулација из завршног акта Конгреса да „независност Црне Горе *дефинитивно* (италик Р.Р)- признаје Висока Порта ... и све Високе стране уговорнице које је још нијесу признале“ имала је већу правну вриједност и чвршће давала везу за даље међународно признања и израстање државноправног субјективитета Црне Горе од осталих одредби садржаних у уговору из Сан Стефана.²³

Признање независности добијено и у Сан Стефану и Берлину добијело је, дакле, у суштини идентичну статусну промјену међународне позиције Црне Горе, с тим што је признање које је дато у завршном акту Конгреса дефинисало то питање на потпунији начин, спољнополитичком сагласношћу од стране свих сила учесница на Конгресу, а не билатералним актом, као у Сан Стефану. Црна Гора је и с једним и с другим документом постала „држава у смислу међународног права“. Ипак, своје односе са другим земљама путем класичних форми дипломатског и конзуларног представљања могла је одржавати тек кад је примљена у ред „цивиловних држава“ сходно одлукама Берлинског конгреса. Постајањем „државе у смислу међународног права“ односи Црне Горе са свијетом добили су потпун међународно-правни значај. Фактичко стање државности тек је послије одлука Берлинског конгреса, у комуникацијама с другим државама, попримило све атрибуте сувереног дјеловања, које је подразумијевало и једнак правни статус Црне Горе с осталим

Херцеговини, Сарајево, 1979, 312.

²³ Радослав Распоповић, *Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународноправни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, Црна Гора и Русија, Огледи и есеји, Београд – Подгорица, 2005, 213–234.

субјектима међународне заједнице. Од државе у фактичком Црна Гора је усвајањем Финалног акта конгреса у Берлину 13. јула 1878. постала „држава у смислу међународног права”. Независност коју је тада стекла дефинитивно и незауостављиво је промијенила ток даље црногорске историје, износећи пред нове генерације Црногораца енергију међународно признатог државног субјекта као нови подстицај историјске самоидентификације.

Од одлука донијетих у Берлину, редигованих у виду завршног акта - Берлинског уговора, на Црну Гору су се односили чланови од 26 до 32.

Признање независности Црне Горе од Високе Порте и свих осталих „Високих Страна Уговорница” које је «још нијесу признале» дато је чл. 26 а одлуке о новим међународно признатим границама формулисане су у чл. 28. Финалног акта. За Црну Гору они су представљали правно најзначајнији дио Уговора.

Члан 29. био је посвећен питању државних граница (размјенама територија), изласку Црне Горе на море и правима које је у црногорским територијалним водама добила Аустро-Угарска. Те одредбе су тек стеченој независности Црне Горе давало вид условног међународног признања, што у овом случају нијесу питања која представљају предмет нашег интересовања.

Питање које се, са становишта наше теме, намеће као важније јесте како се та условност међународног признања одражавала на међународно дјеловања Црне Горе, односно, на њен дипломатски статус.

Црна Гора је послије Берлинског конгреса установила дипломатске односе са више држава, прије свега с великим силама, примањем њихових дипломатских представника акредитованих при црногорском двору. Од великих сила своја представништва у Црној Гори су отвориле већ 1878. Русија и Француска, а 1879. то су урадили Аустро-Угарска, Османско царство, Велика Британија и Италија. Касније су то учиниле: Грчка 1881, Бугарска 1896. и Србија 1897. Почетком XX вијека дипломатски односи су успостављени с још двије велике силе, САД 1905. и Њемачком 1906. Што се, пак, тиче отварања дипломатских представништава Црне Горе у страним земљама, ситуација је била знатно другачија.

Узроци финансијске природе нијесу дозвољавали да се у односима ове врсте оствари начело реципроцитета. Развој догађаја и сплет политичких околности утицао је да је Црна Гора у току своје самосталности, закључно са 1918, имала укупно четири дипломатска представништва на страни: у Цариграду је 1878. отворила прво дипломатско представништво сталног карактера у својој историји, које је постојало

до октобра 1912, а потом још три (у Београду 1913, Паризу 1916, Вашингтону 1918).²⁴

Међународно признање је утицало на мијењање система државног уређења и карактер унутрашњих друштвених односа. Црна Гора је у Берлину дефинитивно постала пуноправан члан међународне заједнице, добила излаз на море и градове: Никшић, Подгорицу, Колашин, Бар, Улцињ... То је унијело елементе урбане свијести и утицало на стварање нових форми у односу на привредни развој, развој тржишта, иницирање почетних облика робноновчаних привреде. Тако су постављани темељи за развој грађанског друштва и грађанске државе која је на нивоу нормативног брзо сустижала тековине европског грађанског живота у политици, култури, образовању, друштвеном животу уопште, док је у реалним односима показивала спор отклон од традиционалног племенског начина живота и личне самоидентификације по том основу, с вриједносним системом ранијег модела односа.

Потребу установљења нових видова друштвених веза наметале су и одлуке Берлинског конгреса. Разлика на основу религије и вршења религијских обреда није могла да буде разлог „да се ико искључи или

²⁴ Што се Ватикана тиче, његови односи са Црном Гором нијесу се одвијали путем дипломатских представника сталног карактера акредитованих на Цетињу или код Свете Столице. Оно што, међутим, налаже потребу да се то експлицитно каже и што уноси извјесне забуне, тиче се статуса Луја Војновића у вријеме његове мисије у вези с бревеом папе Лава XIII „*Slavorum gentem*” од 1. августа 1901. Не улазећи у детаље спора који се тичао и Барске надбискупије као примасије српске, за нас је од значаја чињеница да су као изванредни посланици књаза Николе, са задатком да издејствују промјену титуле Св. Јеронимског завода враћајући му „пространи стари наслов”, у Рим упућени заступник министра правде, гроф Л. Војновић и надбискуп барски Шимун Милиновић. У документима којима је овај спор ријешен титулисање Војновића изазива извјесне забуне. Тако, на примјер, саопштење од 7. марта 1902. које је потписао кардинал Рампола адресовано је „Графу Војновићу, Црногорском Министру код Свете Столице”. И сам Војновић у одговору на кардиналово писмо себе назива „изванредни и опуномоћени посланик Њ. Кр. Височанства Црногорског Књаза”, што асоцира на титулу дипломатских представника друге класе, коју су чинили изванредни посланици и опуномоћени министри. Вјероватно су ови моменти пресудно утицали на то да су и неки историчари сматрали Л. Војновића за дипломатског представника Црне Горе код Ватикана. Зато се у енциклопедијској јединици о њему у *Енциклопедији Југославије* (књ. 8, Загреб МСМLXXI, стр. 530) Војновић помиње као „опуномоћени посланик Црне Горе у Ватикану”. Војновић, међутим, није био стално акредитовани представник Црне Горе при Светој Столици, већ је његова мисија била привременог карактера, са задатком рјешавања конкретног спора. Након тога се он, после четворомјесечног рада у Риму, вратио у Црну Гору. Овдје се, дакле, не ради о дипломатском представљању седентарног типа, већ о *ad hoc* дипломатији, односно њеном најраспрострањенијем виду специјалних мисија, чија је суштина у повременом одашиљању представника једне државе у другу ради обављања неких конкретних задатака.

прогласи неспособним у погледу ускраћивања грађанских и политичких права, примања у јавну службу, положаја и почести или вршења разних занимања или заната ма у ком мјесту то било“.²⁵ Биле су то позитивне посљедице промијењеног међународног статуса Црне Горе која је од државе *de facto* постала субјект међународне заједнице и самим тим преузела обавезу да прихвати све њене стандарде, како у погледу односа с другим међународно признатим државама тако и у погледу уређења односа на унутрашњем плану, који нијесу могли бити нижи од нивоа просјека који је владао у осталим државама. Почетно то је једино било могуће постићи усвајањем система правних норми, као природне претпоставке да постојање правне регулативе и система санкција нужно мора утицати на развој свијести друштвене заједнице о поштовању правила установљеног поретка и начина регулисања односа на нивоу државе. Ипак, разлика између нормативног и стварног у неким областима није могла тако брзо бити превазиђена. Обезбјеђење одговарајућег нивоа грађанске културе и грађанске свијести, равних европским, био је процес за који је било потребно вријеме, а не само постојање нормативних рјешења.

Свакако да је и самим одредбама Берлинског уговора одређиван правац у коме су се друштвени односи требали мијењати и друштвени живот Црногораца унапријеђивати. Послије стицања независности 1878. најочљивије видљиви резултати везани за Берлински уговор били су њено другачије територијално преобликовање, просторно увећање, добијање излаза на море. Они су отварали низ друштвених процеса на унутрашњем плану који су подразумијевали вријеме и одговарајуће нарастање друштвене свијести и стручности њихових носилаца, да би се нове унутрашње прилике усклдиле са вриједностима европског грађанског друштва. Ово посебно због чињенице да је свим тим постигнућима, међу којима су свакако најважнији били добијање утврђених османских градова и излаз на море, промијењен не само начин привређивања већ да је дошло и до промјена у структури становништва увођењем у православно ткиво црногорског бића нових религијско-етничких група муслиманске и католичке вјероисповијести од којих се прихватање нових државних и друштвених вриједности са црногорским предзнаком није могло очекивати нити одмах нити на начин који су то у пракси чинили Црногорци.

²⁵ Наведено питање било је регулисано чл. 27. Берлинског уговора. Била је обезбјеђена слобода и вршење »свих вјероисповједних обреда свим држављанима Црне Горе и странцима. Видјети: Проф. Др Гавро Перацић и мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918, Зборник докумената с коментаром*, Подгорица 1992, 127.

Осим слободног „вршења свих вјерских обреда свим држављанима Црне Горе и странцима“ и забране „чињења сметњи (...) у хијерархијској организацији разних црквених заједница“, дозвољена слобода у односима „са својим духовским старјешинством“ уносила је потребан ниво грађанске толеранције, али истовремено и отвара питање конституисања „црногорских вриједности“ као неопходног интегративног фактора новог међународног субјекта.

Муслимани и други који су посједовали имања у Црној Гори, „а који би хтјели да се стално настане ван књажевине“, могли су да задрже своје некретнине дајући их под закуп или предајући их другим лицима на управу.²⁶ Експропријација је била званично забрањена, изузев ако је била ријеч о општем интересу. Али, и тај сегмент друштвених односа одуарао је од прокламоване једнакости и на крају је окончан преузимањем свих некретнина које су припадале муслиманској аристократији. То је, с друге стране, за последицу имало богаћење црногорских главара блиских књазу и оних који су се истакли у рату 1876-1878. Први пут у својој историји Црна Гора, подјелом ранијих османских посједа, добија имућне појединце који су по богатству одскакали од, до тада преовлађујућег, веома слабог имовног стања народа. Велике парцеле обрадивог земљишта, на примјер, дате у околини Никшића Божу Петровићу и другим главарима постале су основ за развој почетних облика акумулације капитала који су њихови власници, не само у некретнинама, већ и од остварених прихода, користили за утемељење нових облика економског живота у којима су носиоци процеса стицања „вишка вриједности“ умјесто османских ага и бегова били Црногорци.

Све су то биле новине у државном развоју Црне Горе које су стицањем независности започеле, али које су, након ратних успјеха и на њима заснованим визијама о независном животу, подразумијевале постепену нивелацију и усклађивање с рјешењима европског грађанског друштва. Захтјеви који су у том смислу постављани дијелом су произишли из друштвене реалности Црне Горе а дјелом су кореспондирали

²⁶ Ово питање је регулисано чланом 30 Берлинског уговора, којим је прописано да: » Муслимани и други који посједују имања на територијама прикљученим Црној Гори, а који би хтјели да се стварно настане ван Књажевине, моћи ће да задрже своје некретнине, дајући их под закуп или или предајући их другим лицима на управу». Даље је било речено да: «Никоме имање не може бити експрописано осим на законит начин, ради опшег интереса и уз претходну накнаду». Посебна турско-црногорска комисија требало је да у року од три године регулише: «начин отуђивања, коришћења и употребе за рачун узвишене порте ствари који су својина државе или вјерских задужбина (вакуфа), као и интересе појединаца који су ангажовани». Видјети: Г. Перазиф и Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918, Зборник докумената с коментаром*, 128.

са оствареним тековинама и степеном друштвеног развоја друштвене праксе у југоисточној Европи.

Што се тиче нових рјешења у области конфесионалних односа, начин њиховог уређења није могуће генерализовати. Односи државе с католичком црквом регулисани су посебним споразумом закљученим 1886,²⁷ али су његове одредбе, осим рјешења на нивоу конкретне друштвене праксе, такође, подразумијевале вјерску толеранцију и искључивали било какав вид дискриминације, што је било једно од рјешења Берлинског уговора. Иако потпуна аналогија у регулисању статуса становништва исламске и католичке вјероисповјести није била могућа, ако ништа друго а оно због различитог канонског устројства једне и друге вјерске институције, а онда и знатно већег броја муслиманског становништва у Црној Гори 1878. у односу на католичко, неки основни начини регулисања, барем на нивоу начелних стандарда - не и посебног акта сличног конкордату - нијесу били суштински различити. Разлике нијесу, дакле, предвиђале ни одредбе Берлинског уговора, а законодавна пракса Црне Горе у овој области у основи није ишла ван његових главних рјешења.

Интеграција у европску заједницу, осим као у претходним примјерима, захтијевала је реформске процесе на нивоу друштва и државног апарата као цјелине. То је значило да је за усвајање нових друштвених вриједности био потребан и нов модел државног организовања.

Зато је Црна Гора одмах послје стицања независности морала приступити државним реформама. Ранији Сенат замијењен је савременијим начином организовања власти, који је тежио њеној подјели на законодавну, извршну и судску. Формиран је Државни савјет као законодавно тијело, Министарство са ресорним одјељењима као извршни орган и Велики суд као врховна судска инстанца. Извршеним промјенама политички систем земље почињао је да се усмјерава ка стандардима грађанског модела државног организовања који је почивао на трипартитној подјели власти.

Промјене које су захватиле унутрашњи живот земље реформама из 1879, настављене су сличним трансформацијама државне управе из 1903, а потом доношењем Устава 1905. Посебан значај је имао „октроисани Устав“ из 1905. као акт конституционалног карактера. Црна Гора је његовим увођењем у правни поредак државе постала уставна парламентарна монархија. Њим је у политички живот уведено народно представништво - Црногорска народна скупштина - с којим почиње и вишестраначки живот у Црној Гори. Формирањем парламентарних странака,

²⁷ Уговор је носио назив *Уговор између Свете Столице и црногорске владе*, а закључен је 18. августа 1886. Исто, 223.

режимских и опозиционих, политички живот улази у сасвим нову фазу која ће се разликовати од ранијег периода по покушајима опозиције да коришћењем механизма парламентарног система власти ограничи књажевски апсолутизам. Али, без обзира на врло ограничен домет тих настојања, рад политичке опозиције свакако је у политичку праксу унио новине засноване на критици дотадашње недодирљивости књаза, односно, краља Николе.

Законом о краљевској влади из 1914. промјене су даље настављене а тичале су се и дипломатске праксе и потребе њеног усклађивања с могућносим црногорске државе, како на унутрашњем тако и спољном плану. Оне нијесу пратиле, као ни облици властитог дипломатског представљања у другим земљама, европска искуства. Осим у малом броју представништава у свијету, то се у овом случају огледало и у давању статуса дипломатских представника генералним конзулима што, углавном, није била пракса других земаља тог времена.²⁸

Разноврсни по свом значају, општем и посебном, сви ови процеси су имали елементе модернизма изражене, поред осталог, и у претварању појединца у Црној Гори од члана племена у грађанина, а на међународном плану, од поданика потчињеног племенском господару и црногорском суверену у држављанина међународно признате земље.

²⁸ Законом о краљевској влади и уређењу државних надлештава из маја 1914. чл. 44, у дипломатске заступнике сврстани су и конзули и вице конзули. И поред чињенице да је у пракси познато да генералним конзулима, у земљама у којима држава нема своје дипломатске представнике, могу бити повјерене и одређене дипломатске функције, не бисмо могли рећи да се у овом случају ради о досљедном заступању тога начела. Из онога што смо дознали радећи на овој теми произилази да је наведено законско рјешење било једна нереална норма која није имала последице ни у пракси властите државе, а камоли у погледу третмана од стране држава код којих су конзули акредитовани. Управо расположива грађа говори да су се и функције конзула по звању и почасних конзула кретале у оквиру општих граница конзуларне надлежности и да нијесу досезале оне видове дипломатског заступања из којих би могао произићи њихов другачији карактер. На исти начин, ријетки случајеви обављања наложених дипломатских послова од стране конзуларних представника нијесу могли да од конзула конституишу посебну класу дипломатских представника. Ма колико да је изграђеност дипломатског апарата Црне Горе била на ниском нивоу, она се није могла надопунити на овај начин. То није било у складу ни са општеусвојеним рјешењима и принципима међународног права. У завршним одредбама поменутог закона зато је и стајало да ће ближе одредбе о дипломатској и конзуларној служби бити прописане нарочитим законом. Доношење таквог закона сигурно је било у плану. Међутим, међу сачуваним правним актима таквог законског документа нема. Да је он донесен, тек тада бисмо могли закључити шта је законодавац намјеравао постићи наведеним рјешењем о рангу дипломатских заступника, наравно - уколико би оно у њему било задржано у истом облику. Овако, остаје да о наведеном примјеру говоримо као о *ријеткости* раритету правне праксе барем са становишта међународноправног одређења ранга дипломатских представника држава на страни.

Излазак Црне Горе из планинске затворености на климатски другачије морско подручје, с другом културом и условима, и нови начин привређивања уводили су, осим сточарске и натуралне привреде, и прве облике робноновчаних тржишних односа, афирмишући и привреду приморских градова или, пак, видове размјене роба са елементима тржишних односа на градским трговима и пазарима у унутрашњости. Центрифугалне силе урбаног живота, прелаз од села ка граду, припаладе су категорији промјена које су у исти мах биле просторне, друштвене и менталне.

Градски живот доводио је и до промјене система вриједности у коме су се, за разлику од дотадашњег мирног сеоског живота и релативно уносног рада који могао бити извор добити, сада у градским срединама с трговинама, занатима, крчмама и кафанама, могли појавити и други видови друштвене праксе, од којих неки, попут нове врсте културних потреба становништва, нијесу били позитивни као на примјер: беспосличење, зеленашење и сл. Развијањем градова у израженијој мјери јављала се потреба за заштитом личне имовине, њене неприкосновености, коју претодна друштвена пракса Црне Горе, на начин на који се то дешавало у урбаним срединама, није познавала. Као саставница те врсте промјена, у измијењеним околностима, јављала се нова реалност у којој је дошло до окретања цивилној власти земље, а не племенским главарима и капетанима, као гаранту очувања личних и имовинских права појединца. Све је то захтијевало доградњу државног поретка и у нормативном и у институционалном смислу. Човјек појединац и његова лична имовина морали су, при томе, бити основно заштићено добро.

Посебан сегмент у црногорском друштву који је из суверености произилазио биле су промјене у комуникацији са свијетом, не само Црне Горе као субјекта међународног права, већ и њених грађана. Црногорци су са својим путним исправама могли слободно да путују у друге земље, да учествују у међународној трговини, користећи се закљученим трговинским уговорима или уговорима о трговини и пловидби²⁹ у којима је као једна од учесница у уговорном односу била Црна Гора.

С обзиром на то да су, осим објективне условљености, ови процеси у мјери могућег контролисани руководећом улогом династије Петровић-Његош, промјене које су долазиле, доводиле су, због настојања

²⁹ Током независног постојања Црне Горе 1878-1918. било је закључено укупно 27 уговора о трговини и пловидби с другим земљама. Нијесу сви, увијек, били сасвим „нови“ већ су настајали послје извјесног времена *примјењиваних примјене* ранијих. Тако су третирани као посебни међународни акти, закључени независно од ранијих уговора са истим државама. Видјети: Г. Перазић и Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918, Зборник докумената с коментаром*, 85.

династије да очува патријархалне позиције и стари начин управљања земљом, до несклада између жељеног начина развоја друштва и карактера институција постојећег система власти. У земљи су, због тога, временом настајале подјеле на оне који нијесу позитивно гледали на модернизацијске процесе и који су подржавали идеје блиске двору о задржавању патријархалног начина владања и оне које су тежили стандардима оновремене демократски усмјерене европске мисли. Политичке борбе око тога трајаће до нестанка Црне Горе 1918.

Иако су државне реформе на унутрашњем плану, као што смо видјели, одмах започете (1879), а онда и настављене касније, помаци су, ма колико значајни, ипак били, релативно, скромни. Осим сталне економске неразвијености земље, материјалне и кадровске неоспособљености њене државне службе, главни узрок томе огледао се у чињеници да реформе нијесу успјеле да измијене апсолутистички карактер власти књаза, односно краља Николе I Петровића-Његоша.

На крају треба казати да је стицање независности и развој државног субјективитета Црне Горе у међународним оквирима утицао на настанак свијести о припадности Црној Гори као својој земљи код њених држављана различите етничке или вјерске структуре. Зато су се у сучељавању са свијетом они често користили одредницом Црногорац, без обзира на то како су се стварно у вјерском или етничком смислу осјећали. Иако је првобитно означавала идентитетску припадност њеног становништва држави Црној Гори, не дирајући у њихову вјерску или националну опредељеност, и мада није значила вид хомогенизије црногорског друштва, улазак у међународну заједницу код све већег броја црногорских држављана јачао је осјећај припадности Црној Гори, као својој држави и конституисао посебно историјско памћење које се на првом мјесту везивало за настанак и државни развој Црне Горе. Трајањем државе и израстањем државноправног субјективитета тај осјећај је јачао, поред мултиетичности и мултиконфесионалности, као један од главних структуралних обиљежја црногорског друштва.

Све то говори да је међународно признање убрзало процес израстања Црне Горе као државног субјекта, довело до институционалне доградње државног апарата, утицало на увођење нових садржаја у друштвени живот становништва, отворило и институционализовало њене везе са свијетом а самим тим, уласком Црне Горе у међународну заједницу, створили су се услове за развој и модернизацију земље и усвајање тековина савременог европског друштва.

Prof. Radoslav Raspopović, PhD.

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL RECOGNITION IN
THE PROCESS OF FORMATION OF THE STATE AND LEGAL
SUBJECTIVITY OF MONTENEGRO

Summary

Recognition of the existence of state independence is a prerequisite for the development of state institutions necessary for a sovereign activity of a country in the international community. It is a process which implies a correlation between the historical course of a liberation struggle and the accomplished liberation from the rule of another country, accompanied by space created for the development of institutions of country's own state organization. International recognition is, therefore, a mere prerequisite for acquiring the rights which other states, members of international community, have in all areas including the development of their own state institutions. This specifically means that the status of an international subject creates the necessary conditions for strengthening the capacity of a state, i.e. for the formation of state sovereignty of a country within the international community. The new state union thus becomes an equal partner in relations with other countries, while at the same time it gains the same equality in terms of possibilities for development of its own legal order. In this paper, the author has tried to follow the course of the process on the example of Montenegro on both levels, and in terms of development of institutions of authority accompanying the formation of the state subjectivity of the country.

Саша МАРКОВИЋ*

ФРАНЦУСКА ШТАМПА И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

ABSTRACT: The paper deals with the treating of the Congress' of Berlin decisions in the French press, which denied the right to young Slavic-Balkan people to become the nations, all in the name of the peace, European political balance and higher French interests. This work presents an insight into interesting political, historical and sociological topic, which is rarely treated by the modern historiography and political science.

KEY WORDS: Congress of Berlin, French press, nation, Slavic-Balkan people

Француска стиже на Берлински конгрес ослабљена, потучена и згрчена на своју «сабраност». Због пораза 1871. године, Наполеон III је морао уступити прво место у Европи Бисмарку, а Француска се склонила немачком Рајху с пута. Немачка је од тада прва сила на са њеним јако бројним становништвом (39 милиона душа), са њеном снажном привредом, а поготово са ефикасношћу њене војске, која јој даје осећај надмоћности над Аустријом и Француском. Бизмаркова спољна политика ће отворено изјаснити вољу младе немачке нације да се ојача, знајући бити опрезно опортуниста из прагматичних разлога.

Доиста, иако побеђена, Француска је успела сачувати значајна преимућства и доживљава прави успон. Као прво, њен неоспоран привредни развој, већ започет у царска доба, и даље цвета, што сјајно доказује унапред плаћена ратна штета од 5 милијарди франака, коју јој је Немачка наметнула Франкфуртском уговором 10. маја 1871. године. Поред тога, француске банке су том приликом изаткале опширну мрежу са иностранством с којим ће и даље сарађивати, а свет је запазио моћ француске народне акумулације: позиви француском кредиту ће се множити широм Европе и омогућити француској финансијској си-

* Аутор је редовни професор на Факултету за славистичке студије на Сорбони.

ли значајно повећање својег утицаја. Даље, републикански режим може рачунати на патриотизам јавног мњења и читавог народа, који се слаже са војном обновом, ма колико она буде коштала. Француска штампа хоће по свакој цени веровати у тај неопходан препород и усредсређује јавну расправу око међународног става којег би требало заузети да би омогућило то свето национално дело. Она управо гледа источне кризе кроз опсесију окрепљујућег пацифичног *status quo*. Источно питање је застрашује зато што прети том спасоносном миру. Гамбетта у свом говору Ангерс-а у априлу 1872. године, јако добро излаже то искључиво трагање за Гралом: «Ова нација, која је знала како спасити своју част, знаће исто тако како повратити свој природни ранг у свету».

Без обзира на све, остаје чињеница да је сад Бисмарк нови господар у Европи и да чврсто жели искористити тај повољан положај да би замрзнуо нове постигнуте позиције на континенту. Првенствено тежи изоловању Француске да би јој онемогућио страшно зељени «реванс». Француска тада изгледа страшно немоћна. Као сто је често био случај са њом у прошлости, она се тада заклања иза универзалних начела и постаје алегорично оличење такозваних *Lumières*. На прагу конгреса, француска штампа се изражава као уставотворна скупштина, такозвана *Constituante*, кад је 20. маја 1790. године објавила мир свету. Срдачно се бори за неку врсту «величанствене сабраности», управо у време кад развој народне просвете и јефтине штампе омогућава појаву правог јавног мњења, што осетљиво компликује деликатну игру европске сагласности, која почива на тајним преговорима и не трпи јавност.

Опседнут пацифичким *status quo*

Антисловенска кампања

Међународна криза отворена ратом између Русије и османске царевине у априлу 1877. године, која ће се завршити Санстефанском споразумом 5. марта 1878. године па онда Берлинском конгресом, изазива праву антисловенску кампању у француској штампи, која гледа на Русију, па шире и на све хришћанске Словене на Балкану, као на главну претњу против мира и европској безбедности. Тада видимо како се сви стереотипи разбесне и како се разбуктају антисловенске фантазме и страсти западне културе. Одмах после Санстефанског уговора, може се читати у *La République française*: «Колико слабости словенске расе и њених искључивих и силних нагона. [...] Словени су одмах почели да елиминишу несловенско тело, укључујући Јевреје и Грке, на свим подручјима које желе само за себе. [...] Повећање Србије, русификација дунавског ушћа, давање јадранског приморја Црној Гори, сви ти про-

пусти морају покренути оптужбу западног света, а поготово Аустрије и Италије »¹. У тим месецима колективне медијске хистерије, јавно мњење оптужује уједно «русификацију» Балкана, «словенско чишћење балканског подручја», «српске и црногорске агресије» против османске власти и османског становништва, «православну ревност », «свесловенску дволичност» у међународним преговорима и «страшно опасну амбицију Русије».

Али више од ичега, француска штампа страхује пред експанзијом те превелике азијске силе коју оличава Русија по њеном схватању. 24. јануара 1878. године, *L'Illustration* доноси наслов: “Руси су прешли Балкан”, а *La République Française* додаје : «Јесу Руси заиста поново прешли Балкан, и највероватније заувек»². «Да ли ми можемо затворити очи пред евидентним? Очигледно, ако се тај рат продужи, турско царство ће бити смакнуто, читав турски народ истребљен, а географска карта Истока дубоко поремецена са судбоносним последицама за западну Европу »³. Суочена са турским сломом и руском одлучношћу, француска штампа се безнадлежно покорила: « [...] Русија неће одустати од својег вишевековног и страшног циља; било на који начин, она ће га постићи. [...] У стању је да уништи Турску без да је разруши. Довољно је само да прошири своју надмоћност са обе стране Балкана, да учврсти своју искључиву доминацију над Црним морем, од дунавског ушћа до Батума, да би довршила своје дело, да отвори себи пролаз до Егејског мора преко Солуна и до Јадранског мора захваљујући било којој луци тобоже додељеној Црној Гори. [...] У почетку рата, покрила је своју агресију хришћанском солидарношћу; а данас Италији прети црногорско суседство, или руско, што је сасвим исто, преко пута Јадрана»⁴.

Збуњена пред том «православном словенском агресијом» према Турцима или, шире схваћено, према муслиманском становништву на Балкану, француска штампа постане бранитељ османског царства. Она оптужује велике силе потписнице Париског уговора 1856. године за напуштање Турске и осећа потребу за «подизањем гласа да би се чуо једноставан протест у име правде »⁵. (*Le Petit Journal*) се жали «да је све дозвољено када је у питању Турска»⁶. *La République Française* додаје са више залагања: «Муслиманска раса трпи већ осамнаес месеци неравномерну борбу против много јачег. [Сад] ћемо тек видети које зло могу

¹ 12. март 1878. године.

² 5. јануар 1878. године, 2.

³ *Ибидем*, 9. јануар 1878. године, 2.

⁴ *Ибидем*, 6. март 1878. године, 1, чланак датиран од 5. марта.

⁵ *Vreme Le Temps*, 2. јануар 1878. године, 1.

⁶ 2. јануар 1878. године, 2.

учинити књижевна претеривања појединих публициста судбини једног народа »⁷. Те новине чак сумњају у истинитост османских злочина на Балкану: «Зна се одакле ово [западно] колебање потиче. Криво је јавно претеривање око крвопролића у Бугарској уочи рата [...]. Бугарофилска агитација је везала руке не само енглеском кабинету него чак другим западним властима, које су увек имала обичај да пруже Турској подршку. [...] Хришћански сељак на Балкану нам је одувек изгледао чак и сретнијим од турског јер је увек био снабдевен а није имао дужности према држави као што јесте случај са турским сељаком. [...] Нисмо успели наћи доказе систематског турског деспотизма. Турци су једноставно жртве лажних клевета». Чак се сматра да жртва сноси дело одговорности јер, каже *La République Francaise*, «Недостатак храбрости код бугарског сељака јесте сигурно омогућио сва та прекорачења »⁸.

Морамо рећи да све узевши у обзир, за време те међународне кризе француска штампа претежно игнорише или чак и крије свакодневицу хришћанског словенског становништва на Балкану. Скоро никад се не помиње неуспех *Tanzimata*, драматичан залазак централне власти на том подручју, што омогућава самовољан деспотизам свих бегова, или порески притисак који је постао просто неподношљив. Што је горе, ако она заиста схвата Берлински конгрес као могуће решење, макар привремено, балканске кризе започете 1875. године, нико не подвлачи судбоносно развијање и дубоки потрес који на Балкану остварују убрзани процес ослободјења јужних Словена од османског јарма; нико не примећује прва међусловенска супарништва, која ће постати трагична у будућности. Иако је једна од важнијих осовина Берлинског конгреса управо била узимање у обзир развитка локалних тежњи, признање независности Румуније, Србије и Црне Горе, залагање за процес независности Бугарске, прихватање прогресивног историјског националног развитка Балкана започет грчком независношћу, француска штампа остаје претежно осетљива на слом европске Турске. Она ће првенствено затражити од Берлинског конгреса да национални покрет на Балкану мора бити контролисан и ограничен од великих сила с обзиром на њихове сопствене више интересе, у оквиру европског споразума. Већ 24. јануара 1878. године, *La République Francaise* сматра да «Енглеска мора зауставити источне хришћанске националности на низбрдици која их право води ка словенској задубљености». 30. марта 1878. године, *Le Temps* задаје страсан антибалкански ударац: «Румуни, Срби, Црногорци и Бугари не изгледају природно наклоњени снажној одбрани своје слободе и својег суверенитета против стране надмоћности, они су под-

⁷ 24. јануар 1878. године, 2.

⁸ 24. јануар 1878. године, 2, чланак датиран од 15. јануара.

ложне националности». Напротив, француска штампа ће се обрадовати гаранцијама мањинама датим ради заштите од прекорачења балканских национализама. Исто тако, она неће уопште приметити огромне напоре умереног Горчакова, који је све учинио да би контролисао панславистичку страст, развој балканских захтева и притиске руских генерала да би се Русија могла вратити за сто европске сагласности. Најзад, француска штампа неће схватити колико је опасно удаљивање између Русије и Немачке, која ће се зближити са Аустријом, што ће имати тешке последице као што се зна.

Енглеска као уточиште

Француска штампа остаје толико чврсто убедјена да је неутрална «сабраност» неопходна француском опорављању, да је склона претворити Велику Британију у свог јунака, од којег се захтева борбена нарав и патриотски докази. Она се чак показује увредљива и често замера, као *La Petit Journal*, 9. јануара 1878. године, кад горко осуђује: «Турци су у праву што губе уздржљивост, што се жале због недостатка искренности и одлучности енглеске политике». *La République Francaise* показује прстом праве кривце, евангелистичка британска удружења, која су наметнула Енглеској разумевање према Бугарима. Без обзира на све те критике, Велика Британија остаје «носилац и бранитељ западне цивилизације», што јасно показује цивилизацијско читање руско-западног супротстављања.

Сетимо се да Османско царство, поражено у Европи и у Азији, нема другог избора него да потпише веома неповољан Санстефански уговор, 3. марта 1878. године. Европски а поготово британски мучан сан се понавља: Русија је у Цариграду, довољно снажна да диктира Турској своје услове. Неће се уздржати, као што се зна. Ситуација је неприхватљива за Велику Британију. Прво у Азији, где је пут између Ерзерума и Персије, такорећи ка Индији, анекстиран. Друго, што је још неприхватљивије, формирана је аутономна кнежевина Бугарска која се шири до Егејског мора. Преко те «Велике Бугарске», Русија ће бити у стању да заобидје теснац и да добије отвор на Средоземље. Што се тиче Аустро-Угарске, она мора констатовати да Русија није испостовала уговор од марта 1877. године, који обавезује Русију да се неће умешати у босанске игре и да ће дозволити Аустрији да окупира Босну и Херцеговину, ако она остаје неутрална у руско-турском рату. Чим су британска и аустријска дипломатија заоштриле свој став и успеле да намећу Русима своје захтеве, што значи систематски преглед читавог Санстефанског уговора на конгресу, француска штампа се развеселила. *Le Temps* објашњава да

је сад готово «време политике бакшиша»; «Аустрија неће никада пристати да Русија успостави свој протекторат над словенским државама на Балканском полуострву. У тој англо-руској конфронтацији, читава француска штампа чека спас од Бизмарка. Француска власт није уопште поменута, чак ни у десничарским новинама, као што су *Le Gaulois*, *La Défense*, *La Revue de France*, *La Gazette de France*, *Le Français*. 24. априла, *La Petit Journal* подвучи: «Црна Гора и Србија не могу добити извесна повећања територије а да се аустроугарска монархија не распада». 3. јуна *La République Francaise* разуме Андрашија који захтева право на ревизију свих балканских проширења и право да се супротстави, ако су аустријски интереси у питању.

**За величанствену сабраност и за повратак Француске
у европски круг**
Француски унутрашњи контекст

Одмах после пораза у Седану (2. септембар 1870. године), унутрашња и спољна политика су постале нераздвојиве: монархисти су постали бранитељи мира а републиканци, које води Гамбета, су заузели став првака народне одбране и реванша. Међутим, сви су се брзо уверили, већ од јесени 1870. године, да је помиреност једини могући, барем привремени, пут. Ниједна сила није била пристала да подржи Француску у конфликту против Пруске. Шта више, Париска комуна (март-мај 1871. године) је још допринела револуционарној слици Француске. Тако да су просто сви француски политичари, широм целог политичког спектра, стекли уверење да треба показати нови режим конзервативним, родољубивим и приврженим хришћанском ћудоређу. Та тежња части ће обележити читаву француску спољну политику, па чак и дипломатско особље. Мора се повратити француско место у Европи по сваку цену, ма колико то захтевало да се Француска скучи. За француску штампу, Берлински конгрес означава прави повратак Француске у европски круг, за што великих. Француска повраћа своје достојанство. Осећа се медју Французима искрено једнодушно узбуђење, што *La République Francaise* изразито описује: «Осећамо се срећно због гостопримљивог дочека наших опуномоћеника пруженом, пажњом њима посвећеном, почастима њима исказаним, поверење, престижом и ауторитета њима признатим. [...] Чак примећујемо посебну благонаклоност према њима. [...] Што би крили задовољство што нам је то све пружено?»⁹. Уопште не сумњају у Бизмаркове игре.

⁹ 17. јун 1878, уводни чланак датиран од 16. јуна, 1.

Неопходност величанствене сабраности

То тражење поштовајна подстиче француску штампу и тера је на проналажење разноразних спољнополитичких доктрина, али једнодушно се изјашњава за *величанствену сабраност* која мора натерати Француску на неутралност и пацифизам кроз улогу универзалног бранитеља мира и међународне слоге и правде, искључиво дипломатским посредовањем и, ако буде потребно, чак и циничном неутралношћу. Сви се Французи сећају да је Француска остала сама против Пруске, напуштена од свију Европљана. Злопамћење остаје дубоко усађено. 7. марта 1878. године, *La République Française* сматра «да задатак уздржљивости и опрезности нама наметнут због наших националних несрећа може се помирити са захтевима патриотизма. [...] Француска мора бити Право, Нада и прибежиште против снаге». Једном речи, већина француске штампе сматра да њена ситуација намеће Француској да остане одаљена од међународних игара све док њен сопствени национални интерес не буде у питању. *Le Temps* додаје 18. априла: «Већ смо рекли и спремни смо понављати да Француска мора остати неутрална, одаљена од свих битака у којим нити њена част, нити њена безбедност не захтевају њено посредовање. Француска ради за сопствено уздизање; мораће још дуго радити на том пацифистичком делу. Не само што ми желимо гајити тај мир код нас, него га исто тако желимо свим нацијама Запада и Истока». 19. априла 1878. године, *La République Française* још јасније објашњава: «Сад смо чисто гледаоци. Управо због тога што желимо да наша домовина буде ван акције, одлучни да задржимо тај став гледаоца, можемо подићи глас у име права, морала и правде. Изражавамо истинити јавни осећај. [...] Изнад игара сила, постоји нешто јаче, што победници морају узети у обзир, иако се Француска, добровољно одсутна, повуче и усредсредјује».

Тачан поглед на «деградирану европску слогу»

Почеци опадања европске слоге и појава система савеза

Већ од 1875., Бизмарк тражи како да поврати неку врсту нове европске слоге. Има на уму да одбрани и да стабилизује стекнути положај. Знајући да Немачка сада заузима прво геостратешко и војно место у Европи и да је њен привредни развој узео свој залет, он жели да Рајх постане дипломатски центар нове европске равнотеже, да би контролисао сваки француски покушај реванширања. Доиста хоће обновити европску слогу, особито Берлинским конгресом, али то све

додељивањем централне улоге Немачкој, која је у прошлости припадала Аустрији или Великој Британији. Он ће установити једну врсту „деградиране европске слоге“¹⁰, која почива на два конфронтрана савеза, другачије речено на дубоку европску подвојеност, највероватније због своје мржње према икаквим удружењима а првенствено због своје опседнутости француским реваншом. На Берлинском конгресу, Бизмарк заиста успева да поштеди Европу од англо-руског рата због Османског царства, али не успева да задржи руско поверење јер се Русија, фрустрирана и лишена своје победе на Балкану, удаљује од Берлина. Уосталом, Бизмарк се последњих година непрестано приближио Аустрији и њу очигвидно одабрао уместо Русије, са познатим тешким последицама на Балкану, које ће постати све опасније до 1914. Јасно видимо почети будућих европских поцепаности које ће се остварити са системом савеза. Француска штампа добро предосећа да европска слога, већ од 1871., све мање и мање почива на узајамне вредности, а све више и више на просту механичку равнотежу и на дипломатску вештину. Она се више уопште не храни осецајем европске заједнице – морамо се сетити да је Бизмарк увек понављао: „Онај који говори о Европи се vara. Географски појам...неподношљива измишљотина“. Француска штампа даје томе одјек већ у марту: „Ма где је Европа данас? Где је узајамни интерес, узајамна идеја, где је политички систем, где је повезаност између свих сила?“¹¹. 5. јула, *Дневник Расправа (Le Journal des Débats)* безнадежно додаје: „[...] не можемо више крити колико наш Берлински конгрес разочара и растужује. [...] данас више ништа не остаје од европских уговора, споразума, погодба“. Општи осећај је да конгрес опоремећује европску равнотежу и осетљиво претвара положај великих сила. Најзад француска штампа протестује против аустријских добитака. Узрујаност постигне врхунац кад се сазна за англо-турски цариградски уговор од 4. јуна. Сматра се да је европска слога преминула и да је сад превладао национални егоизам¹². Док је у фебруару још била утешна, *La Revue des Deux Mondes* анализира са песимизмом и разочарањем дугорочне последице Берлинског уговора: «Ако берлинско дело задовољава извесној доста универзалној тежњи за моменталним миром, оставља нам с друге стране жесток и неописив осећај разочарења и двоумљења. [...] Иако је у том Берлинском конгресу било понекад питање о узајамним европским интересима, уосталом

¹⁰ Georges-Henri SOUTOU, *L'Europe de 1815 à nos jours. 1871-1890 : l'apogée de l'Europe, Essai de synthèse comparative*, Paris, PUF, Nouvelle Cléo, 2007, 116.

¹¹ *Француска Република*, 1. март 1878. године, уводни планак датиран од 28. фебруара, стр. 1.

¹² *Време*, 15.-17. јул 1878., стр. 2.; *Дневник Расправа*, 17. јул 1878., стр. 1.

више ради навике, права реч је претежно дата руским, па аустријским и још енглеским интересима, који су се дволечно сложили само толико да би разбили једно царство, чисто ради самовољног задовољства или сопствене искључиве сигурности. [...] Да је задњи рат завршен, да је источно питање привремено стишано, све је то могуће; али то питање сигурно није решено и не може се решити таквим начином, путем таквим дипломатским актом, који суочава толико супарничких интереса, а не успева да их озбиљно измири. [...] Између великих сила, Европе као и Азије, стање посматрања и неповерљивости је од сада отворено признато. У суштини, Берлински конгрес остаје шта је од увек хтео бити, конгрес започете поделе, скривених анексија, признатих освајања, организованих такмичења око заоставштине "болесног човека"». У свету јавности, превладао осећај да је европски поредак постепено деградиран већ од Париског конгреса 1856, иако се сматра да је барем тамо оштећен у име народних тежњи и са намером да се утемеље базе новог европског мира. Овог пута више се ради о подели посмртних остатака отоманског царства. Не да француске новине жале што су захтеви малих нација арогантно игнорисани - једино их Грци и Румуни колико-толико додирују, али остају прилично хладни по питању одсуства Срба и Црногораца око преговарачког стола, али се изразито плаше слабљења мира.

Одбацивање етничких национализма и заштита мањина

Тај бучан повратак вишевековног англо-француског сукоба и обесивна мржња Словена толико заслепљује француску штампу да она уопште не примећује одлучујућу улогу Француске у заштиту националности и мањина: Берлински конгрес заиста штити цивилна и политичка права мањина на Балкану - укључујући и Јевреје - и шире, у читавом османском царству. То је права иновација у европском јавном праву. Француска штампа ће искључиво запазити да ће од сада велике силе контролисати и ограничавати национални покрет на Балкану у оквиру виших интереса великих. Најпре инсистира на свим могућим прекорачењима и свој неумереност балканских словенских национализма.

Закључак

Начелни принцип Берлинског конгреса није био право народа на самоопредељење, него признање новородјених европских нација. Нација је том приликом сматрана прогресивном конструкцијом, уједно историјском, политичком и културном, записаном у европском оквиру,

a не општим изразом етничке или верске припадности. Тако схваћена, нација није непомирљива са одржавањем органске и механичке равнотеже европске слоге. Француска је управо такву помирљивост одбранила у Берлину, иако француска штампа није то уопште схватила. Јавно мњење колевке Нације и Државе-Нације упорно је ускраћивало младим словено-балканским народима право да постану праве Нације, у име мира, европске равнотеже и виших француских интереса. Тако да је у исто време остало неосетљиво на морални и спољно-политички препород Француске, који ће јој ипак дати непобитан политичко-културни значај на Балкану после Првог светског рата. Мода *new journalism*-а није очигледно успела да олакша новинарима приступ тајној дипломатији.

Saša MARKOVIĆ

LA PRESSE FRANÇAISE ET LE CONGRÈS DE BERLIN

Résumé

Par la force des choses, la France se présente au congrès de Berlin en spectatrice en quelque sorte. La presse nationale lui assigne la tâche de sauver la paix sans jamais se départir d'une attitude de neutralité prudente et soucieuse de l'équilibre européen. Elle réussit néanmoins à jouer un rôle non négligeable de médiation et à se réinsérer dans le concert des grandes puissances, se rapprochant à l'occasion du Reich. L'année précédente déjà, Bismarck avait discrètement mais efficacement soutenu les dirigeants républicains dans la crise du 16 mai, et à Berlin il leur fit miroiter le soutien de l'Allemagne pour une politique d'expansion coloniale. Paris allait mettre la Revanche entre parenthèses, ce qui convenait à la fois à Bismarck et au personnel républicain opportuniste, qui, à la différence de la période de Défense nationale en 1870-1871, avait pris conscience du fait que la paix était une condition essentielle de légitimation de la République, et que toute agitation nationaliste ou guerrière risquait de profiter d'abord aux forces opposées à la République. Dans les affaires franco-allemandes, politique intérieure et politique extérieure françaises étaient indissociablement entremêlées.

Mais le Congrès de Berlin tint également compte de l'évolution des réalités locales et permit la poursuite de l'évolution progressive des Balkans, entamée avec l'indépendance de la Grèce. Enfin, le Congrès de Berlin reconnut la notion d'une garantie de l'Europe pour les minorités. Deux axes essentiels du congrès qui échappèrent pour l'essentiel à la presse française, trop occupée à dénoncer les égoïsmes nationaux et à prôner le *statu quo*. La vogue du *new journalism* ne permettait manifestement pas encore de pénétrer les arcanes de la diplomatie et avait pour effet

pervers de donner une importance croissante à l'immédiateté de l'actualité au détriment de la profondeur de l'analyse. Voilà pourquoi la presse française déchaîna une campagne antislave à l'occasion du Congrès, obsédée qu'elle était par la nécessité de préserver un statut quo pacifique et de s'en tenir à un *splendide recueillement*. Qu'il s'agisse de tradition diplomatique philottomane ou de prémices humanitaires modernes, il faut noter chez les journalistes français l'émergence du souci de la protection des minorités.

Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

1878. ГОДИНА КАО ГРАНИЦА ЕПОХА

ABSTRACT: One of the epochs in history of Montenegro ended in 1878. The international and foreign political position was changed then, as well as the frame of its national political activities, of social, economical and culturological environment. Changes in these domains had been expected, but it seems that it had not been anticipated how deep they would be and where would lead. What is also important, some of them had not been expected previously, so they forced the winners from the recent war to act accordingly, though involuntarily. It is obvious that Cetinje had no real knowledge about the area that was planned to be annexed to Montenegro before 1878. Another unexpected thing was the inadequate change of the international position of the state emerging from the Austro-Hungarian occupation of the Bosnia and Herzegovina, especially the legitimacy of its newly-established control. When it entered the war, Montenegrin elite thought more about the enemy than about the territories it planned to take over, which resulted in a position that it was easier to occupy the mentioned areas with arms than by adequate institutions.

KEY WORDS: *Montenegro, 1878, historical epochs, new territories*

Године 1878. завршава се једна епоха у историји Црне Горе. Тада се мијења међународна и спољнополитичка позиција Црне Горе, оквир њеног национално-политичког дјеловања, социјално-економски и културолошки амбијент. И политичке и социјално-економске и културолошке промјене до којих је дошло биле су очекиване, али изгледа да се није претпостављало колико ће оне бити дубоке и којим ће правцем ићи. И не мање важно: многе промјене до којих је дошло нијесу биле жељене, већ су затекле ратне побједнике и приморале их на невољно прихвата-

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

ње. Прије 1878. на Цетињу, очигледно, нијесу имали реалну представу или потребна знања о простору који желе да припоје, тако да нијесу могли реално процијенити ни моћ државе у његовој интеграцији. Није била очекивана ни, за Црну Гору изразито неповољна, промјена њеног спољнополитичког статуса због окупације Босне и Херцеговине и легитимност успостављене аустроугарске контроле. Црна Гора је, дакле, ушла у рат мислећи превасходно на непријатеља, а мало или нимало на простор који је од њега планирала да узмче. Тек када је рат завршен, показало се да је лакше било тај простор освојити војском, него институцијама.

За Црну Гору 1878. представља посљедњу годину њеног “херојског доба” и крај државотворне и националне акције, која је започела првих година 18. вијека. Званично призната независност и највеће територијално проширење у њеној историји, били су резултати којима се више од једног вијека тежило. Епоха националног војевања и постојања Црне Горе као “војничког логора”, била је окончана. Са овом епохом окончана је и једна идеолошка доктрина, која је Црногорце представљала заточницима националног аманета и косовског мита. И напokon, 1878. године заувјек је покопано вјеровање у реалност идеје о стварању великих националних царстава на Балкану.

Године 1878. за црногорску државну политику престале су да постоје околности које су идеју борбе за национално ослобођење чиниле реалном. У рат 1876. године ушло се с идејом ослобађања покорених Срба, али је рат “ослободио” османске власти и оне нијесу уопште били Срби, а још мање покорени. Била је то важна спознаја за ратове које је Црна Гора намјеравала да води. Концепт Црне Горе као националне државе тада је почео да умире, и никада више њега неће бити могуће оживјети. Тачније, показало се да Црна Гора, ако жели да се даље територијално шири, не може водити ратове који имају предзнак националног, нити може бити национална држава у значењу које је важило у 19. вијеку. Напротив, што се више буде ширила, она ће све мање бити национална држава. Показало се и да је црногорска држава била идеолошки неспремна за нове неправославне поданике, јер су аргументи којима је она доказивала њихову националну припадност за њих били неувјерљиви и неприкладни. Концепција националног идентитета која почива на тези о јединству крви и језика, била је код муслиманског становништва надјачана свијешћу о вјерској посебности, државној припадности Османском царству и Турцима као владајућем народу. У новим околностима, црногорска држава је, у циљу хомогенизије друштва, морала потиснути вјерску припадност као доминантно обиљежје нације и дати примат поријеклу, језику и државном заједништву. Да се кренуло дру-

гачијим путем, доминација вјерског фактора онемогућила би друштвено хомогенизовање и засигурно била извор конфликата. Означавањем вјерског чиниоца мање важним у националном самоодређивању, црногорска држава је ослободила простор за вјерске слобаве и тиме дала подстицај не само толеранцији различитих идентитета, већ и зачетку идеје грађанског друштва.

Граница између двије епохе у историји Црне Горе почела је да се успоставља на Берлинском конгресу. Најприје двадесетшестим чланом Берлинског уговора, у коме се наводи да независност Црне Горе признаје и Турска и све земље потписнице Уговора које је још нијесу признале.¹ Тиме су Османско царство резултати њене скоро двовјековне борбе за ослобађање од османске доминације и заокруживање државне територије. Црна Гора је дефинитивно престала да фигурира као, формално-правно, одметнути дио Османског царства.² Одлуком европских сила на Берлинском конгресу она је постала субјект међународног права, што до тада, без обзира на неформално уважавање њене државне независности од стране неких земаља, она није била.³ Црна Гора је тиме добила и одређене обавезе према заједници држава чији је дио, али и стекла извјесна права која јој као међународном субјекту припадају. У првом реду, стекла је *jus legationis* (право примања и слања дипломат-

¹ Овом формулацијом (“Независност Црне Горе дефинитивно признају Висока Порта и све Високе Стране Уговорнице које је још нијесу признале”) сугерише се да су неке потписнице Уговора то већ учиниле, при чему се првенствено желио уважити неформални став неких земаља, а првенствено Русије, о признавању државног субјективитета Црне Горе, али и “принципијелни” став још неких држава (Француска, Италија, Немачка, Аустро-Угарска) о том питању. Примјера ради, кнез Шувалов је на сесији конгреса изјавио да Русија никада и није престала да признаје ту независност (в. Н. Ражнатовић, *Црна Гора на Берлинском конгресу*, Међународно признање Црне Горе, Зборник радова, Подгорица, 1999, 136). Међутим, у књизи “*Дипломатија Црне Горе*”, Р. Распоповић тврди да је у питању уважавање одлуке коју су Русија и Османско царство донијеле у Сан-Стефану (Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд, 1996, 281).

² Иако државна независност Црне Горе није била спорна, и поред тога су се неке земље (Русија, Аустро-Угарска) према њој у неким дипломатским релацијама односиле као према државном субјекту, ни једна од њих није званичним актом признала такав њен статус. Примјера ради, књаз Никола је био приман у званичну аудијенцију и на руском и на аустријском двору, и то без присуства османског посланика, а Црна Гора је, рецимо, 1872. године била позвана од стране аустријске владе да учествује на свјетској изложби у Бечу. Такође, Аустро-Угарска је са Црном Гором склапала међудржавне конвенције, али ни она нити Русија нијесу и званичним актом верификовале такав свој став. Тиме је, наравно, “црногорско питање” остајало и даље неријешено, без обзира на све апеле цетињскога двора да су “вавјек Турска и Црна Гора стојали једна према другој као самосталне државе” (Глас Црногорца, бр. 1, 05.01.1874).

³ Р. Распоповић, *Међународно-правни значај одлука Берлинског конгреса за Црну Гору, Међународно признање Црне Горе*, Зборник радова, Подгорица, 1999, 145.

ских представника), односно, право дипломатског саобраћања, што је за њу, због више разлога, посебно било значајно. Поред стечених права, Црна Гора је добила и одређене обавезе према заједници држава, што се огледало - како у уважавању државног субјективитета чланица заједнице, тако и у поштовања принципа међународног права. Због такве позиције, и због наметнуте обавезе уважавања државног субјективитета других земаља, национално-политичку дјелатност у окружењу, односно “извоз револуције”, она више није могла спроводити са степеном необавезности као прије 1878. године, нити је могла изнова потенцирати питање неправедности граница.

Одлукама Берлинског конгреса признато је право Црне Горе и на територијално проширење. Само дјелимично уважавајући принцип *uti possidetis*, Црна Гора је добила дио приморја од ријеке Жељезнице до залива Круче, тј. град Бар са широм околином, племенске области Пиве, Дробњака, Бањана, Језера, Шаранаца, дио Васојевића и мањи дио Куча и Ускока, те градове Подгорицу, Никшић, Спуж, Жабљак Црнојевића, Колашин, Плав и Гусиње са подручјима која им гравитирају (чл. 28).⁴ Након ових добитака територија Црне Горе је износила 8.665 км², што је готово двоструко више него што је прије тога имала (4.400 км²).⁵ Но, убрзо је дошло до дипломатских компликација због предаје Црној Гори Плава и Гусиња. Тзв. *Албанска лига (Призренска лига)*, скупина албанских првака иза којих је стајала Порта, оспорила је рјешења која је Конгрес донио у вези плавско-гусињске области.⁶ Они су сматрали да се ни Црној Гори, нити којој другој балканској држави не може уступати “албанска земља”.⁷ Уз помоћ турских власти, дио албанског становништва био је војнички организован, чиме се жељело наговијестити да ово питање може изазвати нови конфликт на овом дијелу Балкана.

⁴ Г. Перазић/ Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, 126-127.

⁵ У раду *Територијални развој Црне Горе* др Хенрик Батовски наводи да је површина Црне Горе након Берлинског конгреса износила 8.665 км², али додаје да се та цифра не може узети за апсолутно тачну (Записи, књ. XVIII, 2, 1937, 76).

⁶ “Пошто је Аустрија засјела у Босни и Херцеговини, Порта је сада обратила против Црне Горе отпор Арбаније, која је била против ње организована. Она је живјела у заблуди, да ће моћи одржати све оно земљиште које је берлински уговор дао Црној Гори, ако се становници тога земљишта успротиве сједињењу с Црном Гором.”, Краљ Никола, Мемоари, Цетиње-Титоград, 1988, 539.

⁷ О основним политичким идејама арбанашких првака, политичкој платформи и активности “Призренске лиге” у циљу анулирања одлука Санстефанског и Берлинског конгреса, као и односу Арбанашке лиге према Црној Гори (1878-1880), видјети: Б. Храбак, *Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880. године*, Историјски часопис, XXV-XXVI, 1978-1979, 159-192; Б. Храбак, *Арбанашка лига и Црна Гора 1878-1880*, Међународно признање Црне Горе, Зборник радова са научног скупа, Подгорица, 1999, 207-241.

Све је то узроковало да уступање територија и градова који су одлукама Конгреса припали Црној Гори, а које црногорска војска није била посјела, потраје дуже вријеме.⁸ Трагајући за рјешењем којим би били окончани настали спорови, представници европских сила су одлучили да се изврши корекција одлука Конгреса о територијалном проширењу Црне Горе.⁹ Априла 1880. године одлучено је да Плав и Гусиње остану у саставу Османског царства, а да Улцињ припадне Црној Гори.¹⁰ Након бројних дипломатских компликација и отпора овој одлуци од стране Османског царства, црногорске трупе посјеле су Улцињ крајем новембра 1880. године.¹¹ Прије тога, Црној Гори су, након извјесних одлагања, били предати Колашин (октобар 1878), Спуж, Жабљак Црнојевића и Подгорица (фебруар 1879).¹²

Након територијалних компензација које су послје Берлинског конгреса извршене, површина Црне Горе износила је 9.475 км².¹³ Црној Гори је припао дио Херцеговине са Никшићким крајем и околним племенским областима (Дробњак, Пива, дио Ускока, Шаранци, Језера), те Дугом и Опутном Рудином, затим Колашински крај и дио Горњих Васојевића, Зета с Подгорицом, Спушки крај, приобаље Скадарског језера од Годиња до острва Топхала, односно масив планине Румије, и

⁸ Опширније: Н. Ражнатовић, Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом око извршења Берлинског уговора о предаји Плава и Гусиња, Гласник цетињских музеја, 6, 1973, 23-75.

⁹ О настанку и току дипломатске акције за рјешавање овог проблема од 1878. до 1880. године, значајне податке даје Г. Станојевић, користећи извјештаје италијанског посланика на Цетињу. Видјети: Г. Станојевић, Прилози за дипломатску историју Црне Горе од Берлинског конгреса до краја 19. вијека, Историјски часопис, XI, 1960, 149-163.

¹⁰ О дипломатској акцији око територијалних компензација између Црне Горе и Турске у току 1880. године и тешкоћама у вези спровођења тзв. Кортијевог пројекта о компензацијама видјети: Н. Ражнатовић, Покушај разграничења између Црне Горе и Турске 1880. путем компензација за Плав и Гусиње територијом албанских племена Груда и Хога, Историјски записи, 1-2, 1973, 33-71.

¹¹ В. Радовић, Улцињ 1878-1914, Улцињ, 1997, 24.

¹² О посједању новодобијених територија и о компликацијама и сукобима око спровођења одлука Берлинског конгреса видјети: Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње, 1979, 87-148; Ј. Вукић, Плавско-гусињска афера и ослобођење Улциња 1880. године, Београд, 1929; Г. Вуковић, Мемоари, књ. 2, Цетиње-Титоград, 1985, 9-148 (Велесиле и Црна Гора, Питање Плав-Гусињско, Хотско-Грудско и Улцињско 1878-1879-1880); Н. Ражнатовић, Извршење одлуке Берлинског конгреса и предаја Подгорице Црној Гори, Историјски записи, 1, 1963, 71-89; Н. Ражнатовић, Спровођење XXIX члана Берлинског уговора о Црногорском приморју и ингеренцији Аустро-Угарске у луци Бар, Историјски записи, 3-4, 1972, 383-412.

¹³ Крајем 19. вијека у литератури је било различитих података о површини Црне Горе након рата 1876-1878. године. Навођени подаци су се знатно разликовали, и кретали су се у распону од 8325 км² до 9.900 км². Но, у званичној публикацији "Педесет година на престолу Црне Горе" (Цетиње, 1910), наведена је цифра од 9.475 км² (стр. 209).

приморје од Бојане до ријеке Жељезнице.¹⁴ Иако прецизних података нема, претпоставља се да је са овим новим областима број становника Црне Горе, од близу 140.000 непосредно пред рат 1876, порастао за отприлике тридесет хиљада.¹⁵ То значи да су становници новоприпојених области могли чинити нешто преко 20% црногорске популације.¹⁶

Припајање нових области послје 1878. значајно је утицало и на промјену економске физиономије Црне Горе, па самим тим и на мијењање читавог спектра социјалних односа. Од добијених територија по својим економским потенцијалима посебно је био значајан Никшићки крај, затим Зетска равница и Приморје.¹⁷ Подаци које је саопштио Мирчета Ђуровић јасно указују на значај и величину новодобијених области за економски живот Црне Горе. Тако је прије 1878. Црна Гора имала близу 77.000 рала оранице и нешто више од 37.000 коса ливаде, док је 1885. године имала преко 156.000 рала оранице и скоро 103.000 коса ливаде. Број брава, говеди, коња, пчела и свиња био је, углавном, дупло већи 1885. него 1873. године. Наводи се и податак да 1873. у Црној Гори није уопште било млинова, ваљаоница и, сасвим незнатно, маслина, док су 1885. године била 372 млина, 53 ваљаонице и 156.198 коријена маслина. Како је и разумљиво, знатна је била промјена и у износу прикупљене дације - 1873. године од дације је прикупљено 91.534 фиорина, а 1885. године 343.188 фиорина.¹⁸

И добијање градова као што су Подгорица, Никшић, Бар, Улцињ, који су иначе вишеструко били већи од престонице - Цетиња, значајно утиче на промјене економских прилика у Црној Гори послје Берлин-

¹⁴ У раду “Природне и политичке границе Црне Горе”, који је објављен у књизи “Црна Гора” (том 2, Подгорица, 1996, 568) К. Хасерт је навео главне географске тачке којима се могу оцртати контуре те нове територије Црне Горе: Ушће ријеке Пиве - Мокра планина (125 км); Мокра планина - ушће Бојане (178 км); Ушће Бојане - Ловћен (120 км); Ловћен - ушће Пиве (143 км); Прецизан опис граница Црне Горе послје Берлинског конгреса направио је П. А. Ровински: Црна Гора у прошлости и садашњости, књ. 1, Цетиње/Сремски Карловци, 1993, 23-37 (Математичке границе и хоризонталне контуре Црне Горе); Занимљиве податке о новом окружењу Црне Горе даје Р. Кенеди (Монтенегро анд итс бордерландс, Лондон, 1894). У једном од првих црногорских уџбеника - “Земљопису Књажевине Црне Горе” (Цетиње, 1895), наводи се да: “наша домовина Црна Гора има своје границе, које је дијеле од других српских покрајина. Са сјевера граничи ријеком Таром, која је раздваја од Херцеговине; са истока Старом Србијом; са југа: Албанијом, Јадранским морем и Боком Которском, а са запада Херцеговином, Боком Которском и Јадранским морем” (стр. 28).

¹⁵ П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945. године, Београд, 1978, 131.

¹⁶ На основу дјелимично спроведеног пописа из 1879. године у новоприпојеним областима које су пописане живјело је око 18.000 становника; Видјети: Д. Вуксан, Први попис становништва у Црној Гори, Записи, књ. XVII, 3, 1937, 184-186.

¹⁷ М. Мијушковић, Привреда Црне Горе прије уједињења, Банкарство, 8, 1929, 365-366.

¹⁸ М. Ђуровић, Црногорске финансије 1860-1915, Титоград, 1960, 88.

ског конгреса. Према једном попису из 1881/1882. године у Подгорици су постојале 153 трговачке радње, у Никшићу 111, у Улцињу 87, а у Бару 52 трговачке радње. Са друге стране у Цетињу је била 31 трговачка радња, Ријеци Црнојевића 75, Вирпазару 13, а у Даниловграду 34 трговачке радње. Или укупно је у новодобијеним градовима било 449 трговачких радњи, док је у варошима постграховачке Црне Горе било 168 трговачких радњи. Још је већа разлика била у броју занатских радњи - у новодобијеним градовима било их је 247, а у свим осталим 39.¹⁹ Сви ови подаци свједоче до каквих је великих промјена у економској структури Црне Горе дошло након 1878. године, и на каквим је крупним разликама почивао процес државне интеграције Црне Горе овога доба.

Поред тога што је вријеме након Берлинског конгреса обиљежено знатним промјенама у економској структури Црне Горе, новостворени услови утицали су и на започињање процеса мијењања њених главних социјалних карактеристика. Миграцијама, тј. насељавањем становништва у новодобијене области (посебно Никшићки, Колашински и Подгорички крај), извршено је њихово изванплеменско груписање, без обзира што се приликом подјеле земље уважавао принцип племенске хомогености. Социјализацијом тих људи у новодобијеним областима, далеко од “центра” племена, и њиховим укључивањем у интензивније економске токове у овим областима, означен је почетак стварања заједница у којима племенска свијест постепено престаје да буде доминантни фактор интеграције.²⁰ Тај нови слој, иако у почетку био малобројан, представљао је пандан оној Црној Гори која је, историјски гледано, била савез племена. Излазак изван тог племенских оквира, и социјално груписање и егзистирање које није доминантно засновано на племенској основи, представљаће крупан корак у изграђивању грађанског друштва у Црној Гори и у обликовању једне нове друштвене свијести.

Велика промјена у државном и политичком животу Црне Горе након Берлинског конгреса била је и у томе што су држављани Црне Горе постали муслимани и католици који су живјели у новодобијеним обла-

¹⁹ М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини 19. и почетком 20. вијека*, Титоград, 1958, 140-141.

²⁰ О насељавању “Староцрногораца” у новодобијене области видјети: Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград, 1959, 37-141; П. Шобајић, Никшић, Београд, 1938, 122-127; Ђ. Пејовић, *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)*, Историјски записи, 1-2, 1973, 73-130; Ђ. Пејовић, *Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879-1886)*, Историјски записи, 3, 1961, 381-416; Ђ. Пејовић, *Насељавање околине Бара и Улциња и начин регулисања односа на земљи (послије 1878. године)*, Историјски записи, 3-4, 1970, 307-336; М. Шћепановић, *Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879-1886*, Историјски записи, 2, 1985, 81-127.

стима. Њихова равноправност у новој држави, неповредивост имовине и гарантовање грађанских, политичких, економских и вјерских права утврђена је и посебним чланом Берлинског уговора (чл. 27).²¹ Готово апсолутна вјерска (и национална) хомогеност која је до тада карактерисала Црну Гору, престала је да постоји. Иако су циљеви државне политике Црне Горе у великој мјери били одређени националним интересима, могућност да држављани Црне Горе након евентуалног територијалног проширења постану и иновјерци, није уопште доживљавана као проблем. Књаз Никола је још крајем шездесетих година 19. вијека сматрао неминовношћу да иновјерци, посебно муслимани, постану црногорски поданици. Увиђајући ту реалност, књаз је и у току рата 1876-1878. и непосредно прије њега гарантовао муслиманима сва права у црногорској држави и потпуну заштиту њиховог вјерског идентитета.²²

Према неким претпоставкама, будући да потпуних података нема, у Црној Гори је послје Берлинског конгреса могло бити нешто преко десет хиљада муслимана и католика. Муслимана и католика је највише било у подгоричком, барском и улцињском крају, док их је у осталим новодобијеним областима остао занемарљив број. У првом попису који је обављен у Црној Гори 1879. године, и који је обухватао само неке капетаније, наводи се, рецимо, број становника у неким капетанијама у којима је апсолутна доминација неправославног живља. Тако у барској капетанији има 1.823 становника, у мркојевићкој 2.190, ливарској 582, доњошестанској 519, зубачкој и туђемилској 685 и горњошестанској 225 становника, с тим што је у овој капетанији 360 муслиманских породица (просјечно 4-5 чланова) одбило да буде пописано.²³ На основу ових података може се закључити да је у овим капетанијама живјело око 7.000 неправославаца (католика и муслимана). За подгорички крај имамо само један податак из 1879. године, у којему се наводи да су у Подгорици 568 муслимана власници имања.²⁴ Ако претпоставимо да је

²¹ “Високе уговорне стране сагласне су у следећим одредбама: У Црној Гори разлике у вјери и вјероисповијести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спријечен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје, и да му се не указују почати или да не обавља разне занате и занимања, ма у ком мјесту то било. Слобода и јавно вршење свих црквених обреда биће осигурани свим житељима Црне Горе, као и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити било хијерархијском уређењу разних вјероисповијести или њиховим односима са својим духовним старјешинама.” (чл. 27).

²² Ж. М. Андријашевић, *Црногорци и Турци (О једном сегменту црногорског национализма “херојског доба”)*, Алманах, 7-8, 1999, 83-106.

²³ Д. Вуксан, *Први попис становништва у Црној Гори*, Записи, књ. XVII, 3, 1937, 184-186.

²⁴ Ђ. Пејовић, *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)*, *Историски записи*, 1-2, 1973, 85.

у већини случајева ријеч о главама породица, које просјечно имају 4-5 чланова, онда можемо приближно утврдити број муслимана. Иначе, непосредно пред рат 1876. године, руски вицеkonzул у Скадру наводи да у Подгоричком крају живи седам хиљада муслимана. То је, свакако, укупна цифра османских војника и локалног становништва.²⁵ Ни за број муслимана који су након ослобођења живјели у Никшићу нема прецизних података. Према једном извору у Никшићу се после његовог ослобођења задржало око 30 муслиманских породица,²⁶ док се у службеном *Гласу Црногорца* (1879), наводи да у Никшићу има стотинак муслиманских кућа.²⁷ У Улцињу је након његовог уласка у састав црногорске државе могло бити око 3.000 становника, углавном муслимана, што је цифра коју 1876. године такође наводи руски вицеkonzул у Скадру.²⁸ У улцињском крају је 1880. године могло бити и нешто преко хиљаду католика. А двадесет година након Берлинског конгреса П. А. Ровински наводи да у Црној Гори живи нешто преко 12.000 муслимана, док неки аутори број католика одређују на 5-6.000.²⁹ Све у свему, после Берлинског конгреса државна политика Црне Горе имала је задатак да укључи иновјерце у друштвено-економске и политичке токове, и да их учини државним поданицима у потпуном значењу те ријечи.

Све ове промјене до којих је дошло у Црној Гори после Берлинског конгреса, условиле су и промјене у организацији државне власти. Значајно повећање територије, броја становника, економских односа, и уопште друштвених прилика, захтијевало је и реорганизацију и модернизовање тог апарата. До 1878. године највиши орган власти био је Сенат. Сенат је првенствено био судски орган, мада је вршио и одређене административно-политичке послове. Године 1874. извршена је реформа Сената, и том приликом су у оквиру Сената формиране управе са посебним надлежностима (Управа за унутрашња дјела, Управа за финансије, Управа за војне послове, Управа за просвјету и Књажевска канцеларија за спољне послове).³⁰ Марта 1879. године књаз Никола је укинуо Сенат и установио три нова тијела: Државни савјет, Министар-

²⁵ Шпејеров реферат о Албанији, 9/21/ 11. 1876, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, Зборник докумената, књ. 2, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1986, 731.

²⁶ П. Шобајић, Никшић (Оногшт), Београд, 1938, 122.

²⁷ “Глас Црногорца”, бр. 1, 03.01.1879.

²⁸ Шпејеров реферат о Албанији, 9/21.11.1876, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, Зборник докумената, књ. 2, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1986, 729.

²⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, књ. IV, Цетиње 1994, 185; И. Марковић, *Дукљанско-барска метрополија*, Загреб, 1902, 161; Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње/Подгорица, 1995, 554, 579.

³⁰ Ж. М. Андријашевић, *Основни подаци о Књажевини Црној Гори (1852-1878)*, Настава историје, 8, 1998, 115.

ство са шест одјељења и Велики суд. Образлажући ову одлуку књаз је рекао да се “раширењем граница” Црне Горе и промјеном њеног међународног положаја јавила потреба за преустројством државне управе. Сходно књажевој одлуци, Државни савјет је постао највише законодавно тијело и највиша државна надзорна власт. Такође, Државни савјет је разматрао молбе и жалбе и састављао буџет. Чланови овог органа били су сви министри и лица која одреди књаз. Државном савјету било је подређено Министарство, које је имало шест одјељења: за спољне послове, за унутрашње послове и грађевину, за просвјету, за правосуђе, за финансије и за војску. У исто вријеме, књаз Никола је укинуо постојећа окружна начелства и установио срезове. Приликом објављивања ових промјена наглашавано је да се њима неће повећати трошкови издржавања административног апарата Књажевине.³¹ За годину 1879. ти трошкови су износили 177.588 фиорина.³² Исте године од пореза је сакупљено нешто преко 88.000 фиорина.³³

Одлукама Берлинског конгреса није само створено ново стање у Црној Гори, већ је прокламованим рјешењима Конгреса у знатној мјери измијењен и оквир њеног спољнополитичког дјеловања. Берлински конгрес је, то је сасвим очигледно, имао за циљ да политички уреди балкански простор у складу са стратешким интересима европских сила, првенствено Аустро-Угарске и Велике Британије, које су понајвише бринуле за будућност Османског царства. На конгресу су европске силе, изузев Русије, жељеле постићи неколико ствари: успоставити “хармонију доминације” над оним што је остало од Турског царства,³⁴ обезбиједити равнотежу немоћи између балканских држава и успоставити апсолутну контролу над могућим жариштима револуције.³⁵ Иако о суштинским намјерама Конгреса постоје различита мишљења, несумњиво је да су његове одлуке имале једну препознатљиву поруку - балкански простор се не може уређивати интерним споразумима учесника балканских сукоба. О Балкану, дакле, одлучују све оне силе које овдје имају своје

³¹ Цетиње, 9. март, *Глас Црногорца*, бр. 8, 10. 03. 1879, 1.

³² Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу, фонд *Никола I*, 1879, бр. 45; Попис свих примања државних чиновника објављен је у зборнику докумената *Црногорски законици 1796-1916*, приредили Б. Павићевић и Р. Распоповић, Подгорица, 1998, 29-35.

³³ М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960, 97.

³⁴ М. Екмечић, *Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године*, Прилози Института за историју, Сарајево, 1981, 73-74.

³⁵ У *Дипломатској историји Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878* (књ. 2, Београд, 1898) Јован Ристић наводи: “Ну какво је начело овај Берлински конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности и могли да сметају великима.” (стр. 231);

стратешке интересе, и које, наравно, имају политички капацитет да те своје интересе заштите. Управо због тога је Берлински конгрес најприје и започео као институт ревизије Сан Стефанског мира.³⁶ Искључиво право Русије да у споразуму са Османским царством уређује балкански простор није могло бити прихваћено, што је став који су европске силе заузеле још на Париском конгресу (1856). Како то примјећује Васиљ Поповић, европске силе су дефинитивно спријечиле Русију да вјековно Источно питање рјешава као неко своје посебно питање, без обзира на интересе осталих сила.³⁷ Ни Аустро-Угарска, нити Британија, које су руску доминацију на Балкану и над мореузима сматрале недопустивом, по цијену рата нијесу жељеле пристати да Русија по свом нахођењу уређује Балкан, и да са оснаженом Бугарском буде на вратима Цариграда, а да Србију и Црну Гору доведе на корак до припајања Босне и Херцеговине. Наравно, Британија је првенствено мислила на Цариград, мореузе и руске бродове у Средоземљу, а Аустро-Угарска на Босну и Херцеговину.³⁸ Немоћ Русије да на Балкану вуче потезе који би били супротни стратешким интересима осталих европских сила била је на Берлинском конгресу очигледна. За државну политику Црне Горе, а посебно за њене националне планове, то је требало да буде значајно сазнање.

Године 1878. Црна Гора је морала да оконча и једну традиционалну националну политику, која је углавном била усмјерена према Херцеговини. За Црну Гору је аустроугарска окупација Босне и Херцеговине (октобра 1878) означила крај тим аспирацијама. Цјелокупна њена национално политичка концепција, која се и односила на ове области, сада је морала бити значајно коригована.³⁹ Животно важне државне аспирације Црне Горе, које су још од педесетих година 19. вијека усмјерене ка Неретви као својој крајњој тачки, изгубиле су много на својој реалности, поготово што се тада на Цетињу нијесу могли досјетити озбиљнијег разлога који би у догледно вријеме довео до аустроугарског повлачења из ових области. Разлози који су могли да важе за пропадајуће Османско царство, нијесу могли да важе и за Хабсбуршко. А то је значило да

³⁶ Одредбама Санстефанског мира, посебно територијалним увећањем Бугарске, успостављена је геостратешка доминација Русије и њених балканских савезника над Османским царством. Првим чланом Санстефанског мировног уговора утврђена је нова граница Црне Горе. На основу тога, територија Црне Горе увећана је са пређашњих 4.400 км² на 15.335 км². О томе видјети: Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Санстефански мир*, Историјски записи, 3-4, 1976, 399-450.

³⁷ В. Поповић, *Берлински конгрес*, Браство, XXII, 1928, 145.

³⁸ О ставу Британије и Аустро-Угарске према овим проблемима у вријеме Берлинског конгреса, видјети: Д. Живојиновић, *Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у време Велике источне кризе 1875-1878*, Зборник за историју, 14, 1976, 92-96.

³⁹ Ж. М. Андријашевић, О циљевима државне политике Црне Горе (1852-1878), Историјски записи, 3, 1997, 171-183.

је Херцеговина готово изгубљена за Црну Гору, али и да је свака национално-политичка мисија на овом простору усмјерена против државе која ту дјелатност може казнити.

Окупација Босне и Херцеговине и посиједање Новопазарског санџака (гарнизони у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју) од стране Аустро-Угарске, знатно је допринијела погоршавању геостратешког положаја Црне Горе, и стварању услова за њено лако политичко изоловање. Аустро-Угарска је тако фактички била присутна на више од половине граничног појаса Црне Горе - од Бара до Шћепан Поља, и од Шћепан Поља до Црног врха, односно, Ђурђевића Таре. Уз право поморске и санитарне контроле на црногорском приморју, које је имала сходно члану 29 Берлинскога уговора, Аустро-Угарска је направила чврст обруч око Црне Горе и створила услове за доминацију над њеним политичким и економским животом. На читавом простору који је она контролисала, није више било могуће спроводити национално-политичку дјелатност у мјери у којој је то прије рата 1876-78. чињено. Једини простор који је остао изван њене контроле био је онај од Скадра до Бијелога Поља, тако да се тај правац наметао као најоптималнији за државне аспирације и национални рад. Због те нове ситуације, тежиште национално-политичке дјелатности Црне Горе биће усмјерено на овај простор који је остао у саставу Османског царства, односно, у којему није било аустроугарског војног присуства. Скадар, Бијело Поље, Беране и Пећ, постају тако тачке главних државних аспирација Црне Горе. Постепеним преусмјеравањем тежишта државних аспирација на ову страну, уз појачано присуство и надзор Аустро-Угарске, и са знатно измијењеном територијалном, економском и конфесионалном структуром, започео је живот Црне Горе после 1878. године.

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ

THE YEAR 1878 AS A BORDERLINE BETWEEN EPOCHS

Summary

In 1878, the international and foreign policy position of Montenegro changed, along with the frame of its national and political activities, the social, economic and culture climate. The political, social, economic and cultural changes which occurred were anticipated, but there was no telling how deep they would be and which course they would take. And an equally important matter is the fact that many changes

which occurred were not desired, but rather caught the war victors unprepared and forced them to accept them unwillingly. Another unexpected thing was the extremely disadvantageous change in the foreign policy status of Montenegro due to the occupation of Bosnia and Herzegovina, and the legitimacy of the established Austro-Hungarian control. Montenegro, thus, entered the war focusing primarily on the enemy, and very little, if at all, on the territory it planned to usurp from it.

To Montenegro, 1878 was the last year of its “heroic age” and the end of the constitutive and national action, which started in the early 18th century. The officially recognized independence and the largest territorial expansion in its history were the results strived towards for over a century. This age also saw the end of an ideological doctrine, which portrayed the Montenegrins as prisoners of a national legacy and of the Kosovo myth. And finally, the belief in the plausibility of the idea of creating large national empires in the Balkans was forever buried in 1878.

In 1878, the circumstances which made real the idea of struggle for national liberation ceased to exist for Montenegrin state policy. The war of 1876 was entered with the idea to liberate the oppressed Serbs, but the war “liberated” the Ottoman authorities, which were not Serbs and were not oppressed. It was an important lesson for the wars which Montenegro was planning to wage. The concept of Montenegro as a national state began to die then, never to be revived again. More specifically, it became clear that, if it wanted further territorial expansion, Montenegro could not wage wars defined as national, nor could it be a national state in the sense which applied in the 19th century. Nevertheless, after the war with the Ottoman Empire, Montenegro gained its realistic boundaries, i.e. borders which allowed for homogenization and harmonization of a state territory.

Стјепан МАТКОВИЋ*

ЦРНА ГОРА У ПОГЛЕДИМА ХРВАТСКЕ ПОЛИТИКЕ, 1878.-1918.

ABSTRACT: In accordance with the researched topic, this article focuses on outlining the attitude of Croatian political elite and public towards Montenegro in the period from 1878 until the end of World War I; in other words, from the important decisions of the Congress of Berlin until the creation of the first Yugoslav state, when the dynamics of political tendencies led to changes with lasting effects.

KEY WORDS: Montenegro, Croatian political elite, Congress of Berlin, creation of Yugoslavia.

У складу с предметом истраживања овај чланак усредоточит ће се у кратким цртама на питање односа хрватске политичке елите и јавности према Црној Гори у раздобљу од 1878. до краја Првога свјетског рата; другим ријечима, од важних одлука Берлинског конгреса до стварања прве југославенске државе, када је динамика политичких кретања водила према промјенама с дуготрајнијим посљедицама.

С обзиром на то да су овдје у првом плану питања националне интеграције и односа историјских протагониста према државноправним димензијама уводно бих истакнуо ситуацију с хрватске стране. Споменути временски одсјечак прати хрватски политички живот у склопу Аустро-Угарске једне од еуропских велесила која је, унаточ том статусу, имала бројне унутарње проблеме. Типично за то раздобље у првом плану се налазио проблем схваћања модерне нације који увођењем дуалистичког уређења (1867), а затим и субдуалистичком формулом Хрватском-Угарске нагодбе (1868) с одређеном разином аутономије у унутрашним питањима државнога живота, дуготрајније рјешава уре-

* Аутор је знанствени савјетник у Хрватском институту за повијест, Загреб, Р. Хрватска.

ђење политичке заједнице под хабсбуршком династијом. Највећи број савременика и каснијих повјесничара истицао је да је Хрватска била обиљежена територијалном разједињеношћу. Нагодба је учврстила државну заједницу подручја банске Хрватске с мађарском страном, а Далмацију и Истру оставила под аустријском управом што је изазивало готово перманентно незадовољство хрватске јавности таквим устројством монархије. У том раздобљу још увијек је јак био утјецај свијести о повијесној државноправној легитимности којом се настојало дефинирати властити простор. Међутим, на том су се подручју водиле бескрајне расправе без видљивијих резултата. Тијеком 1870-их и почетком 1880-их година поступно се затварало питање опстанка Војне крајине и њеног реинтегрирања с банском Хрватском. Истодобно се настављао истицати проблем сједињења Далмације с банском Хрватском који унаточ правним претпоставкама - уставно кориштење термина „Троједна краљевина“ у јавним документима - остаје и даље неразријешен. Аустроугарско војно запосједање Босне и Херцеговине, уз одобрење других велесила, отворило је нову етапу у Источном питању које је задовољило једино дуалистичке носитеље власти у двојној монархији, не и знатан дио њене јавности која је била скептична према ширењу међу славенством, уједно потврдивши континуитет надзираног процеса дезинтеграције Османског царства. Коначно, до изражаја поступно долази и економско-социјални фактор, који у хрватском случају открива ограничену улогу грађанства због изостанка његове друштвене снаге.

У таквим околностима потребно је за разумијевање хрватског односа према Црној Гори мало се вратити у прошлост 19. вијека која потврђује како су шире еуропске прилике са свим попутним потицајима, вишестрана империјална утакмица и односи између народа ових подручја били уско испреплетени.¹ Као примјерен момент, који потенцира сурадњу међу политичким елитама у наведеним околностима, може се узети национално-револуционарна 1848. година, када црногорски владика Петар Петровић Његош отворено подржава дјеловање хрватског бана Јосипа Јелачића.²

Сљедећа епизода, која нуди увид у наставак сличног расположења, везана је уз устанке у Херцеговини и Црној Гори у доба кнеза Данила (напосе битци код Жабљака из 1852). Тада онај дио хрватске јавности око којег се окупљао већи број припадника интелектуалне ели-

¹ Као примјер сукоба интереса на почетку 19. стољећа, попраћен политиком велесила које су тежиле овладати подручјима југоистока Еуропе примјеном заокруживања, видјети: Весна Чучић, *Посљедња криза Дубровачке Републике*, Дубровник 2003.

² Стијепо Обад, *Однос Далмације према банској Хрватској 1848.-1849. године*, у: *Хрватска 1848. и 1849. – зборник радова*, гл. ур. Мирко Валентић, Загреб 2001, 187.

те, некадашњих припадника илирског или народног покрета, слиједом протуосманског расположења изражава неувијене склоности према Црногорцима. Један од новинара емоционално биљежи у тренутку сукоба с Турцима да „нам је Црна Гора сроднија него било која друга земља на свијету.“³ Крајем 1850-их биљежи каноник и будући главни идеолог Народне странке Фрањо Рачки у програмском чланку „Југословјенство“ да је Црна Гора на простору између Јадранског и Црног мора, те од Соче до Марице „једини слободни териториј јужних Славена“⁴ Касније ће (1874) Народна странка у тајни програм свога рада уврстити одредницу по којој она „ради на окупљању и присаједињењу што је више могуће југославенскијех крајева и земаља уз Црну Гору и Кнежевину Српску.“⁵

На том трагу може се даље истакнути да је оснивањем Југославенске академије знаности и умјетности (1860-их), којој ће Рачки предсједати, као и Свеучилишта у Загребу, положен темељ за сурадњу припадника јужнославенског подручја онако како ју је замишљао утјецајни ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Богата кореспонденција Штросмајера и Рачког, с многим пикантним детаљима из политичког живота, који посве наравно нису тада били видљиви у јавности, указује на јасно изражене симпатије према Црној Гори и херојском црногорском народу („peuple heroique Montenegroin“) што је показатељ односа не само према државности него и према посебном колективном идентитету.⁶ Не треба заобићи да та размјена писама на појединим мјестима задире и у дневнополитичка питања па тако пружа и неприкривене коментаре о „незрелости и неприправности“ црногорске елите везану уз неразумијевање према појединостима из Конкордата и односу према Католичкој цркви, што је пак одраз испреплитања вјерског с политичким питањима.⁷ Истовремено неки примјери покушаја провођења финансијских послова и инвестирања потврђују изражену тенденцију у корист заједничких акција. Тако крајем 1880-их долази до покушаја бискупова ангажмана у добивању дионица за црногорско бродарско друштво у којему судјелује и надлежни министар са Цетиња.⁸ У тој епизоди

³ Према: Мирјана Гросс, *Почеци модерне Хрватске*, Загреб 1985, 397.

⁴ У: Јосип Ј. Штросмајер / Фрањо Рачки, *Политички списи*, пр. Владимир Кошчак, Загреб 1971, 283-284. Усп. и Анте Старчевић, *Изабрани списи*, Загреб 1999, 174, гдје се изражава бојазан за Црну Гору јер она наступа мимо интереса главних еуропских велесила Француске и Енглеске.

⁵ Т. Ципек и С. Матковић, *Програматски документи хрватских политичких странака скупина 1842.-1914.*, Загреб 2006, 261.

⁶ Усп. и чланак Јосип Печарић, Штросмајер и Србија и Црна Гора, у: *Међународни научни скуп Јосип Јурај Штросмајер поводом 190. обљетнице рођења и 100. обљетнице смрти*. Зборник радова, Загреб 2006, 205-212.

⁷ *Кореспонденција Рачки- Штросмајер*, књига IV, ур. Фердо Шишић, 162-163, 353.

⁸ *Кореспонденција Рачки- Штросмајер*, књига III, Загреб 1930, 366.

показује се да пресудну важност за улазак у финансијску акцију имају државна јамства, управо онај елемент који је недостајао хрватској страни због чега она није могла привлачити иноземни капитал.

За разумијевање интерних погледа у хрватској политици нужно је истакнути подвојености између различитих политичких скупина и њихових идеологија које доминирају до краја 19. стољећа, што је уосталом случај са свим земљама у којима долази до ницања страначког живота у плуралистичком смјеру. Те супротности зрцале низ концепција: србохрватство и (хрватско) југославенство споменутих народњака, традиционалистички унионизам тзв. мађарона који се огледа у одржавању повијесне заједнице Мађара и Хрвата и свехрватство праваша с циљем стварања једне државне јединице која би окупила хрватску нацију.

Они сви развијају своје погледе о јужнословенском питању, прилагођавају их међународним односима, напосе политици великих сила, и по потреби еволуирају ради одржавања у политичком животу. До краја 19. вијека превладава слика о државној посебности и самосталности Црногораца, односно нема у том смислу њихова поистовјеђивања са Србима.⁹ Од почетка 20. стољећа низ нових политичких скупина придонosi новим погледима, који се у одређеној мјери надограђују на дотадашња кретања, али отварају простор и новим концепцијама.

Сви ти погледи нуде нам увид у то како се сусједни народи означавају, које су биле амбиције припадника елите, какви су били њихови културни афинитети, је ли традиционална свијест о припадности кршћанској заједници народа и, сукладно томе, цивилизацијској мисији и даље задржавала истакнуто мјесто, колики је био утјецај разлика између римокатоличке и православне Цркве, појављују ли се варијације у вањскополитичким оријентацијама у односима према Западу или Истоку и коначно тко се залагао а тко противио потицању сурадње.

Унаточ тежњама за избјегавањем подјела међу заговорницима протутурске политике херцеговачки устанак и његово ширење по Босни (1875-1878) потакнуо је одређене знакове размимоилажења.¹⁰ Промишљања о будућности Босне и Херцеговине („босанско питање“), која постаје ургентном точком овог дијела Еуропе, изазивају расправе о њезиној судбини у послеријосманском раздобљу. Питање њене припадности у цјелини или појединих дијелова указује на постојање више погледа: бан Иван Мажуранић је затражио од сабора у Загребу да не расправља о Босни и Херцеговини, чиме је подржао службену полити-

⁹ Мирјана Гросс, *Изворно право. Идеологија, агитација, покрет*, Загреб 2000, 772-773.

¹⁰ Усп. Ивица Пуљић, *Хрвати католици Доње Херцеговине и Источна криза – Херцеговачки устанак 1875-1878.*, Дубровник – Неум 2004.

ку краља Фрање Јосипа, виђенији народњаци попут Милана Маканца истакнули су да се Црној Гори и Србији не допушта „обављање свете дужности према браћи“, у смислу ослобађања од османских власти, а већ споменути програм Народне странке замишљао је тих година као коначни циљ стварање федеративне југославенске државне заједнице.¹¹ Другачијих је погледа био Анте Старчевић који је отворено заговарао опстанак османске државе у Босни и Херцеговини, под увјетом да она покаже све знакове самоодрживости. Увид у новине тога доба показује нам претежиту перцепцију о кршћанским народима Балкана који се у склопу Источног питања с пуним правом буне против недорасле Османске државе, а у контексту шире еуропске политике наглашава се потреба славенске солидарности, како у смислу повезаности свих славенских народа тако и у зазивању шире руске потпоре. Најчитанији загребачки дневник *Обзор* преноси дописе из Цетиња који су заправо демантирали вијести из дијела бечких либералних новина о збивањима из 1878. у новозадобивеним дијеловима Црне Горе, а међу рекламама истакнуто мјесто заузимају продаје бакрореза црногорског кнеза и кнегиње, те Чермаково дјело „Рањени Црногорац“, што говори о популарности тих мотива међу хрватском јавношћу.¹² Дакле, унаточ стајалишту да Аустро-Угарска мора имати изражену улогу у југоисточној Еуроци и да њени државници требају препознати потенцијале свих њених народа славенске припадности, може се утврдити да су у приступу политици простора оштро критизирани натписи који су на стереотипан и потцјењујући начин тумачили поједине народе, укључујући и црногорски.

Тијеком 1880-их година настављају се неке од раније замишљених или започетих акција. Тако је Константин Војновић, један од првака Неодвисне народне странке и угледни професор права, предлагао преко Балтазара Богишића да црногорски кнез пошаље на загребачко Свеучилиште неколицину „барем средње припремљених величина“ којима би он излагао *Опћи имовински законик* када буде издан. То је Војновићево настојање било посве у духу оријентације његовог покровитеља Стросмауера као и Рачког, према којем би загребачко Свеучилиште требало бити образовни погон који би ширио просвјету у јужнославенске земље донедавно заузете од Османлија док би ЈАЗУ била истраживачка основа таквих настојања. Посебице је занимљива Војновићева иницијатива да организира па и прилагоди студиј права за црногорске студенте и тако

¹¹ Мирјана Гросс-Agneza Szabo, *Према хрватскоме грађанском друштву*, Загреб 1992, 439-446. О погледима српских политичара у Аустро-Угарској видјети код: Василије Ђ. Крестић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја*, Београд 1983, 203-204.

¹² Чланак „Лажи о Црнојгори“, *Обзор*, бр. 119, Загреб 1878.

помогне изградњу претпоставки модерног правног сустава и државности Црне Горе.¹³

Почетком 20. стољећа избија Светојеронимска афера (1901/1902) у којој се у првом плану сукобљују хрватски црквени вискодостојанственици и црногорски изасланици предвођени Лујом Војновићем при Светој Столици, ради имена светојеронимског Завода у Риму (про генте Цроатица. Та афера имала је одраза и у разним политичким круговима који су у већини, изузевши српске, подржали хрватску страну, а она је брисање хрватског имена из назива Завода примила с великим огорчењем.¹⁴ Занимљиво је да се истодобно (1900.) објављује књига *Дукљанска краљевина*, аутора Франа Милобара, будућег професора права на загребачком Свеучилишту и правашког заступника у Сабору, у којој се износила теза о Дукљи с њеног „властитог политичког и државноправног гледишта“ што је водило према потврди црногорске самобитности.¹⁵

Појава „новог курса“ у хрватској политици, којој су главни архитекти политичари из Далмације, понудила је дугорочно поново простор сурадњи. Трговачка штета произашла из затегнутих односа између Аустро-Угарске и појединих балканских држава те политички кредо да треба прије свега зауставити њемачки *Drang Nach Osten* дају упоришта новим оријентацијама. Покрет „новог курса“, који ће се убрзо диктатором односа снага у црно-жутој монархији преточити у дјеловање хрватско-српске коалиције, заузео је истакнуто, али не и доминантно мјесто. Коалиција је била важна јер је последице вишегодишње подвојености „створила довољно чврсту језгру за даље окупљање Јужних Славена.“¹⁶ С друге стране, реално проматрајући тадашње односе, трагови развоја „новог курса“ ишли су у корак с промјенама на пријестољу у Србији тако да ће управо односи Срба и Хрвата, како унутар Аустро-Угарске тако и према Краљевини Србији, бити у првome плану при разматрању јужнославенског питања тијekom сљедећег раздобља.

Браћа Радић покрећу Хрватску пучку сељачку странку (1904), с неоаустрославистичким погледима који дијелом баштине и југославизам из прошлог стољећа. У оснивачком програму те странке тврди се:

¹³ Према до сада необјављеном рукопису професора Правног факултета Свеучилишта у Загребу Далибора Чепула „Балтазар Богишић и Правни факултет у Загребу“. Више о Црногорцима на студију у Загребу видјети код: Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000.

¹⁴ Зоран Гријак, *Политичка дјелатност врхбосанског надбискупа Јосипа Стадлера*, Загреб 2001., 351. Усп. и Коста Милутиновић, *Срби католици и светојеронимско питање*, Историјски записи, 1-4, Подгорица 1992., 65-72.

¹⁵ Фран Милобар, *Дукљанска Краљевина*, Сарајево 1900., 217.

¹⁶ Јарослав Шидак, „Прилог развоју југославенске идеје до И. свјетског рата“, у: *Студије*, Загреб 1973., 83.

„Сви су јужни Славени једна народна и господарска цјелина, те ми Хрвати држимо Србију, Црну Гору и Бугарску својим народним државама.“¹⁷ Унаточ протурјечностима у наступима Стјепана Радића, он утире пут широко заснованој сурадњи која ће му између двају свјетских ратова олакшати споразумијевање и са црногорским федералистима у склопу потраге за рјешавањем односа у Краљевини СХС на темељу поштивања политичког индивидуалитета у историјском и природном смислу.¹⁸ О томе говори Проглас Хрватске републиканске сељачке странке из 1924. у којему је забиљежено: „Браћо Црногорци! Ми смо Хрвати у најљепшем дјелу своје књижевности цијелу Црну Гору назвали величанственим жртвеником слободе у најдивнијем храму божјега поднебесја, а вас смо Црногорце прогласили не само узором јунаштва, него и недостиживим примјером једноставности и поштења.“

Вријеме уочи и за вријеме анексије Босне и Херцеговине довело је до нових преиспитивања међуодноса. Док су се односи између држава посве заострили, дотле се у политичком животу осјећао низ различитих погледа. Још прије избијања анексијске кризе долазило је до јавних изражавања протуаустријских гледишта, што је било особито видљиво у Далмацији, чије је становништво било незадовољно својим привредним и политичким положајем. Примјерице, долазак пријестонаслједника Фрање Фердинанда у Дубровник (1906) попраћен је игнорирањем високог госта, а истодобно је грађанство „бучно поздравило“ црногорског пријестолонаслједника Данила.¹⁹ Такве појаве указивале су на озрачје симпатизирања сусједа, али и на пропагирање идеје народног јединства као протутеже оним струјама у аустроугарској политици које су заговарале јачи ангажман на Балкану.

Прикључење Босне и Херцеговине је окруњено дипломатским успјехом аустроугарске политике, али и живом расправом на јавној сцени која кроз призму новог уређења прикључених земаља баца погледе и према даљим хоризонтима. Овдје бих прво истакнуо стајалиште оних скупина који су заузимали „тврђа“ гледишта. Дио политичара посве лојалних хабсбуршкој династији држао је тијеком анексијске кризе да се треба ослабити положај аустроугарских супарника у вођењу балканске политике уз тврдњу да све балканске државе морају остати фактор политике на том полуотоку. Погледајмо гледиште једног од припадника

¹⁷ Ципек-Матковић, нав. дј, 486.

¹⁸ Усп. Димитрије Димо Вујовић, *Црногорски федералисти 1919-1929*, Титоград 1981. и Marc Biondich, *Stjepan Radić, The Croat Paesant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, Toronto – London 2000.

¹⁹ Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908-1918*, Београд 1962, 16-17.

пробечког стајалишта („великоаустријског“) који је одржавао везе с највишим војним круговим монархије:

„Краљевина Србија, која је анексијом лишена свих својих снова, за дуље ће вријеме остати наш смртни непријатељ. Наша ће политика, дакле, морати порадити или на мирењу с њом или на њезину парализирању. Али ако би дуље вријеме потрајао статус Босне као неке врсте аутономне царске земље, то би значило повећање српске опасности. Тада је лако пронаћи низ који се протеже од Цетиња – да не започне с Римом – преко Сарајева, Београда до Будимпеште. Сваки затражени регрут, сваки нови ратни брод, за којег се жели добити пристанак Угарске, у случају мађарског незадовољства, у свим ће тим земљама изазвати мању или већу узнемиреност. Укратко, аутономна Босна придонијела би тому да никада не би имали мира.“²⁰

Другачијих су погледа били заговорници идеје народнога јединства који су наставили са заговарањем сједињења јужнословенских народа, видећи у том поступку заправо остваривање народног права и народне равноправности Срба и Хрвата. Дакако, ријеч је о духовном сједињењу, без отвореног зазивања рушења постојећих међудржавних граница, а у пракси заговорника смиривања конфликтних односа. Ипак у тој идеолошкој скупини од тада све више у први план избија идеја југоинтегрализма, замишљена као потицај уједињења свих Срба и Хрвата, у којој избочено мјесто заузима нова генерација напредне омладине.

Тако Јосип Смодлака, познати сплитски правник и предводник Напредне странке у Далмацији, у коментару анексијске кризе истиче: „Анексија је готов чин. Према њој треба да наши људи заузму становиште... Ми бисмо радо да нам нетко у овај час каже бољу хрватску или српску политику (што је за нас свеједно) гледе Босне него ли је ова наша, па ћемо је одмах прихватити. Али бољу нам не знају показати ни у Загребу, ни у Београду, ни у Цетињу. А ако ли је нема, томе су најмање криви млади напредни елементи хрватски и српски, док највећу кривњу носе баш они ‘велики родољуби’ који су тамо и тако паметно наш народ водили да нам сад не знаду друго да препоруче него – кукасти, просвједовати и чекати... док нам печени голуби падну у уста.“²¹

Балкански ратови 1912-13. изазвали су велике симпатије међу дијеловима хрватске политике, нарочито међу члановима омладине која је отворено исказивала протухабсбуршко расположење, не презајући од примјене све радикалнијих средстава. Протуаустријске демонстра-

²⁰ Из необјављене кореспонденције Јосипа Драшковића с генералом М. вон Ауфенбергом, која се чува у бечком Ратном архиву (Kriegsarchiv).

²¹ Извор је Смодлакин чланак „Ми и Босна“, објављен у сплитском листу Слобода, 23. 10. 1908.

ције широм Далмације и атентати на носитеље дуалистичког режима у Загребу били су израз југослаvensког интегралног национализма који је био ослоњен на идеје националне револуције и унитаризма, док су наступи старијих политичара давали још увијек значење рјешавању јужнослаvensког питања у склопу двојне монархије, од којих је дио заговарао тријалистичко преуређење, дио федералистичко, а онај, како се показало најутјецајни дио, унаточ заговарању ширег јужнослаvensког повезивања, и даље је задржао опортунистички правац дјеловања, што је значило јавно заговарање оданости важећем уставном поретку ради задржавања превласти у управи (примјер хрватско-српске коалиције). Код југоинтегралистичке омладине важно је нагласити да је у Србији и њеној династији видјела балкански Пијемонт, а краљ Никола стекао је у њиховим очима ознаку малог црногорског аутократе.²² Тиме се показало да у замислима о стварању једне југослаvensке државе нема мјеста за двије династије.

Објава рата у коловозу 1914. распламсала је глобални сукоб који је морао утјецати и на узајамни живот различитих народа. У политичко-страначком животу остала је присутна линија подјела. Рат нуди пригоду оним политичарима који су наступали у име народног јединства да сада отворе карте и јавно проговоре о политичком циљу који је подразумијевао рад на рушењу Аустро-Угарске и стварању заједничке државе. Тијек рата утјецало на обликовање концепције о садржају те нове државне творбе. Ратни исход довести ће на јужнослаvensком подручју до превласти центрифугалног рјешења у којему подлеже идеја црногорске државности, али и оне која је тражила поштивање националних повијесних индивидуалитета с подручја бивше двојне монархије.

Генерал Стјепан Саркотић од Ловћена именован је у просинцу 1914. на положај земаљског управитеља и заповиједајућег генерала за Босну, Херцеговину и Далмацију. Ту је дужност обављао до краја рата. У травњу 1918. примио је под своју одговорност и оперативно војно заповједништво над Црном Гором. Саркотић је на засједању у Сарајеву, одржаном 13. и 14. V. 1918, на којему су још судјеловали војни гувернер Србије генерал пуковник Рхемен и војни гувернер Црне Горе генерал мајор Клам-Мартиниц предлагао прикључивање Црне Горе и Србије у склоп Хабсбуршке монархије, при чему би Црна Гора са Санцаком била припојена Босни и Херцеговини, будући да су иницијатори таквог приједлога држали да је ријеч о јединственом географском и етнографском („wohin sie geographisch und ethnographisch gehoeren“) простору.²³ У рас-

²² L. Voinovich, *Le Montenegro*, 1926, 5.

²³ Бернارد Стулли, *Прилози грађи за историју југослаvensког питања 1918. године*, *Архивски вјесник*, II, Загреб 1959, 303.

прави о будућим потезима заговарана је активнија политика у придобивању Црногораца. На трагу таквог размишљања предложена је обнова црногорске Краљевине и претварање Србије у неутралну тампон-државу („Pufferstaat“).

Југославенски одбор (осн. 1915. у Паризу) је заговарао идеју уједињење „читавог народа и читавог територија у независну демократску државу“.²⁴ То је значило сламање Аустро-Угарске и уједињење са Србијом и Црном Гором. Сазнања о Лондонском уговору, држање савезника и политика српске владе према Југославенском одбору изазивали су преиспитивања и у овом блоку заговорника југославенске државе. Франо Супило је након иступа из Одбора у нацрту документа (српањ 1917) о политичком уређењу послје рата заговарао стварање југославенске државе у којој би се уз један централни Парламент обновило или установило још пет аутономних сабора или скупштина. Међу њима би био и црногорски.²⁵ Такав однос задржан је на неки начин и у трипартитним преговорима у које се, уз српску владу и Југославенски одбор, укључује и нови чимбеник – представници самопроглашене Државе СХС. Четврта точка *Записника конференције* одржане у Женеви (студени 1918) још је увијек изражавала засебан однос према краљевини Црној Гори и црногорском народу.²⁶ Како је Пашић, као предсједник министарског савета, повукао потпис с тог споразума, она је била обезвријеђена. Коначно, Народно вијеће СХС закључило је проглашење уједињења са Србијом и Црном Гором у јединствену државу. Записници тога Вијећа показују да се при томе преузимају обавијести представника српске војске из Црне Горе и Боке по којима ће „Талијани опет довести црногорског краља Николу, који да неће допустити, да се Црна Гора припоји Југославији, већ тражи Црну Гору повећану са дијелом јужне Далмације, Херцеговине и сјеверне Албаније.“²⁷ Такво гледиште било је наставак просудбе да је краљ Никола био само пијун у игри талијанске вањске политике која је имала за циљ спријечити стварање југославенске државе.²⁸ Тако је вишегодишња борба између различитих фактора у колоплету јужно-

²⁴ Иван Чизмић, *Југославенски исељенички покрет у САД и стварање југославенске државе 1918*, 281.

²⁵ О томе на различити начин: Мишко Радошевић, *Франо Супило. Политичка студија*, Загреб 1930, 102-109.

²⁶ Према изворнику који је објављен у: Хрвоје Магковић, *На врелима хрватске повијести*, Загреб 2006, 247.

²⁷ Извјештај Вилима Букшег и Ивана Марија Чока од 18. 11. 1918. о преузимању бродова бивше аустроугарске флоте у: *Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу 1918-1919. Изабрани документи*, пр. М. Штамбук-Скалић и З. Матијевић, Загреб 2008, 224.

²⁸ Анте Мандић, *Фрагменти за историју уједињења*, Загреб 1956, 230-231.

славенског питања завршена у корист династије Карађорђевић и заговорника јединственог народа „троимене државе“.

Послије Првога свјетског рата настају посве нове околности које припремају пут изравнијем приближавању између политичких представника Црногораца и Хрвата јер доживљавају заједничко искуство унутар прве југославенске државе. На политичкој разини долази до повезивања, које је видљиво у дјеловању емиграције, а затим и на страначкој сцени монархијске Југославије, што је заједно створило једну посве нову историјску перспективу и различити интензитет односа у успоредби на ранија раздобља. Даља еволуција и околности рјешавања односа у Југославији излазе изван оквира овог излагања.

Stjepan MATKOVIĆ

MONTENEGRO IN THE VIEW OF THE CROAT POLICY, 1878-1918

Summary

Croat politicians paid in a certain sense attention to Montenegro from 1878 to 1918 mostly in the context of a national integration. The major issue shaping common relations in the second half of the 19th century was different concepts of nationalism. Montenegro was one of the parts in South Slavonic area with unique tradition and as such it deserved an interest for many participants in public life. Political papers, press articles, records of the Croat Diet, and personal reminiscences of the most eminent politicians mainly showed positive attitude for Montenegro's struggle against Ottoman Impery. In that sense the National party under bishop Josip Juraj Strossmayer and his wingman Franjo Rački gave a boost to Yugoslav idea. Up to the turn-of-the-century that political and cultural conception prevailed in spite of discussion concerning territorial and religious issues. However, since the early 1900s some political representatives began to see Montenegro identity as a part of Serbian nation. That attitude was especially popular among the members of youth groups. In the eve of the First World War clandestine organizations shared the views on integral nation under Serbian leadership and they criticized king Nikola for not implicitly agreed to subordinate his own views to those of the government in Belgrade. Yugoslav Committee was established as a political group during World War I with the aim to form an independent state of the existing south Slavic nations. On the other hand, pro-Vienna circles supported active Balkan politics in order to protect Habsburg Monarchy. During the Great War they followed official policy to go to war also in Montenegro.

Karl KASER*

AUSTRO-HUNGARY AND THE INDEPENDENCE OF MONTENEGRO

ABSTRACT: Until the outbreak of the Balkan Crisis in 1875, the Monarchy's foreign politics of non-intervention into Balkan conflicts aimed at enabling the Ottoman Empire to solve its problems on itself. At the beginning of 1875, the minister for foreign affairs, Andr assy was alarmed by a not unlike intervention of Serbia and Montenegro in Bosnia-Herzegovina and its eminent consequences for the security of Dalmatia. Therefore, the occupation of the two Ottoman provinces became an open aim of his foreign policy. Another aim was to prevent a potential unification of Serbia and Montenegro. A sovereign status of Montenegro was a much better option. The paper's first section will provide a short sketch of the Habsburg Balkan policy from about the Congress of Vienna (1814/15) to the Congress of Berlin (1878); the second will present an overview of the bilateral relations between the Habsburg Empire and the emerging state of Montenegro until 1878; the third section, finally aims to shed light on the Empire's ambitions related to Montenegro at the Congress of Berlin.

KEY WORDS: *Austro-Hungary, Habsburg Balkan policy, Montenegro, Congress of Berlin*

Habsburg Balkan policy in general and towards the emerging state of Montenegro is relatively fair researched. However, a profound and comprehensive study of the complex relations between the European Great Power of the Habsburg Empire and the little Balkan power of Montenegro is still missing. Since the author of this paper has not conducted specific

* Autor je direktor Centra za istoriju jugoisto ne Evrope univerziteta „Karl-Frauzeus” u Gracu.

archival research on this topic, this paper can only summarize research that has been conducted until now. The first section will provide a short sketch of the Habsburg Balkan policy from about the Congress of Vienna (1814/15) to the Congress of Berlin (1878); the second one will present an overview of the bilateral relations between the Habsburg Empire and the emerging state of Montenegro until 1878; the third section, finally aims to shed little light on the Empire's ambitions related to Montenegro at the Congress of Berlin.

1) Habsburg Balkan Policy 1815-1878

The Habsburg ruling elite could be satisfied with the results of the Congress of Vienna. After the shock of the Napoleonic wars, Austria's international position was again territorially consolidated (Bridge, 196) but experts of foreign relations consider its territorial extension on the long run as obviously overstretched. Compared to the Atlantic powers the Monarchy was economically relatively weak – a predominant agrarian state, which was lagging behind in industrialization. With a population of only about 30 million and an army of maximal 230,000 soldiers, the Monarchy was not able to keep its territorial position in Central Europe completely and permanently (Bridge, 197). Its position was limited by the strong continental powers of France in the West and Russia in the East and was threatened by internal nationalistic movements. The only comfortable neighbor was its former arch-rival, the struggling Ottoman Empire. One of the guidelines of the Monarchy's statesman and foreign minister since 1809, Count Metternich was not to weaken the Ottomans additionally because this would only open the field for Russia's expansion in the Balkans (Bridge, 198). This architecture included, of course, the Monarchy's resistance against the emergence of independent Balkan states out of the Ottoman Empire. This negative attitude is understandable from the Monarchy's own multiethnic background but constituted also an obstacle for achieving impact on the newly emerging states in the Balkans such as Greece and Serbia.

The expanding Russian Empire became the Habsburg's main rivalry in the continental Balkans since the second half of the 18th century. Both imperial powers considered the Balkans as their natural sphere of interest and expansion, since it became more and more likely that the Ottoman Empire was not permanently able to keep its European provinces together. Because of its Orthodox basis, Russia had a better reception among the mainly Orthodox population of most of the Balkan countries compared to the Catholic Habsburg Empire, although it had demonstrated its ability to integrate successfully Orthodox (Serb) population since the early 18th century.

The Congress of Vienna provided the Habsburg Monarchy with the territory of Dalmatia, which potentially constituted the basis for further political and territorial advances in the Balkan region. The question of security for the long coastal strip of Dalmatia, interrupted only by a narrow access to the Adriatic Sea for the Ottoman Empire in Herzegovina, became one of the motivations of the Monarchy's engagement in the region – especially in the neighboring Ottoman provinces of Bosnia-Herzegovina and Montenegro (Bridge, 213).

After the forced retreat of the Habsburg Monarchy from Italy and Germany and the reorganization of its internal structures in 1867, since about 1871 (when Count Julius Andrassy was appointed the Monarchy's foreign minister – he served until 1879) also its foreign politics began to focus more strongly on the Balkans than before. In his first years in power, Andrassy's foreign policy was very conservative in the sense that he wanted to achieve and maintain a strong alliance with the Ottoman Empire. This included a politics of non-intervention into Balkan conflicts in order to enable the Ottoman Empire to solve its problems on itself (Vranešević, *Serbien*, 354; Bridge, 245p.). The situation, however, was complicated. The future of the Ottoman Empire became more and more uncertain; Russia also played an offensive role; and – maybe most crucial – there was the problem of the future of the South Slavic population – within and without the Monarchy. The more South Slavic territories under Monarchy's domination, the bigger the potential problems in the era of nationalism. The Austro-Hungarian foreign minister Andrassy and parts of the ruling elites were completely aware of this problem (Heer, 129). Therefore it seemed to be more comfortable to control the Balkan area politically and economically than to occupy areas. Bosnia-Herzegovina was the only exception from this rule – and became the beginning of the Monarchy's end.

Andrassy's foreign policy of remaining passive and of securing the stability of the Ottoman Empire failed. This became already obvious before the outbreak of the Balkan Crisis. At the beginning of 1875, Andrassy was alarmed by a not unlike intervention of Serbia and Montenegro in Bosnia-Herzegovina and its eminent consequences for the security of Dalmatia. Therefore, the occupation of the two Ottoman provinces became an open aim of his foreign policy (Haselsteiner, 229p., 232). In the Balkan Crisis of 1875-1878, when a series of uprisings from Bosnia to Bulgaria could not be controlled by the Ottoman Empire any longer, Austro-Hungarian foreign politics had to make profit from the anyhow crumbling Empire, especially in Bosnia. Three arguments spoke for an engagement in the neighboring country: (1) The Ottoman Empire was obviously unable to keep the order upright in the province; (2) this would create a permanent danger for the position of

Dalmatia; (3) the perspective of a united advancement of Serbia and Montenegro in Bosnia-Herzegovina and a final unification of the three regions to a South Slavic state with Russia as possible protection power was an alarming vision for the Ballhausplatz (Bridge, 249p.). This vision came close to reality with the treaty of San Stefano between Russia and the Ottoman Empire in March of 1878, which foresaw a Greater Bulgaria under Ottoman suzerainty, but without Ottoman troops, with borders at the Aegean coast and with the Albanian territories and an autonomous status for Bosnia-Herzegovina. Montenegro's territory, however, should be increased threefold including the territory of the Sandjak of Novi Pazar as biggest territorial extension (Geiss, XVI; Heer, 154).

Belonging to its forefield, the Monarchy's relations to Serbia and Montenegro became essential. The relations to Serbia showed ups and downs until 1878 but generally it was clear to Serbia's ruling elite of that time that it was not able to conduct an open anti-Habsburg politics because realistic political alternatives were not at hand. Russia demonstrated in San Stefano with the promotion of Greater Bulgaria that it always had various options, and that Serbia was only under certain circumstances able to play out the Russian card against Austro-Hungary.

In 1876, in the course of the Balkan uprisings against the Ottoman Empire, Serbia and Montenegro concluded a kind of military agreement, which aimed at the mutual assistance in the liberation of the South Slavic countries from Ottoman domination (Heer, 133). From an Austro-Hungarian perspective a unification of Serbia and Montenegro constituted an absolute danger for the existence of Habsburg Empire because the reaction of its South Slavic population was not predictable. On the other hand the question remains open whether a voluntary unification of the two "Serbian" countries constituted a realistic option. The countries' ruling elites already had developed different plans and concepts for their future foreign policies, which were by far not only in accordance (see Jovanović).

The Congress of Berlin constituted a significant turning point in the Balkan affairs of the second half of the 19th century. Russia was made clear that it could not overstretch its political aims in the Balkans, the Ottoman Empire's weakness was documented by the formal international acknowledgment of the sovereignty of Romania, Serbia, and Montenegro, the occupation of Bosnia-Herzegovina by Austro-Hungary and the practical loss of its sovereignty over most of Bulgaria. Austro-Hungary could be satisfied because its territorial position in the region had improved – and, at least for the moment – Serbia and Montenegro could be kept under control.

2) Relations between the Habsburg Empire and Montenegro until 1878

On the Congress of Vienna in 1815 the Habsburg Monarchy received not only the Dalmatia but especially the Boka Kotarska and became therefore definitely neighbor of the Ottoman province of Montenegro after a temporary control of the region from 1797 to 1805 (Vranešević, 376; Tischler 52-54). Montenegro and Habsburg had to establish neighborly relations, which included political, strategic as well as economic questions.

Since the Boka consisted only of a small coastal strip, the question of stability in its mountainous hinterland became of high priority for the Monarchy. Therefore from the very beginning the Habsburg-Dalmatian authorities were paternally interested in Montenegrin internal affairs with the aim of “civilizing” its population and improving security and stability as well as to dominate the country indirectly (Tischler, 357p.). One of the methods to achieve this aim was the education of selected young men at Austrian schools, which provide orthodox religious education (Tischler, 362). This should help to create a Montenegrin elite that was, at least partly, oriented towards the Monarchy and to break with tendency to send young men to Russia for higher education.

One of the most important problems was legal conflicts between inhabitants of Montenegro and the Boka, since the Montenegrin customary law and its practices was not in accordance with the Austrian civil and criminal law (Tischler, 359pp.). One of the most evident successes of the mentioned Austrian training efforts was the work of Valtazar Bogišić (1834-1908). The Catholic Serb, born in Cavtat attended Law School in Vienna in 1859 and received his degree in 1862. In 1872 he was invited by Nikola I to create a new Civil Code for Montenegro, which could be published in 1888 and, in a revised version, in 1898 (Vekarić/Kapetanić, 74).

Because of the predominant Orthodox population of the Boka, the 19th century witnessed a series of smaller conflicts with the Habsburg administration, and the Monarchy began to intervene into Montenegro's internal politics. Especially in the period of the definite demarcation (1837-1841) – a result of a personal conversation between Metternich and Vladika Petar I in 1837 – (Heer, 43p.) of the border between the two countries conflicts were frequent, and it was not easy to settle a series of territorial matters.

These conflicts were also a result of the unresolved question of the Vladika's territorial competence as spiritual and worldly leader of the Montenegrins as well as of the traditional rights of Montenegrin tribes to use coastal territories for winter pastoral purposes; especially the Paštrovići community with its traditional rights on using pastures in the Primorje has to be

mentioned in this context. The predominant problem was the competences of the Montenegrin Vladikas in Southern Dalmatia – especially in the Boka Kotarska and over the monasteries of Stanjevići and Majini close to Budva. The Orthodox community of the Boka Kotarska could be relatively easily attached to the Habsburg-Serbian Metropolitanate of Karlovac, but the situation of the monasteries of Stanjevići and Majini was much more complicated, since the Austrian administration could consider them as points of departure for further Montenegrin expansion in the coastal areas. Finally, in 1837 the Austrian administration bought the monasteries as well as its territories at a satisfying price (Heer, 33-43). It has to be made clear that all these treaties between Austria and the Ottoman province of Montenegro did not include an explicit or implicit acknowledgement of Montenegrin sovereignty (Heer 48; Roberts, 209p.).

Another question was the strategic interests of the Monarchy in the Boka, since it was designated to become a prominent war harbor for the Monarchy. Therefore the border between the two countries – according to Austrian desires – should be defined as high as possible above the sea level, which again crossed with the winter pasture interests of Montenegrin communities (Heer, 44). Finally, most of the Montenegrin pasture aspirations on Austrian territory were eliminated by the payment of compensation in 1841 (Heer, 47, 49, 50). The border drawn in 1841 remained unchanged until 1918. Although for the Montenegrin rulers Russia was the most important international partner, especially Bishop Petar II (1830-1851) was eager to establish correct relations between the two countries (Vranešević, 377).

One of Austria's aims in Balkan politics since Metternich had been to support the existence of the Ottoman Empire. This included the re-integration of Montenegro fully into the Ottoman administrative system and to prohibit a Montenegrin expansion to Southeast Herzegovina (Heer, 97). But the battle of Grahovo (1858) changed the situation, and the Ottoman Grand Vizier agreed to border negotiations without asking for the formal acknowledgement of Ottoman domination by the Montenegrin authorities in advance (Heer, 98). The Austrian delegate to the demarcation commission, however, as well as the Ottoman delegation created problems for the Montenegrin side (Andrijašević/Rastoder, 101p.). Practically an independent state since 1860, Austria's main aim now was to control Montenegro politically and not to let it cause political problems for the Monarchy (Vranešević, 378p.).

The field of economic relations was the less developed. Montenegro had a completely non-developed market. It was in a pre-capitalistic and pre-industrialized state. Industry, railroads and a modern road infrastructure did not exist. In short, Montenegro was much less developed than its neighboring Balkan countries (Preshlenova, 41).

In 1815 the country came basically into the economic sphere of interest of the Austrian neighbor, the economy which was underdeveloped compared to the Atlantic powers. Missing colonies, losing impact between 1848 and 1866 in Central Europe, it began to penetrate the Balkans economically as part of a self-declared civilization project. Economically, the Montenegrin market was unimportant for the monarchy. Austro-Hungarian entrepreneurs did not invest in Montenegro, and the annual trade was close to zero. The share of Montenegro of the Monarchy's overall external trade was 0.01% and 0.5% of its Balkan trade (Preshlenova, 55). In 1890 the Monarchy, e.g., imported only 7,000 livestock from Montenegro (Preshlenova, 53). In the second half of the 19th century 90% of the Montenegrin export constituted of livestock and animal products (Preshlenova, 58). Montenegro imported from the Monarchy mainly cereals since its poor soils could not provide sufficiently for the growing population, textiles, leatherwear, and clothes (Preshlenova, 58). A discussion whether the economic relations between the two countries were colonial in this context obviously does not make sense.

If the Habsburg Monarchy concluded economic agreements with Montenegro, then because of political reasons. The only commercial treaty between the two countries was concluded in 1911, when Montenegro interrupted temporarily its basically good relations to Russia. Montenegro received concessions for border exchange of stock and meat (Preshlenova, 51, 53).

3) Congress of Berlin 1878

In the Balkan Crisis (1875-1878), which opened the field for various kinds of Serbian and Montenegrin interventions in the conflict, the tensions between the Monarchy and the two Balkan states increased. The Monarchy felt forced to express implicit and explicit threats vis-à-vis Serbia and Montenegro not to support the insurgents in Bosnia-Herzegovina (Vranešević, *Serbien* 355). Bulgaria, Serbia, and Montenegro were Russia's allies in its military campaign against the Ottoman Empire. With the Treaty of San Stefano the Russian allies were compensated by significant territorial extension. Montenegro's territory was tripled, including an access to the Adriatic Sea and acknowledgement of its sovereignty, Serbia's territory was almost doubled (Batowski, 55).

Finally, at the Congress of Berlin Serbia and Montenegro, which were present at the Congress, but without voting power (Batowski, 56p.), decided to come into good terms with the Habsburg Monarchy. Vice versa, the Monarchy opted finally for a controlled upgrading of the international status of Serbia and Montenegro. Serbia's sovereignty was accepted under the condition that the country renounced an extension to Kosovo and the Sanjak

of Novi Pazar, accepted the occupation of Bosnia-Herzegovina, and promised the conclusion of a commercial treaty with the Monarchy (Vranešević, *Serbien* 357). Montenegro lost territories already occupied by its troops (Batowski, 57).

Montenegro had not a good standing at the Conference: a russophobic ground tenor was prevailing, and for Russia the Montenegrin question was of no superiority. In territorial questions Austria-Hungary was often on the side of the Ottoman Empire, which resulted in a decreased Montenegrin territory compared to San Stefano (Heer, 156p.); Montenegro lost three quarters of the territories promised in San Stefano (Batowski, 60). Austria-Hungary on the other hand tried to secure its impact on the Western Balkans – geostrategically as well as commercially (Heer, 158). The Monarchy received the right to co-occupy the Sanjak of Novi Pazar, the conquest of which was one of the aims of the Montenegrin uprising against the Ottoman Empire, and to establish garrisons there. The aim of this step was to prohibit the establishment of common borders between Serbia and Montenegro and to secure Austrian traffic lines to the Ottoman Empire (Vranešević, 380).

But this was not the only restriction of the Habsburg Monarchy for Montenegro. Art. 29 stipulated the Monarchy's right to control the harbor of Bar militarily and sanitarily the acquisition of which was on Montenegro's positive side in the Berlin negotiations. Montenegro was forbidden to establish a war fleet, to station warships there or to use it for military purposes. It was also not allowed to establish roads in the coastal area without permission of the Monarchy. No warships of other nations were allowed to be stationed, but only ships with commercial ambitions. Austria-Hungary was allowed to extend its Dalmatian territory slightly to Spič in order to be able to control the harbor of Bar (Vranešević, 380; Heer, 162; Geiss, 294p.).

The territorial ambitions of Montenegro were reduced by Habsburg, although the Great Powers agreed in doubling of its territories (paragraphs 26 – 33 of the Berlin Treaty) (Heer, 162p.). Especially the area of Nikšić because of its fertile plain constituted an important extension of Montenegrin territory. But it was clear that Austria would prohibit any further extension to the north. The only realistic extension was therefore directed towards the North Albanian territories (Roberts, 253)

In summing up, Montenegro was very successful in establishing its own state, although the social and infrastructural preconditions and the immediate neighborhood to the European Great Power of the Habsburg Empire were rather unfavorable. Montenegro was even able to keep upright an active diplomatic role until the eve of the Balkan Wars but could not take immediate advantage of the disintegrating Habsburg Empire. From a Habsburg perspective the relations between the two states could be controlled by it

until 1878 but not so successful afterwards. The year of 1878 insofar constituted a kind of turning point in the bilateral relations between the Habsburg Empire and Montenegro. The annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908 provoked pronounced disappointment in Serbia but especially in Montenegro (Roberts, 274). The Dual Monarchy, however, was not any longer able to control its territorial forefield in the Balkans efficiently.

Bibliography

Andrijašević, Živko M./Rastoder, Šerbo: *The History of Montenegro from Ancient Times to 2003*: Podgorica: Montenegro Diaspora Centre.

Batowski, Henryk: *Die territorialen Bestimmungen von San Stefano und Berlin*. In: Melville, Ralph /Schröder, Hans-Jürgen (Hg.): *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1982, 51-62.

Bridge, Roy: *Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, hg. Von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Bd. VI/1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1989, 196-373.

Geiss, Imanuel (Hg.): *Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien*. Boppard/Rhein: Boldt Verlag.

Haselsteiner, Horst: *Zur Haltung der Donaumonarchie in der Orientalischen Frage*. In: Melville, Ralph /Schröder, Hans-Jürgen (Hg.): *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1982, 227-243.

Heer, Caspar: *Territorientwicklung und Grenzfragen von Montenegro in der Zeit seiner Staatswerdung (1830-1887)*. Bern: Peter Lang 1981.

Jovanović, Radovan: *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878*, Cetinje 1977.

Preshlenova, Rumiana: *Modernization in Southeastern Europe in the Perspective of Trade with Austria-Hungary before World War*. In: *Balkan Studies* 3 (1993), 38-64.

Roberts, Elizabeth: *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*. London: Hurst & Company 2007.

Tischler, Ulrike: *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern 1791-1822*, München: Oldenbourg Verlag, 2000.

Vranešević, Branislav: VI. *Die außenpolitischen Beziehungen zwischen Serbien und der Habsburgermonarchie*. In: *Die Habsburgermonarchie*

1848-1918, hg. Von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Bd. VI/2, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993, 319-375.

Vekarić, Nenad/Kapetanić, Niko: Podrijetlo Balda Bogišića. In: *Hereditas rerum croaticarum ad honorem Mirko Valentić*; Buczynski, Alexander/Matković, Stjepan (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 69-74.

Vranešević, Branislav: VII. Außenpolitische Beziehungen zwischen Montenegro und der Habsburgermonarchie von 1848 bis 1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, hg. Von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Bd. VI/2, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993, 377-386.

Karl KASER

AUSTRO-HUNGARY AND THE INDEPENDENCE OF MONTENEGRO

Summary

The territorial ambitions of Montenegro at the Berlin Conference of 1878 were reduced by the Habsburg Empire, although the Great Powers agreed in doubling of its territories. But it was clear that Austria would prohibit any further extension to the north. A future unification of Serbia and Montenegro could be prevented by the Monarchy's right to occupy the Sanjak of Novi Pazar. Further restrictions of the Habsburg Monarchy for Montenegro were the Monarchy's right to control the harbor of Bar, the prohibition to establish a war fleet and to station warships there. In addition, Montenegro was not allowed to establish roads in the coastal area without the permission of the Monarchy. From a Habsburg perspective the relations between the two states could be controlled by it until 1878 but not so successful afterwards. The year of 1878 insofar constituted a kind of turning point in the bilateral relations between the two countries. The annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908 provoked pronounced disappointment in Serbia and especially in Montenegro. The Dual Monarchy, however, was not any longer able to control its territorial forefield in the Balkans efficiently.

Bernard LORY*

DERVIŠ PAŠA: UN ACTEUR MECONNU
DE LA CRISE D'ORIENT

ABSTRACT: *In this paper, the author deals with military and political career of the Ibrahim Dervish-Pasha (1817-1896). There was specially emphasized his role in the Eastern Crisis and Ottoman – Russian war 1877-1878, as well as the League of Prizren. The author specially points out the role of Ibrahim Dervish-Pasha in the first (1852-1853) and second (1862) campaign of Omer-pasha Latas against the Montenegro and in turnover the Ulcinj in 1880.*

KEY WORDS: *Dervish pasha, the eastern question, Montenegro, Ulcinj*

Un reproche très général que l'on peut adresser à l'historiographie balkanique est qu'elle tend à minimiser le poids du facteur ottoman parmi les différents enjeux qui déterminent l'évolution de la Péninsule au cours du XIXe siècle. La plupart des auteurs se contentent de désignations fort vagues: «*les Turcs*», «*l'Empire ottoman*» ou «*la Sublime Porte*» ont pris telle ou telle décision... Mais qui sont les hommes qui se tiennent derrière ces décisions ? On ne cherche guère à le savoir. Un dénominateur commun d'une extrême imprécision suffit à couvrir, comme une sorte de voile indistinct, une réalité assurément fort complexe.

Derrière l'appellation commune «*les Turcs*» se cachent des appartenances ethniques variées: des Arabes, des Kurdes, des Tcherkesses, des Albains, des Bosniaques, etc. «*La Porte*» n'est pas une institution monolithique: les responsables politiques ont reçu une éducation soit civile soit militaire, ils mènent leur carrière au sein de coteries qui ne sont pas exactement des partis politiques, mais parmi lesquelles on peut pourtant distinguer des réformate-

* Аутор је предавач на Институту за оријенталне језике и цивилизације и помоћник директора Центра за slavističke studije u Parizu

urs et des conservateurs. Ce ne sont pas des marionnettes anonymes, mais des personnalités de chair et de sang, avec leur caractère individuel et leur expérience biographique.

On manque donc d'une approche prosopographique du personnel politique ottoman impliqué dans les affaires balkaniques. C'est cette lacune très générale, que cette contribution voudrait modestement combler, en se penchant sur un des acteurs de la grande Crise d'Orient de 1875-1881.

Pourquoi s'attacher précisément à Derviř pařa? Deux raisons ont guidé notre démarche. D'abord Derviř pařa est issu d'un groupe ethno-confessionnel très particulier, celui des Pomaks de Loveč, auquel nous avons consacré une étude.¹ Il s'agit d'un groupe de Bulgares musulmans (Pomaks, *Pomaci*) installé en Bulgarie du nord (et non dans les Rhodopes comme la majorité des Pomaks), qui a largement diminué par suite d'une émigration intense vers la Turquie, et dont ne subsistent de nos jours que quatre villages. Nous intéressant à cet isolat, nous sommes tombés sur le nom de Derviř pařa, présenté comme un des plus éminents de ses représentants. L'autre raison est tout à fait pragmatique: Derviř est un prénom rare, beaucoup plus facile à repérer dans la documentation que les innombrables Mehmed ou Ali pařas...²

Une carrière militaire

Ibrahim Derviř pařa est né vers 1812, dans le village de Turski Izvor (rebaptisé Bălgarski Izvor en 1934) à une quarantaine de kilomètres au sud-ouest de la ville de Loveč. Il est le fils d'Ibrahim aga, un *ajan* local, qui lui fait faire des études à Loveč, puis l'envoie à Istanbul pour poursuivre comme étudiant en théologie (*softa*).³ Mais la carrière du jeune Derviř bifurque alors, car c'est dans la voie militaire qu'il s'engage.

Après la brutale suppression du corps des janissaires en 1826, le sultan Mahmud II forme une armée nouvelle (*asakir-i mansûre*) pour laquelle il a besoin d'officiers bien formés. Une véritable école militaire est ouverte à Istanbul en 1834. Ibrahim Derviř a-t-il suivi cette formation encore embryonnaire? ou bien est-ce la guerre russo-turque de 1828-29 qui l'a entraîné dans la voie militaire? La première hypothèse le ferait ranger parmi les *mektepli* (officiers sortis des écoles militaires), la seconde parmi les *alajli* (officiers

¹ LORY Bernard: «Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveč», *Turcica*, XIX, (1987), pp. 95-117.

² Il n'a, au XIXe siècle, qu'un seul homonyme avec lequel on puisse le confondre: Derviř Mehmed Emin pařa (1816-1879) qui fut ambassadeur à Saint-Pétersbourg en 1859-1861 et surtout un des principaux chimistes de l'Empire ottoman à l'époque des Tanzimâts.

³ Il a un frère, Fehim pacha, que nous ne parvenons pas à identifier. IREČEK Konstantin: *Pătuvanija po Bălgarija*, Sofia, 1974, p. 468, note 63 ; *Bălgarski dnevnik*, t. II, Sofia, 1995, p. 475.

issus du rang) ; à vrai dire, cette distinction, si importante dans l'armée ottomane dans la seconde moitié du XIXe siècle, n'est pas encore vraiment pertinente pour les hommes de sa génération. Quoi qu'il en soit, nous savons qu'il est promu major (*bimbaša*) en 1836-37.

Ibrahim Derviš devient proche d'une des étoiles montantes de l'armée ottomane: Omer paša Latas. Nous savons qu'il l'accompagne en Valachie, lorsque, conjointement avec l'armée russe, il vient y rétablir l'ordre en septembre 1848. En juin 1850, il a le grade de colonel (*miralaj*) et est chargé d'apaiser le mécontentement de la population valaque.⁴

Quelques semaines plus tard, nous le trouvons en Bosnie, aux côtés d'Omer paša, chargé par le pouvoir central de briser la résistance de l'aristocratie bosniaque et d'imposer dans la province les réformes des Tanzimâts. Cette opération est menée de façon énergique et brutale. Notre homme s'illustre lors d'un affrontement décisif près de Jezero, en mars 1851, où il défait les *krajišniks* de Bosnie occidentale.⁵ Il semble qu'il profite aussi de la situation pour s'enrichir personnellement. Dans son histoire rédigée cinquante ans plus tard, on sent encore l'indignation frémir sous la plume de Safvet beg Bašagić, représentant de cette aristocratie bosniaque outragée : «Što je bilo zlatno i dragocjeno, to su paše i miralaji strpali u svoje bisage.»⁶

A la mi-novembre de 1851, Derviš paša a désormais rang de général de brigade (*mirliva*) et il est envoyé à Mostar où les catholiques protestent contre des abus survenus lors de la collecte de l'impôt. Il réagit en faisant arrêter et conduire à Sarajevo quatre meneurs.⁷ Il est également envoyé dans la région de Grahovo qui refuse aussi de payer l'impôt. Il capture par ruse le voïvode Jakov Daković avec 30 Grahoviens qu'il fait exécuter.⁸

Il participe à la «Première Guerre d'Omer paša» (*Prva Omer pašina vojna*) contre le Monténégro de décembre 1852 à février 1853, malencontreusement déclenchée par le prince Danilo: en quelques semaines le territoire monténégrin est coupé en deux ; l'offensive sur Cetinje est imminente et seule l'intervention diplomatique de la Russie et de l'Autriche sauve la principauté du désastre.

⁴ Lettre du mušir de Vidin Zija paša à Aleksandar Karadžordjević datée du 10 juin 1850, *Gradja za istoriju bugarskog naroda iz arhiva Srbije*, knj. I (1820-1856), Beograd, 1987.

⁵ Safvet beg BAŠAGIĆ tend à minimiser son rôle (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, p. 170) ; Galib ŠLJIVO, qui s'appuie sur la presse serbe de l'époque, tend au contraire à gonfler l'événement (*Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo, 1977, p. 116). Les deux auteurs sont d'accord que la bataille marque le tournant décisif de l'écrasement du mouvement insurrectionnel.

⁶ BAŠAGIĆ *op. cit.* p. 183.

⁷ ŠLJIVO *op. cit.* p. 154.

⁸ Anto Daković, le fils du voïvode, réchappa au massacre ; il a rédigé des mémoires que nous n'avons pas pu consulter. *Enciklopedija Jugoslavije*, t. 2, Zagreb, 1961, p. 642.

Nous sommes mal renseignés sur les années qui suivent et sur la participation de Derviš paša à la Guerre de Crimée. Son nom est mentionné à propos de tensions turco-monténégrines au printemps de 1861, dans les régions de Sutorina et Nikšić.⁹ Nous le retrouvons, face au Monténégro pour la seconde fois en 1862 à l'occasion de la *Druga Omer pašina vojna*. Il est nommé maréchal (*mušir*) le 28 avril 1862, au début de la campagne. La stratégie ottomane reprend le schéma de 1852: deux armées partant d'Herzégovine et d'Albanie du nord marchent à la rencontre l'une de l'autre pour séparer le Monténégro traditionnel des Brda. Derviš paša est à la tête de l'armée d'Herzégovine et a pour mission d'atteindre Nikšić. Sa première offensive, menée depuis Gacko est repoussée par Petar Vukotić, à Nozdre le 18 mai. Il change alors d'axe de pénétration, passe par Bileća et parvient à atteindre Nikšić. Plusieurs combats ont lieu dans les environs. Le 29 juin, il opère sa jonction avec les troupes d'Abdi paša qui progressaient depuis la Zeta. A nouveau, pour éviter un assaut désastreux sur Cetinje, le Monténégro est contraint de négocier un accord de paix, à Reka Crnojevića, le 8 septembre 1862.

Dans les années qui suivent, Derviš paša alterne des fonctions civiles de gouverneur de province et de responsable militaire. Il est d'abord vali de Ioannina, en Epire, jusqu'en janvier 1863.¹⁰ Puis il est nommé en Anatolie comme commandant en chef de la IVe Armée, avec pour siège Erzindžan. Il réprime le mouvement insurrectionnel du plateau de Kozandağ, dans la province de Dersim.¹¹ On sait qu'il est proche de la confrérie des Nakšibendi.¹² Pendant quelques temps, il cumule le commandement de la IVe et de la Ve Armée, puis il se consacre uniquement à cette seconde (centrée à Damas), de janvier 1866 à octobre 1867. Il est ensuite vali de Diyarbekir d'octobre 1867 à avril 1868, reprend la tête de la IVe Armée d'avril 1868 à janvier 1869, puis est nommé vali d'Alep de janvier 1869 à janvier 1872.¹³

Il revient dans les Balkans en janvier 1872, en tant que Commandant en chef de la IIIe Armée, basée à Bitola, poste qu'il occupe jusqu'en juillet 1873 (avec une interruption dans l'été 1872, durant laquelle il se rend en Bosnie). Le souvenir qu'il laisse à Bitola est exécration, «car tous, en particulier le Président [du Tribunal] militaire Ali pacha, haïssaient le maréchal à cause de son com-

⁹ *Caregradski Vestnik*, XI, 4 février, 18 mars, 6 mai, 27 mai 1861.

¹⁰ Sinan KUNERALP l'indique comme vali de Ioannina entre octobre 1858 et janvier 1863, mais la première date nous paraît douteuse (*Son dönem osmanlı erkân ve ricali (1839-1922)*, Istanbul, 1999, p. 81).

¹¹ KUNERALP *ibidem* ; MOREAU Odile: *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du Nouvel ordre militaire 1826-1914*, Paris, Istanbul, 2007, p. 156.

¹² FINDLEY Carter : "Social dimensions of the dervish life as seen in the memoirs of Aşçı Dede Halil Ibrahim", in *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman*, Paris 1983, pp. 129-144.

¹³ KUNERALP *ibidem*.

portement faux et intrigant, qui, combiné à sa cupidité exceptionnelle, lui avait aliéné la faveur de la population locale au cours de son séjour de 17 mois.»¹⁴

La crise d'Orient

Quand, en avril 1875, les troubles de Nevesinje inaugurent la longue période de troubles connue comme la *Crise d'Orient*, Derviš paša est vali de Bosnie. C'est donc à lui qu'incombe de gérer ce qui dans les débuts n'apparaît que comme une suite d'incidents secondaires. Face à une population qui proteste contre les collecteurs d'impôts et qui s'apprête à prendre les armes, Derviš paša tente d'abord de négocier, tout en renforçant simultanément les effectifs des garnisons. Sur ordre de la Porte, un homme de confiance est envoyé traiter avec les insurgés.¹⁵ Le 4 juillet, Derviš paša adresse un télégramme à la Porte, indiquant que le mouvement prend de l'ampleur. Il est démis de ses fonctions en août et remplacé par Ahmed Ejub, puis très rapidement par Mehmed Reuf paša.¹⁶

Quittant le poste de vali de Bosnie, Derviš paša redevient brièvement vali et commandant en chef de la IIIe Armée à Bitola. En proie à des contradictions de plus en plus fébriles, la Porte le rappelle d'urgence à Istanbul. Au moment même où il se rend à la lecture solennelle de son firman de nomination à Bitola, Derviš paša reçoit le télégramme de son rappel !¹⁷ Les nominations se succèdent alors à un rythme frénétique, dans la plus grande incohérence. Derviš paša est d'abord nommé commandant en chef de la I^e Armée (*Hassa ordusu*), qui est en charge de la capitale. Le 10 décembre

¹⁴ ...«denn alle, insbesondere der Militärpräsident Ali Pascha, hassten den Marschall infolge seines falschen sowie Ränkebenehmens, welches vereint mit seiner ausserordentlichen Geize, ihm während seines 17-monatlichen Aufenthalt jegliches Neigung der hiesigen Bevölkerung entzog.» Rapport du consul autrichien Oculi, Bitola 31 juillet 1873, *Makedonija prez pogleda na avstrijskite konsuli 1851-1877/78*, t. 3, Sofia, 2001, p. 115.

¹⁵ *Actenstücke aus den Correspondenzen des k. und k. Ministeriums des Äusseren über orientalische Angelegenheiten*, Wien, 1878, pp. 96-97. YRIARTE Charles : *Bosnie et Herzégovine. Souvenirs de voyage pendant l'insurrection*, Paris, 1876, p. 252. Le missionnaire catholique Jean-Claude FAVEYRIAL fait de la cupidité de Derviš paša la cause-même de l'insurrection: «Cette ouverture des hostilités avait eu pour cause l'entente du gouverneur Derviche pacha avec les *iltizamdjis* ou percepteurs d'impôts. En Herzégovine on voulait bien payer les impôts, tels que le gouvernement impérial les avait taxés, mais non pas tels que Derviche pacha et les *iltizamdjis* les fixaient arbitrairement.» *Histoire de l'Albanie*, Prishtina, 2001, p. 326.

¹⁶ Il est révélateur de l'historiographie balkanique que l'ouvrage de référence de Milorad EKMEČIĆ: *Ustanak u Bosni 1875-78*, Sarajevo, 1973 ne mentionne le nom de Derviš paša qu'une seule fois, dans une note en bas de page (p. 24) ; cette étude n'envisage les événements que du côté des insurgés et néglige complètement la logique ottomane dans la conduite des événements.

¹⁷ *Makedonija prez pogleda...* t. 3, p. 208 (Oculi, 10 octobre 1875).

1875, il est nommé Ministre de la Guerre (*serasker*), puis le 14 janvier Ministre de la Marine (*bahrie nazir*), pour peu après reprendre très brièvement le poste de Ministre de la Guerre (22 avril – 10 mai 1876). Le 20 mai 1876, il est nommé ministre sans portefeuille, conjointement avec Midhat paša, sur décision personnelle du sultan Abdul Aziz.

Cette gesticulation politique désordonnée est révélatrice des derniers mois du pouvoir de ce sultan, qui est détrôné le 30 mai, remplacé par son neveu Murad V, et qui meurt le 4 juin, s'étant tailladé les veines avec des ciseaux. Derviš paša a participé à la destitution d'Abdul Aziz: c'est lui qui accueille à Topkapi le sultan déchu, chassé du palais de Dolmabahçe. Certaines sources indiquent cependant qu'il est proche du fils d'Abdul Aziz, le prince Jusuf Izeddin, plus que de Murad V.¹⁸ La situation reste d'ailleurs très instable: le 15 juin plusieurs putschistes sont assassinés par un forcené ; le 31 août, Abdul Hamid II s'empare du trône, pour remplacer son frère psychologiquement trop instable...

Mais entre temps la Crise d'Orient s'aggrave et s'approfondit. La Bulgarie connaît une insurrection en mai 1876, qui est brutalement réprimée par les *bašibozuks*. Derviš paša est, pour la troisième fois, nommé à la tête de la IIIe Armée, le 8 juin 1876, car l'on craint une extension du mouvement insurrectionnel bulgare en Macédoine.¹⁹ Arrivé à Bitola le 30 juin, il apprend le même jour que la Serbie et le Monténégro viennent de déclarer la guerre à l'Empire ottoman. S'étant assuré du maintien de l'ordre dans la région de Bitola par quelques mesures énergiques, il part pour Priština le 10 juillet. A nouveau, deux opérations coordonnées doivent être menées contre le Monténégro, depuis l'Herzégovine (Muhtar paša) et depuis la Zeta. Le commandement du front oriental lui est confié à la mi-août. Le 27 août, il est à Podgorica. Quoiqu'ayant participé à deux guerres victorieuses contre le Monténégro, il ne prend pas les choses à la légère. Il restructure les forces dont il dispose. Le premier affrontement a lieu le 6 septembre, au confluent de la Morača et de la Zeta (bataille de Dukla ou de Trijepča): Derviš paša n'y engage que la moitié de ses troupes et subit une sévère défaite, qui lui coûte 800 à 1000 hommes.²⁰ Après cela, il se montre extrêmement prudent. Une trêve est conclue le 17 septembre. Le 8 octobre, les hostilités reprennent avec une offensive depuis Spuž en direction de Danilovgrad, qui est repoussée (bataille de Maljat). Le 20 octobre, la garnison ottomane de Medun se rend et Derviš paša préfère se retirer sur Skadar.

¹⁸ PAILLER Jean: *La ligne bleue des Balkans. Témoignages d'observateurs militaires 1875-1876*, Paris, 1996, p. 109. On sait par ailleurs que Halil bey, fils de Derviš paša, épousera dans les années 1880 une sultane, fille d'Abdul Aziz (MOREAU *op. cit.* p. 203).

¹⁹ On peut penser que cette mesure vise à écarter Derviš paša de la capitale.

²⁰ PAILLER *op. cit.* p. 209-212, rapport du colonel Colonna-Ceccaldi, 17 septembre 1876.

Le 1er novembre un armistice de deux mois est signé, qui sera prolongé jusqu'en avril 1877. Mais Derviš paša a d'autres soucis également: de nombreux clans albanais semblent enclins à la déloyauté envers l'Empire ottoman, parmi lesquels le plus turbulent est celui des Mirdites.²¹

Les fonctions de Derviš paša dans les premiers mois de 1877 ne sont pas très claires: il est remplacé par Abdi paša à la tête de la IIIe Armée en décembre 1876. Sa nomination comme vali de Thessalonique est annoncée, mais ne semble pas avoir été effective.²² La guerre éclate en effet avec la Russie le 24 avril 1877.

Durant la guerre russo-turque de 1877-78, Derviš paša se voit confier la défense de la forteresse de Batum sur la mer Noire. Il a en face de lui le détachement du Rion (13 000 hommes) qui est commandé par le général-lieutenant Oklobžio, Monténégrin en service russe, qui ne se montrera pas particulièrement offensif. Par la suite, Derviš paša sera accusé d'avoir immobilisé sans profit 18 divisions, dans une attitude purement défensive.²³ Le fait est que Batum a bien résisté, malgré quatre assauts maritimes ; c'est la chute de Kars le 18 novembre 1877 qui compromet le front oriental et la diplomatie ottomane sera obligée de céder Batum à la Russie par le traité de Berlin.

Nous retrouvons Derviš paša à Istanbul en mars 1878: il est nommé président de la cour martiale chargée de juger les responsables de la défaite sur le front balkanique ; le principal accusé est Sulejman paša, dont le procès dure du 6 juillet 1878 au 4 janvier 1879. En 1879, Derviš paša est à la tête de la garde impériale du Palais. Il est décrit comme un vieillard bavard, qui aime évoquer les beautés naturelles de sa Bulgarie natale.²⁴

Nommé vali de Thessalonique, Derviš paša arrive dans la métropole égéenne le 28 juillet 1880. Le traité de Berlin (article 23) promettait, de façon fort vague, des réformes pour la Macédoine et les diverses populations sont dans l'attente. Mais le nouveau vali ne mentionne rien de tel ; il se lance dans une politique de pacification de la région, en réprimant les bandes armées et en faisant arrêter les instituteurs. La répression touche les Grecs (patriarchistes) autant que les Bulgares (exarchistes). En septembre, il fait une tournée en province qui le conduit à Strumica, Veles et Skopje ; partout il se montre brutal et cupide.²⁵ Le message qu'il transmet est simple: la Crise d'Orient est terminée ; si les populations chrétiennes ont nourri des espoirs de changement, il leur faut y renoncer ; le régime hamidien qui se met en

²¹ SELIŠČEV Afanasij Matvejevič: *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, Sofia, 1931, pp. 112-114.

²² KUNERALP *op. cit.* p. 16. Journal *Ermis* (Thessalonique), n° 188, 1er avril 1877.

²³ MOREAU *op. cit.* p. 159.

²⁴ GANČEV Dobri: *Spomeni 1864-1887*, Sofia, 1930, p. 148.

²⁵ KIRIL Patriarh Bălgarski: *Bălgarskata ekzarhija v Odrinsko i Makedonija sled osvoboditelna vojna 1877/78*, t. 1 1878-1885, kn. 1, Sofia, 1969, pp. 325-326.

place est répressif, tatillon, soupçonneux. Les habitants de Macédoine ont vite fait de saisir le nouveau climat politique. Mais il reste à faire passer ce message du retour à l'ordre en pays albanais.

Derviš paša et la reddition d'Ulcinj

L'annonce des décisions du traité de San Stefano déclenche la première mobilisation nationale parmi les Albanais, la Ligue de Prizren. La première réunion de ce mouvement s'efforçant de coordonner des intérêts très contradictoires se tient le 10 juin 1878. Les troupes de la Ligue s'opposent par la force à la cession des districts de Plav et de Gusinje au Monténégro en décembre 1879 et janvier 1880. Comme la région est pauvre, d'un accès difficile et peuplée de musulmans qui refusent leur incorporation à l'Etat monténégrin, une solution de rechange est envisagée: la cession du secteur de Tuz, Hoti et Gruda. Un accord préliminaire est signé entre l'Empire ottoman et le Monténégro le 12 avril et approuvé par les Grandes Puissances le 18 avril 1880 («compromis Corti»). Mais à nouveau les troupes de la Ligue de Prizren (5 à 6 000 hommes) s'opposent à l'application de cette décision diplomatique.

Tenues en échec par la volonté des populations locales, les Grandes Puissances proposent alors une troisième variante: la cession d'Ulcinj au Monténégro. La population locale n'y est pas plus disposée qu'à Plav ou à Hoti, mais Ulcinj est un port de mer et les Puissances peuvent y faire une démonstration navale, forme d'intervention armée à laquelle elles recourent volontiers, car elle ne met pas en danger la vie de la troupe. La démonstration navale en Adriatique rassemblée à la fin de septembre est considérable: 17 bâtiments (4 austro-hongrois, 4 britanniques, 3 français²⁶, 3 italiens, 2 russes et 1 allemand).

Le 11 octobre, la Sublime Porte accepte définitivement la cession d'Ulcinj. Le général Riza paša, en charge du secteur, est rappelé à Istanbul. Derviš paša le remplace et arrive à Skadar vers la fin du mois d'octobre. Il commence par concentrer une troupe importante à Sveti Djordje, sur la rive droite de la Bojana, mais il fait traîner les choses en longueur, dans l'espoir d'éviter une effusion de sang entre musulmans. Un affrontement armé avec les forces de la Ligue a néanmoins lieu le 21 novembre: un combat de deux heures suffit à démontrer la supériorité de l'armée régulière. Derviš paša fait son entrée dans Ulcinj le 23 novembre. Le 25 novembre, le protocole de remise de la ville est signé à Kunje par Bedri bey et Nikola Matanović. Le lendemain, la Porte adresse un télégramme à Derviš paša, lui enjoignant de remettre sans délai la ville: «L'ordre formel est donc donné à Votre Excellen-

²⁶ C'est à cette occasion que Pierre Loti (Julien Viaud) découvre les Bouches de Kotor.

ce de livrer Ulcinj au gouvernement du Monténégro, demain samedi, à sept heures et demi à la turque.»²⁷ Par suite de retards de transmission, la cession effective a lieu le dimanche matin. La flotte internationale se disperse le 6 décembre.²⁸

La mission de Derviš paša ne s'arrête pourtant pas là. Le 12 décembre, il fait arrêter Hodo paša de Skadar et Prenk Bib Doda, chef traditionnel des Mirdites, qui sont déportés à Istanbul. Il rédige le 27 décembre un long rapport, récapitulant son action et mettant en avant ses propres mérites: il y souligne l'absence de loyalisme des Albanais, en particulier ceux du Kosovo, du Mat et de Debar, esquisse le schéma d'une remise au pas des régions insoumises et suggère discrètement qu'il soit nommé pour cette opération de confiance.²⁹ En février 1881, de retour à Istanbul, il fait valoir son point de vue dans les milieux dirigeants de l'Empire.

La mise au pas définitive de la Ligue de Prizren marque le dernier épisode de la Crise d'Orient. Derviš paša en avait été le premier protagoniste ottoman et nous le retrouvons symétriquement lors du dernier acte. A la fin du mois de mars 1881, il se trouve à Skopje, qui doit servir de base à l'opération de pacification. Des troupes sont acheminées par la voie ferrée, jusqu'à atteindre 20 000 hommes. La Ligue assemble 4 à 5 000 hommes et la bataille décisive a lieu le 20 avril à Slivovo, entre Uroševac et Štimlje. Fort de sa victoire Derviš paša entre dans Prizren le 22 ; Djakovica et Peć sont occupées dans les semaines qui suivent. Derviš paša fait procéder à de très nombreuses arrestations (on cite le chiffre de 4000 !), mais ne procède qu'à une seule exécution capitale, celle de Sulejman Vokš. Le 8 juin, il rédige un rapport destiné à la Porte où il fait le bilan de la campagne de pacification et annonce l'introduction des réformes.³⁰ La campagne de 1881 au Kosovo ressemble énormément à celle de 1850 en Bosnie...

Sur le chemin du retour, au mois de septembre, il passe par la région de Debar qui fait sa soumission, tout au moins en apparence. Sa mission accomplie, la Crise d'Orient étant une page définitivement tournée, Derviš paša peut rentrer à Istanbul.³¹

La carrière ultérieure du personnage nous intéresse moins. Il est vali de Thessalonique jusqu'en janvier 1882. Puis il est envoyé comme commissaire impérial à Prilep, Bitola et Korča, peut-être en liaison avec la Conjuraction d'Ohrid (*Brsjačka buna*). Il se déplace, nous dit-on, accompagné d'une

²⁷ *La ligue albanaise de Prizren 1878-1881. Documents.* t. 1, Tirana, 1988, p. 335.

²⁸ IPPEN Theodor : „Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX Jahrhundert“, in THALLOCY Ludwig von : *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München, Leipzig, 1916, pp. 375-377.

²⁹ *La ligue albanaise...* t. 1, pp. 339-344.

³⁰ *La ligue albanaise...* t. 1, pp. 394-401.

³¹ IPPEN *op. cit.* p. 380.

meute de trente chiens.³² Au début de juin de la même année, il est envoyé par le Palais en Egypte, dans la suite de l'insurrection nationaliste d'Urabi paša, mais il ne peut empêcher le bombardement britannique d'Alexandrie (11 juillet), ni le débarquement de leurs troupes.³³ Dans les années qui suivent Derviș paša fait partie de l'entourage proche du sultan Abdul Hamid et sert d'intermédiaire officieux dans de nombreuses tractations avec le Palais.³⁴ Il accomplit encore plusieurs missions dans les provinces balkaniques. Il meurt le 26 janvier 1896 et est enterré à côté du mausolée de Mahmud II, à Divan Yolu, un des lieux les plus fréquentés d'Istanbul.

Les informations que nous avons rassemblées nous permettent de reconstituer la carrière militaro-administrative de Derviș paša, mais en fin de compte elles éclairent mal sa personnalité. Nous sentons bien qu'il s'agit d'un homme d'ordre, d'un loyal serviteur du pouvoir ottoman, introduisant les réformes des Tanzimâts par la force dans des provinces insoumises. Est-il lui-même un réformateur de conviction ? Cela n'est pas sûr: il apparaît plutôt comme un «Vieux-Turc», autoritaire et corrompu. Il a acquis au cours de sa carrière une connaissance du terrain balkanique riche et variée: Bosnie, Monténégro, Epire, Macédoine, Kosovo. C'est un militaire prudent, qui prend rarement l'initiative et préfère une attitude défensive. C'est aussi un homme d'influence dans le jeu politique, mais nous élucidons mal les contacts qu'il a dans les milieux de la Porte et du Palais. Un personnage qui reste à découvrir...

Bernard LORY

DERVISH-PASHA, AN UNDERRATED PARTICIPANT OF THE ORIENTAL CRISIS

Summary

Balkan historiographies, stressing a Christian view on historical events, tend to underrate the importance of Muslim politicians or militarys by grossly designating them as "the Turks". A prosopographical approach to the Oriental Crisis

³² FAVEYRIAL *op. cit.* p. 326.

³³ DERINGIL Selim: "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82", *Middle Eastern Studies*, vol. 24, n°1, January 1988, pp. 3-24. La mission de Derviș paša est évoquée en des termes peu flatteurs par John NINET: «... Derwisch, cet homme à double face, espèce de chat-pard albanais, intelligent, cruel et traître tout à la fois, mais non sans bravoure» (*Arabi pacha*, Berne, 1884, p. 90).

³⁴ BAREILLES Roland: *Le crépuscule ottoman 1875-1933. Un Français chez le dernier grand sultan*, Toulouse, 2002, p. 20, 21, 63, 105.

(1875-1881) has to include the main Ottoman diplomatists and higher officers, amongst which Lofchali Ibrahim Dervish pasha (circa 1812- 1896). Stemming from a distinguished Pomak family from northern Bulgaria, he linked his military career to that of Omer pasha Latas. He participated actively to both wars against Montenegro in 1853 and 1862. He was vali of Bosnia, when the insurrection broke out in 1875. He commanded the Ottoman Army directed against Montenegro during the second half of 1876, without showing much activity. In October-November 1880 his task was to oblige the insurgents of the League of Prizren to surrender Ulcinj to Montenegro. In April-May 1881 he crushed the League's army.

Antonello BIAGINI & Andrea CARTENY*

A CLOSE RELATIONSHIP:
ITALY AND MONTENEGRO AFTER 1878

ABSTRACT: The paper deals with the relations between Montenegro and Italy after Italian Risorgimento and international recognition of the Montenegrin independence 1878. There was emphasized the role of the Italian representatives Giuseppe Otolengi, member of the International commission for establishing the state's border according the decisions of the Congress of Berlin, and Cesare Durando, Italian diplomatic representative in Montenegro. Author also describes the sources in Italian archives for research of Italian-Montenegrin relations from 1878. until second half of XX century.

KEY WORDS: Italy, Montenegro, prince Nikola, Giuseppe Otolengi, Cesare Durando

Montenegro and its people were crucial in the foreign policy of Italy after the national Unification: the roots of this relations laid in long term links with Venetia and in the role of Montenegro as stronghold of resistance to Ottoman rule in Balkans since mid 19th Century. In fact, the brief and bloodshed "spring of people" in 1849-1849 posed a serious challenge to the long-standing domain of multinational empires in Europe. Although the Ottomans were not directly affected by the 1848 revolutions, the Turkish rule increasingly declined ever since. The rise of nationalities in Balkans is a part of larger European phenomenon and belongs to European history. Identity and national conscience were defined through the anti-Ottoman struggle for independence. Movements of national uprising started to act against Turks in the whole Balkan region: Serbian, Romania, Bulgaria, Montenegro. The cultural premise of this new kind of national consciousness was often a quasi

* Autori su profesori istorijskih nauka na univerzitetu La Sapienza u Rimu i univerzitetu Teramo.

mythological memory of a “great” past of an ancient incarnation of the country. Myths and propaganda of a “Great Serbia” or “Great Bulgaria” inflamed the cultural and military fight against the Ottoman Empire. As the great dynasties declined, the emergence of national programs changed the political landscape of Balkans. As the Turkish rule faded, Western Powers and Russia showed a greater interest to gain influence in the region.

After the Crimea’s War (often called “Oriental” or “Russian War”) and the Paris Congress of 1856, Prince Danilo requested for Montenegro a special status modelled on Romanian principalities: he did not obtain it but the Montenegro’s question (as the Italian one) surfaced again on the Great Powers table along the next two decades. Since 1857 Montenegro was committed in supporting Bosnian insurgents against Turks: and the Oriental crisis of 1875-1876 marked a turning point in the history of Adriatic and Balkan region. With the consent of Serbia, Principedom of Montenegro declared war to Turkey in July 1876 in support of Bosnian insurgency. After the signing of an armistice in November 1876, as Russia declared war to the Ottoman Empire, Montenegro restarted the hostilities. The victory brought new territories to Montenegro, even if his territorial gains (firstly previewed by San Stefano treaty) were reduced by the Berlin Congress¹.

After the crisis of 1878, Austria-Hungary, Russia, Imperial Germany, Italy and France were competing to replace the Ottoman Empire as most influential power in the region. Austria-Hungary, with the Bosnia-Herzegovina occupation, attempted to establish a new regional hegemony: so the national struggle of the new-born States became necessarily anti-Austrian. The definition of the new borders became the main issue in Balkans from 1878 to the onset of 1st World War: but borders were hard to be defined given the mixed ethnic configuration of the region. Italy as minor power with strong ties in the region played a crucial role in the borders question. In the Imperial Age of a new equilibrium based on Germany (even if built by an European “concert” which was not able to achieve the so-called “European Civilization’s mission”²) emerged a growing role of minor powers and young nations struggling for their independence: and Italy was a model of self-determination and National process of Unity.

In fact, in the Italian General Staff Historical Archive³ were collected detailed relations and accounts not only on military affairs but on the social

¹ Cfr: A. Biagini, “La Questione d’Oriente del 1875-78 nei documenti dell’Archivio dell’Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito”, in *Memorie storiche militari*, Stato Maggiore dell’Esercito – Ufficio Storico, Roma 1978, pp. 353-386.

² Cfr: B. Croce, *Storia d’Europa nel secolo decimonono*, Bari-Roma (1932: first edition) 1965, p. 289.

³ In Italian that’s *Archivio dell’Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito* (AUSSME), located in Rome.

and historical development of people and States worth of Italian interests, in the sense of the building of the “overriding” (and not “permanent”) evident national interests⁴ on Adriatic area. Officers and military attaches reported a huge documentation with all kind of data about the populations and the territory of the region⁵: in our framework firstly Lieutenant Colonel Giuseppe Ottolenghi sent a report to the Commanding Officer of the General Staff on the Delimitation of Montenegro Borders⁶. This document contained the full details of difficult negotiations to implement on the ground the political decisions taken at the Berlin Congress. The negotiations were based on the Austrian map, already discussed and approved in Berlin: the Russian delegate opposed decisions on majority, asking for unanimity by other delegates; one more strong opposition came from the Turkish delegate, who was aware of the diminutions imposed on Ottoman Empire. In fact, changing his mind on the procedure, the Turkish delegate left the Commission after the first decision to be taken on majority. So the Commission was hence condemned to be inoperative from May to July 1879, when talks restarted (the Italian proposal to draw different and temporary border lines finally was accepted⁷). It’s true that the Berlin draft was extremely vague: there were no guiding principles in setting the borders (as nationalities, religions, races) and the Ottomans adopted a dilatory technique in order to slow the activity of the Commission. Russia sided with Montenegro while England supported Turks; France and Italy tried to remain neutral and impartial; Austria-Hungary, and consequently Germany, was pro-Turks: so Ottoman Empire counted on minimum half of delegates Commission⁸.

In the April 1881 one more document presented wisely not only the Army’s situation in Montenegro: written by the *chargé d’affaire* Cesare Durando, the report quoted the form of Foreign Affairs Minister full and described the Montenegro’s history and people⁹. After an analitic panorama on the

⁴ We agree with Federico Chabod about the so-called “permanent interests”, defined as “pure doctrinary abstraction”: cfr F. Chabod, “Prefazione”, in *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*, Roma-Bari (1951: first edition) 1965, pp. 10-11.

⁵ Cfr: A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879-1898)*, Roma 1979.

⁶ AUSSME, fondo G33 “Ufficio Coloniale”, b. 9, fasc. 79, “Rapporto della Commissione per la Delimitazione del Montenegro – Tenente Colonnello G. Ottolenghi”: Roma, 25 novembre 1879, pp. 1-16.

⁷ *Ibidem*, p. 1.

⁸ “In conseguenza di ciò la Turchia si trovò sempre favorita. Infatti nelle *peggior ipotesi*, poteva sempre contare su quattro (Turchia, Inghilterra, Austria, Germania) degli otto voti. Il Montenegro, avendone sempre quattro contro, soltanto nella *migliore ipotesi* poteva contare sulla parità di voti: cioè quando l’Italia e la Francia non avevano motivi per schierarsi a favore delle idee della Turchia”: *ibidem*, p. 3.

⁹ AUSSME, b. cit., fasc.81, “Rapporto sulle forze militari del Montenegro. Risposta al questionario per informazioni d’ordine militari e politico militari sul Montenegro trasmesso

history, territory, tribes and national behaviours, the Durando's observation by a political point of view was able to underline the possibility of a natural alliance against Austria between Italy and Montenegro. In the opinion of Montenegrins, Austria is hated for his traditional opposition against all the peoples struggling for their national Unity¹⁰. Within official data and diplomatic positions, the Ottolenghi's and Durando's reports made a complete description of the international context and of the Montenegro civilization, underlining the strength of some young peoples and nations, to have more and more importance in Balkans and Adriatic sea area¹¹.

Soldiers were often the front-runners of the skilled diplomatic approach of Italy in this "new" Europe. The Italian officers along four decades acted as military attaches, Chiefs of peacekeeping missions, border-drawers, Military advisers (Italy reorganized the Turkish gendarmerie, as in Macedonia¹²) and first and foremost diplomatic unofficial envoys of their country. In a world in turmoil, upset by uprisings and wars after four centuries of isolation, the Italian officers acted both as observers and as contributors to the resolutions of political and practical problems. The prestige of *Risorgimento* played a crucial role for the Italian national interest in the area: weaker Italy could count on a soft power of prestige, given its similarities with the new Balkan nations. History of Eastern Europe usually focused on wars and clash of nationalities, but post-war phases were important alike. The definition of the borders is not only a geographical issue but political as well. A meticulous and even frustrating work followed the Wars, after 1878 and 1912-1913: the Great Powers were too much involved for being impartial in the definition of the new borders¹³. Being a minor power plays in favour of Italy: since mid-19th the Kingdom of Sardinia offered assistance and volunteers to Greeks, Romanians and Serbs against the Turks. With the signing of the Triple Alliance with Austria-Hungary and Germany the Italian interest in Balkans became more vivid. The Italian General Staff is a major player in this inte-

con Dispaccio del R^o Ministero per gli Affari Esteri in data 19 febbraio 1881", C. Durando: Cettigne, aprile 1881, pp. 1-52.

¹⁰ "Ciò non pertanto vivissima in tutti i Montenegrini è l'animosità contro cotesto impero che ha per tradizione di mettersi a traverso al progresso delle unificazioni nazionali.", *ibidem*, p. 51, where it follows: "La potenza che si trovasse in guerra coll'Austria mediante un sussidio di denaro potrebbe sempre contare sul concorso del Montenegro".

¹¹ The Ottolenghi's and Durando's extraordinary testimonies are edited now in a new book: A. Biagini, A. Carteny, *All'origine dell'amicizia adriatica. Il Montenegro nel rapporto Ottolenghi (1879) e nella relazione Durando (1881)*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2010.

¹² Cfr: A. Biagini, "Italia e Turchia (1904-1911). Gli ufficiali italiani e la riorganizzazione della gendarmeria in Macedonia", in *Memorie Storiche Militari*, Stato Maggiore Esercito – Ufficio Storico, Roma 1977, pp. 207-228.

¹³ Cfr: A. Biagini, *Momenti di storia balcanica (1878-1914). Aspetti militari*, Ufficio storico SME, Roma 1981.

rest: Italian army considered the Balkans as a unity in political and strategic terms. The Balkans at the turn of the century were defined in Italian sources as „the Oriental Exchequer”. Although Austria was an ally, Italians thought of themselves as a counterbalance to Austria in the region. As the tension with Austria grew, States like Serbia, Montenegro, Bulgaria, Romania considered Italy as the opponent to the Austrian hegemony.

Concluding, we can say that, even though Italy was a quite new born State, struggling for its independence in the wars and political schemes of the *Risorgimento* era, since 1878 it started to show a foreign policy interest for its Eastern neighbours, as Montenegro. Italians were involved in Balkans, with diplomats, politicians, skilled workers and immigrants, and military cadres acting on the field. Reconstructing Italian foreign policy in Balkans from late 19th Century, until the Balkan Wars¹⁴ and (mainly for the Montenegro) the end of the First World War¹⁵, it was a big task of the Italian historians specialized in History of Eastern Europe. After in the Archive ordered all the files, now we're working with my research group¹⁶ to study all the Montenegro documentation (1878-1919), with the aim of his complete edition¹⁷ in cooperation with the friends and colleagues of the History Institute of Montenegro.

¹⁴ Cfr: A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Ufficio storico SME, Roma 1990.

¹⁵ Cfr: A. Biagini, “I rapporti tra l'Italia e il Montenegro durante la Prima Guerra Mondiale, 1914-1918”, in *Rassegna Storica del Risorgimento*, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 68, nr 4/1981, pp. 443-458.

¹⁶ With the support of the Historical Office Chief Col. Antonino Zarcone and the preliminary work of the Archivist Dr Alessandro Gionfrida, we're going to publish the Montenegro's files in the Archive of the Historical Office – General Staff of Italian Army.

¹⁷ The Montenegro's files in AUSSME, are ordered in different periods and subjects, e.g.:

- from the Berlin Congress to the First World War (1878-1914), files by Italian Army *attachés* for Bulgaria and Montenegro and from the offices (*Uffici Scacchieri orientale e occidentale, Ufficio Coloniale*) of the General Quarter of the G State of the Army's General Staff;
- files about First World War (1914-1918), divided from July 1914 until May 1915 (with the Italian neutrality) and until the Great War's end;
- files about Montenegro and the end of his independence (1919): with documentation of - Supreme Command and Military Section of the Italian Delegation at Peace Conference of Paris.

Antonello BIAGINI & Andrea CARTENY

A CLOSE RELATIONSHIP:
ITALY AND MONTENEGRO AFTER 1878

Summary

In the second half of 19th Century, being a minor power plays in favour of Italy: since mid-19th the Kingdom of Sardinia offered assistance and volunteers to Greeks, Romanians and Serbs against the Turks. With the signing of the Triple Alliance with Austria-Hungary and Germany the Italian interest in Balkans became more vivid. The Italian General Staff is a major player in this interest: Italian army considered the Balkans as a unity in political and strategic terms. The Balkans at the turn of the century were defined in Italian sources as “the Oriental Exchequer”. Although Austria was an ally, Italians thought of themselves as a counterbalance to Austria in the region. As the tension with Austria grew, States like Serbia, Montenegro, Bulgaria, Romania considered Italy as the opponent to the Austrian hegemony. Even though Italy was a quite new born State, struggling for its independence in the wars and political schemes of the *Risorgimento* era, since 1878 it started to show a foreign policy interest for its Eastern neighbours, as Montenegro. Italians were involved in Balkans, with diplomats, politicians, skilled workers and immigrants, and military cadres acting on the field.

мр Славко БУРЗАНОВИЋ*

ЦРНОГОРСКЕ МИСИЈЕ ЧЕЗАРА ДУРАНДОА

ABSTRACT: The present paper deals with the missions of Mr. Cesare Durando to Montenegro during his acting in the capacity of both a special diplomatic emissary in the time of Montenegrin-Turkish War of 1876-1878 and the Chargé d'Affaires in the Italian Legation in Cetinje between 1879-1883.

KEY WORDS: Cesare Durando, Montenegro, Italy, Balkan, Italian foreign policy

Шездесетих година XIX вијека, Балкан и његова јадранска обала били су простор који је повремено улазио у политичке комбинације о остваривању италијанског националног уједињења. Паралелно су постојале и конзервативна идеја да се Хабзбуршкој монархији италијански посједи компензују османским територијама на Балкану, као и либерална и револуционарна идеја да Италија подстакне анти-османски и анти-аустријски устанак на Балкану, чиме би биле створене повољније војно-политичке околности за вођење ослободилачког рата Италије против Аустрије. Ове комбинације нијесу се оствариле. Национално уједињење и припајање венецијанске области Италија је постигла другачијим путем.

Након 1866. године Италија је као један од својих спољнополитичких циљева поставила одржање *statusa quo* на Балкану. Као млада и недовољно интегрисана држава, са озбиљним спољнополитичким проблемима на релацијама са Бечом, Паризом и Светом Столицом, Италија је тада била далеко од могућности да на Балкану тражи простор за властиту експанзију а није јој одговарало да на рачун опадајућег Османског царства то чине друге велике силе. Италијанско јавно мњење гледало

* Аутор је виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

је са симпатијама националну еманципацију балканских народа, али за владајуће кругове то није било без опасности по италијанске интересе. Националноослободилачки покрети на Балкану подразумијевали су мијешање других великих сила и отварање сложеног Источног питања за које Италија још није била спремна.¹

Италијанска дипломатија изградила је на Балкану мрежу конзуларних представништава чији је рад координиран из престонице (Торино, Фиренца и коначно Рим) и италијанског посланства у Цариграду. За праћење прилика у Црној Гори и њеном непосредном окружењу од посебног значаја били су конзулати у Скадру и Сарајеву. Конзулат у Београду је због просторне удаљености био од далеко мањег значаја, осим у вријеме блиских односа књаза Николе и кнеза Михаила Обреновића који је настојао да створи савез за рјешавање Источног питања у корист самих балканских народа.²

Од оснивања италијанског конзулата у Скадру 1861. године један од најважнијих његових задатака је било опсервирање прилика у Црној Гори и црногорско-османских релација. Италијански конзули из Скадра посјећују Цетиње, имају званичне аудијенције код књаза и предају му своја акредитивна писма. У њиховим инструкцијама наглашава се специфичан међународни положај Црне Горе која је *de facto* суверена али чији суверенитет није санкционисан ни једним колективним дипломатским актом. Италија, као једна од сила које су гарантовале интегритет Османског царства није имала интереса да предњачи у манифестацијама које би тај суверенитет афирмисале али није жељела ни да заостаје за праксом других сила које су прећутно Црну Гору третирали као независну. У овом погледу предњачиле су Русија и Аустрија. На супротним позицијама, због своје анти-руске политике и политике очувања Османског царства, стајала је Велика Британија.³

¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Италије и Црне Горе до њеног разграничења 1881*, ин: *Црна Гора у међународним односима*, Титоград 1984, 169-174; Љ. Алексић-Пејковић, С. Бурзановић, *Црна Гора у спољној политици Италије [Montenegro nella politica estera d'Italia], I 1861-1875*, Подгорица 2011, 8-11.

² Lj. Aleksić-Pejković, S. Burzanović, *op. cit.*, 31; R. Petrović, *Il fallito modello federale della ex Jugoslavia*, Catania 2005, 219; О отварању и активности Италијанског конзулата у Србији видјети: Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979.

³ Видјети опширније у: Љ. Алексић-Пејковић, С. Бурзановић, *op. cit.*; највећи дио наведене збирке докумената чине извјештаји италијанских конзула у Скадру и инструкције које су добијали од своје Владе. Да је Италија уважавала специфичан међународни положај Црне Горе потврђује чињеница да су италијански конзули у Скадру акредитовани и код црногорског књаза. У овом смислу карактеристичан је и пријем црногорског владара код италијанског краља Виторија Емануела II 1873. године; *Глас Црногорца*, бр. 36, 16. септембар (30. рујан) 1874.

Почетак Велике источне кризе 1875. године наметнуо је италијанској дипломатији потребу да буде што боље информисана о црногорским приликама. До лета 1876. тај посао успјешно је обављао конзул у Скадру Бернардо Берио, али је са избијањем црногорско-турског рата у лето 1876. године његова комуникација са Цетињем отежана. У италијанском министарству спољних послова процијенили су да се од црногорског књаза и његовог окружења могу добити драгоцене информације па су потражили ново рјешење. Избор је пао на Чезара Дурандоа, у то вријеме конзула у Галцу.⁴

Чезаре Дурандо (Мондови 1830 - Торино 1911) припадао је угледној пијемонтској породици из Мондовија, која је дала значајан допринос италијанском националном уједињењу. Чезарови стричеви Ђовани и Ђакомо били су генерали, а Ђакомо и министар спољних послова Италије (1862), што вјероватно није било без утицаја на дипломатску каријеру Чезара Дурандоа. Студије права Чезаре је завршио у Торину, након чега је неко вријеме радио у суду у Мондовију. Од краја 1859. године окреће се дипломатији. Конзуларну каријеру започиње као волонтер у Цариграду. Септембра 1861. постављен је за вицеконзула III класе, да би јуна 1862. године био премјештен у Бејрут. Јула исте године постављен је за специјалног секретара министра спољних послова. У новембру 1862. повјерено му је управљање конзулатом у Сарајеву. Ову функцију преузеће тек у јуну 1863. године, након што је промовисан за вицеконзула II класе.⁵ На своје одредиште Дурандо је путовао преко Анконе, Крфа, дуж јадранске обале и преко Метковића и Мостара. Током путовања посјетио је Бар и Скадар, гдје је од италијанског конзула Еугениа Дуриа добио неопходне информације о свом конзуларном подручју. Од првобитне намјере да до Сарајева путује преко Црне Горе, одустао је због лоших путева.⁶ У Сарајеву Дурандо је успоставио италијански конзулат и остао на служби до 1868. године. Извјештаји које је слао у

⁴ Archivio Storico Ministero Affari Esteri Roma (=ASMAE), Turchia 1452/1875, *Berio a Visconti Venosta, Scutari 24 agosto 1875; I Documenti diplomatici Italiani (=DDI), Serie II*, vol. VI, dok. br. 354, str. 402-407; *Berio a Visconti Venosta, Scutari 28 agosto 1875; DDI* vol VI, br. 371, str. 427-431, *Berio a Visconti Venosta, Scutari 14 settembre 1875*.

⁵ La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915). Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri (a cura di F. Grassi), Roma 1987, 298-299; O Čezaru Durandou vidjeti i: R. Petrović, I. Tepić, "Sarajevo" *Sette città jugoslave tra Medioevo e Ottocento*, ed. S. Anselmi, Quaderni di *Proposte e ricerche* 9 (1991), 80-94; W. Klinger, Cesare Durando: frammenti della corrispondenza consolare (1887), Atti, Vol. XXXII (2002); C. Durando je autor knjige o svom stricu Đakomu Durandou: *Episodi diplomatici del Risorgimento italiano dal 1856 al 1863, estratti dalle carte del gen. Giacomo Durando*, compilati da C. Durando, Torino 1901.

⁶ R. Petrović, *op. cit.*, 221-224. *i dalje*; P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, Sarajevo 1958, 35-38.

тадашњу италијанску престоницу Фиренцу повремено су се односили и на Црну Гору и источну Херцеговину с којом је Књажевина Црна Гора имала снажне демографске и политичке везе.⁷ Након 1868. Дурандо је своју конзуларну каријеру наставио у Рушчуку и Галцу.⁸ Дипломатско умијеће и познавање балканских прилика препоручили су га у љето 1875. за делегата у међународној комисији у Босни и Херцеговини, чији је задатак био да, кроз пацификацију и реформе, обезбиједи разрешење кризе. Рад комисије је због османске некооперативности био осуђен на неуспјех, без обзира на став већине великих сила и залагања Дурандоа и његових колега. Током ове мисије Дурандо је углавном боравио у Дубровнику и Мостару али је и одатле успио да своју владу исцрпно информише о приликама и догађањима у Херцеговини, о везама Црне Горе са устанком, о дјеловању Русије и Аустрије на кризном подручју.⁹ Према инструкцијама своје владе, заинтересоване за мир и отклањање страних утицаја међу устаницима, Дурандо је њиховим вођама требало да савјетује директно договарање и помирење са османским властима.¹⁰ Процјењујући значај Црне Горе за одржавање устанка Дурандо је почетком 1876. био склон ефикаснијем рјешењу - придобијању Црне Горе за мир тиме што би јој била призната независност, дат излаз на море и исправљена граница према Херцеговини. Италијанска дипломатија није, међутим, била спремна да се истиче иницијативама на том плану, посебно не онима које не би имале пуну подршку осталих сила. У кон-

⁷ Видјети Дурандоове извјештаје публиковане у П. Митровић, Х. Крешевљаковић, *оп. цит.* Неки од ових извјештаја налазе се и у Јб. Алексић-Пејковић, С. Бурзановић, *оп. цит.*, 249-253; 256-257; 261-263; 271-272.

⁸ У љето 1868. године Дурандо је привремено стављен на расположење министарству, да би у јулу 1869. био упућен да управља конзулатом у Рушчуку. Маја 1873. повјерена му је дужност делегата у међународној Дунавској комисији и истовремено дужност конзула у Галцу. Током ових година, напредовао је у конзуларној каријери. Јануара 1874. именован је за конзула друге класе, *La formazione della diplomazia nazionale*, 298-299.

⁹ *DDI*, vol. VI, Roma 1982, dok. br. 336, str. 381; *Visconti Venosta a Cesare Durando, Roma, 20 agosto 1875*; *DDI*, vol. VI, dok. br. 355, str. 407, *Di Robilant a Durando, Vienna, 28 agosto 1875*; *DDI*, vol. VI, dok. br. 370, str. 425-427, *Durando a Visconti Venosta, Mostar 10 settembre 1875*; *DDI*, vol. VI, dok. br. 411, str. 466-468, *Durando a Visconti Venosta, Mostar, 6 ottobre 1875*; *DDI* vol. VI, br. 466, str. 529-531, *Durando a Visconti Venosta, Mostar, 19 novembre 1875*; *DDI*, vol. VII, Roma 1984, dok. br. 12, str. 12-14, *Durando a Melegari, Ragusa, 2 aprile 1876*; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter türkenzeit. Hinterlassene aufzeichnungen von med univ. dr. Josef Koetschet. Veröffentlicht von jur. Dr. Georg Grassl*, Wien-Leipzig, 1905. Руски и њемачки представник у комисији отворено су подржавали устаничке интересе док су француски представник и Дурандо то радили прикривено. Британски представник био је једини туркофил, док је аустријски представник био непристрасан.

¹⁰ *DDI*, vol. VI, dok. br. 336, str. 381, *Visconti Venosta a Durando, Roma 20 agosto 1875*; *DDI*, vol. VI, dok. br. 355, str. 407, *Robilant a Durando, Vienna, 28 agosto 1875*.

кретном случају није се вјеровало да би Порта могла прихватити такво рјешење, нити се очекивало да би, осим Русије, нека друга сила могла да га покрене.¹¹ У цјелини гледано, Дурандоови претпостављени били су задовољни његовим радом па је на њихов предлог одликован високим династичким орденом светих Лазара и Мауриција.¹² Са кризног подручја Дурандо се само на кратко враћа на своје раније конзуларно одредиште у Галцу. Јула 1876. године добио је нову, специјалну, мисију на херцеговачком ратишту и у Црној Гори.¹³

Да би што прије преузео улогу италијанског представника код књаза Николе Дурандо није позиван у Рим на консултације. Упућен је директно у Дубровник гдје му је одређено сједиште и за који су у Риму сматрали да је напогоднија тачка за праћење прилика у Херцеговини и Црној Гори, и одакле, по потреби, може имати ефикасну комуникацију са Цетињем. Дурандоу су акредитивна писма за књаза Николу и шифрарник за одржавање преписке са Римом уручени на аустријској територији у Трсту. Дурандо је од локалних власти у Далмацији требало да сакрије своју праву мисију представника код црногорског књаза. Од Дурандоове мисије очекиване су важне информација које се на други начин нијесу могле добити. Уз звање дипломатског агента код црногорског књаза, добио је и звање конзула у мисији у Херцеговини. Ово је урађено да би код Османског царства и других сила које нијесу признавале субјективитет Црне Горе могао да има дипломатски статус и слободу кретања. Министар иностраних послова Мелегари је остављао италијанском посланику у Бечу Робиланту да процијени да ли да у повјерењу обавијести аустријску царску владу о правом карактеру Дурандоове мисије и његовом повратку у Дубровник.¹⁴

Своју дужност Дурандо је обављао са великом преданошћу. Први извјештај из Дубровника послао је у Рим 21. јула. Обавјештење о свом именовану књазу Николи упутио је 20. јула, посредством руског генералног конзула Јонина.¹⁵ Већ наредних дана био је у прилици да,

¹¹ DDI, vol. VI, dok. br. 625, str. 721-722, *Corti a Visconti Venosta, Costantinopoli, 20 febbraio 1876.*

¹² ASMAE, Archivio personale, b. Durando, *Corti al Ministro, Costantinopoli, 9 maggio 1876; Durando al Ministro, Ragusa, 21 luglio 1876.*

¹³ ASMAE, Roma, Archivio personale, b. Durando, *Durando al Ministro, Ragusa, 1 maggio 1877.* Дурандо је 19. маја 1876. обавијештен да треба поново да иде у Далмацију а другим телеграмом с почетка јула наговијештено му је да је ријеч о специјалној повјерљивој мисији. *La formazione della diplomazia nazionale*, 299.

¹⁴ ASMAE, Austria, 1109/1876, *Carte Robilant, Melegari a di Robilant, Roma, 8 luglio 1876; DDI, vol. VII, dok. br. 237, str. 286-287, Melegari a Durando, Roma, 11 luglio 1876; DDI, vol. VII, dok. br. 238, str. 287-288, Melegari a Berio, Roma, 11 luglio 1876; ASMAE, Turchia, 1454/1876, *Durando a Melegari, Ragusa 21 luglio 1876.**

¹⁵ ASMAE, Turchia 1454/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 21 luglio 1876.*

на основу вијести које су стизале у Дубровник, извјештава о жестоким црногорско-турским сукобима на Бишини и на Вучјем Долу.¹⁶ Да би остварио комуникацију са црногорским књазом и са својом владом, Дурандо је често и неуморно путовао на релацији Дубровник-Котор-Цетиње-главни стан црногорског књаза. Италијански новинар црногорског поријекла Евгеније Поповић, који је извјештавао са херцеговачког и црногорског ратишта, оставио је о Дурандоу похвално свједочанство у коме истиче Дурандоову пожртвованост, способност и повјерење које ужива код књаза Николе.¹⁷

Поповић није био једини сународник кога је Дурандо могао да сретне у књажевом окружењу. У књажевом логору стално се налазио гроф Вивалди Пасква, који је био представник Ђузепеа Гарибалдија и као добровољац учествовао у ратним дејствима. У вријеме опсаде Никшића уз књаза је боравио и посланик у италијанском парламенту, кнез Алфредо Серистори, који у својим путним биљешкама из Црне Горе често помиње Дурандоа.¹⁸ За разлику од неких европских сила, Италија код књаза Николе није имала војног аташеа, па је Дурандо, поред политичких прилика, пратио и војничке, за шта му је, као правнику, недоста-

¹⁶ ASMAE, Turchia 1454/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 23 luglio 1876; Durando a Melegari, Ragusa, 26 luglio; Durando a Melegari, Ragusa, 31 luglio 1876.*

¹⁷ Према Поповићевом опису Дурандо има око четрдест пет година, просијед је, симпатичан, средњег раста, витак, орловског носа, обријаног лица, са зулфима. Добро говори француски, служи се словенским и њемачким језиком. *Ragusa, 25. dicembre 1876, La Nazione, Dicembre 1876;* У извјештају за фирентински лист *La Nazione* од 6. новембра 1876. године Поповић пише да је Дурандо изгубио здравље због силних напора током пута, лошег смјештаја и лоше хране: „*Тако патно изгледа да ако не буде могао да се одмори 15 дана, пријети му озбиљна болест*“. Поповић даље наводи да Дурандоа, након кратког одмора у Дубровнику, чека посао у међународној комисији за разграничење Црне Горе и Турске, чији је члан. Даље се истиче задовољство књаза Николе што су Депретис и Мелегари управо Дурандоа именовали на ову дужност. Наиме, очекивало се да ће Италију у комисији представљати скадарски конзул Берио, што на Цетињу не би било добро виђено због познатих Беријевих албанофилских ставова. *Lettere dal Montenegro, Cettigne, 6. Novembre 1876, La Nazione, Novembre 1876;* О књажевом повјерењу у Дурандоа Поповић пише и у извјештају од 10. новембра 1876. писаног у Херцег-Новом. *Lettere dal Montenegro, La Nazione, Novembre 1876.*

¹⁸ DDI, vol. VI, dok. br. 601, str. 692-694, *Durando a Visconti Venosta, 8 febbraio 1876;* DDI, vol. VI, dok. br. 484, str. 548-549, *Bratanich a Bruno, Zara, 2 dicembre 1875;* Г. Вуковић, *Мемоари, I*, Титоград 1985, 401; А. Серистори, *Црна Гора и далматинска обала током ратних збивања 1877*, Подгорица 2010, 31 и даље. Серистори је након кратког боравка у Црној Гори публикувао своје обимом невелико али фактографски богато и доста поуздано дјело. Садржај овог дјела упоређен са неким Дурандоовим извјештајима упућује на закључак да је аутору важан, ако не и главни, извор информација био Дурандо. М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, Београд 1931, 31, 38. У свом дневнику 31. августа 1877. аустријски официр Сауервалд повезује Серисторија и Дурандоа у контексту договора о евентуалном црногорском заузимању једног пристаништа у Бару или Улцињу.

јало одговарајуће образовање. У вријеме примирја између Црне Горе и Османског царства, Дурандо је био италијански представник у међународној комисији за утврђивање линије раздвајања зараћених страна.¹⁹

Уз главни циљ своје мисије, обезбјеђивање информација за италијанско министарство иностраних послова, Дурандо је настојао да придобије књажево повјерење и демонстрира италијанску добронамјерност и пријатељство.²⁰ Иначе, став Италије према Црној Гори није био чврсто формулисан и временом се мијењао. Ни све утицајне личности у креирању италијанске балканске политике нијесу имале јединствене ставове. Дурандоове идеје и ставови резултат су марљивог прикупљања информација, озбиљних и луцидних анализа, обично без повођења за дневно актуелним дешавањима. Дурандо је имао визију општег тока политичких дешавања на Балкану, интереса Италије и у складу са њима предлагао је својој влади квалитетна и далекосежна рјешења.²¹ На Цариградској конференцији 1876. године, италијанска дипломатија противила се могућности да у оквиру мировног аранжмана са Османским царством Црна Гора добије Спич, односно изађе на Јадранско море. Овакав став имала је и Аустрија, што је утицало да Османско царство током мировних преговора одустане од евентуалног уступања Спича.²² Прихватање става да би црногорска лука могла постати гусарско уприште или поморска база неке велике силе (алудирало се на Русију), за Дурандоа је био неосноване. Он је схватио да овакав став Италије до-

¹⁹ *DDI*, vol. VII, br. 514, str. 629, *Durando a Melegari, Ragusa, 8 novembre 1876*; ASMAE, Turchia 1455/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 9 novembre 1876*; ASMAE, Turchia 1455/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 20 novembre 1876*; ASMAE, Turchia 1455/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 27 novembre 1876*; ASMAE, Turchia 1231/1876, *Melegari a Durando, Roma, 17 dicembre 1876*.

²⁰ Дурандо је знао да својој популарности код књаза допринесе и демантовањем вијести које су у страниој штампи пласиране на штету Црне Горе. Урадио је то и поводом оптужби о нехуманом поступању Црногораца према заробљеницима. Након Дурандоових информација, из Рима је 3. X 1877. књазу Николи телеграфисано: “*Поред ужасних вијести које нам стижу свакојег дана са бојних поља са задовољством се дознаје да су ратни и хумани закони били поштовани од стране Црногораца тако да никакве репресалије нијесу извршене. Краљева влада жели да Њ. Височанство буде информисано о добрим утисцима које је произвело држање његове војске*”, Архивско- мемоарски фонд библиотеке Историјског института Црне Горе, ф 52, *Дурандо Секретару књаза Николе, Гравоса 15. X 1877*.

²¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд, 1979. 327-328. Дурандо је током свог службовања у Сарајеву стекао убјеђење о потреби распада Аустро-Угарске и Османског царства. Вјеровало је да је уједињење југословенских земаља природни еволутивни пут, попут оног италијанског, па је својој влади препоручивао да то уједињење подржи у властитом интересу јер би тако обезбиједила и тржиште и препреку руском утицају.

²² С. Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд 1963, 279.

приноси аустријским интересима а директно штети њеним властитим. Питање је поново актуелизовано у прољеће 1878. године, уочи припрема за Берлински конгрес, као и на самом конгресу. Дурандо се залагао да Црна Гора добије излаз на море и указивао на италијански интерес за овакву солуцију. По његовом мишљењу, важно је да се Црна Гора извуче из зоне искључивог утицаја Русије и Аустрије, те да буде приступачна свима. Уз територијално проширење, добијање луке пружило би Црној Гори могућност економског развоја, што би отворило и унутрашње процесе трансформације црногорског друштва, чиме би Црна Гора изгубила своју препознатљивост као војнички логор и земља ратника, егзистенцијално мотивисаних да у новим ратовима обезбиједје животне ресурсе, односно простор. Дурандо је сматрао да је страх од руске поморске базе у Црној Гори такође неутемељен, како због удаљености руских лука, тако и због неадекватности барског залива за изградњу једне војне базе. Он сматра да се у Бечу само заклањају иза такозване руске опасности а да се много више плаше будућег италијанског присуства на источној јадранској обали и да, у ствари, желе да у будућности овај простор резервишу за себе. Дурандоу је било јасно да се након окупације Босне и Херцеговине пред Хабзбуршком монархијом отвара могућност даље (политичке и комерцијалне) експанзије на Балкану, неповољне по италијанске интересе и да је задатак Италије да се у оквиру својих могућности томе супростави. Добро је увиђао и будућу анти-аустријску функцију коју би Црна Гора могла да има у италијанској политици. Развој политичких дешавања на самом крају XIX и током прве двије деценије XX вијека, потврдио је исправност Дурандоових гледишта.²³ Занимљиво је да је италијански представник у Бечу, Робилант, као дипломата са успјешнијом каријером и вишим дипломатским статусом од Дурандоа, потцијенио значај питања о црногорском пристаништу. Робилант је фаворизовао остатак Бара Османском царству а предност је давао Црној Гори једино ако то није могуће. Није видио интерес Италије ни у једном ни у другом правцу. Савјетовао је да се Италија определијели за мишљење које превагне међу силама а да се у међувремену држи резервисано и равнодушно како не би изазивала Аустро-Угарску.

У италијанској дипломатији су питање црногорске луке ипак озбиљно схватили. У периоду између Санстефанског мира и Берлин-

²³ ASMAE, Turchia, 1455/1876, *Durando al Segretario di Stato per gli Affari Esteri, Ragusa, 7 ottobre 1876*; ASMAE, Turchia 1455/1876, *Durando a Melegari, Ragusa, 20 novembre 1876*. Љ. Алексић- Пејковић, *Односи Италије и Црне Горе до њеног разграничења 1881*. ин *Црна Гора у међународним односима*, Подгорица 1985, 177–179. И Дурандоов скадарски колега Берио, без обзира на своје албанофилске идеје, залагао се за обезбјеђивање поморског излаза за Црну Гору, *op cit*, 177.

ског конгреса, последије консултација италијанских дипломата на релацији Лондон-Беч-Цариград-Рим, видан је био осјетан заокрет у односу на 1876. годину. Међу различитим мишљењима преовладало је Кортијево, да Италија нема разлога да се опире развоју црногорског народа те да од црногорског пристаништа нема опасности за Италију али ни њеног посебног интереса. Италијански делегати на Берлинском конгресу били су противни ширењу утицаја Аустро-Угарске. Овакви ставови били су блиски Дурандоовим.²⁴

Крајем 1878. године, у вријеме спровођења одредби Берлинског уговора о разграничењу Османског царства и Црне Горе, Дурандо је био на одсуству.²⁵ У међународну комисију која је ангажована у овом послу, из Рима су делегирани Ђузепеа Отоленгија. Чинило се да је за утврђивање прецизне границе на терену од дипломатског умијећа Чезара Дурандоа опортунитетско искуство и знање једног професионалног војника.²⁶ Спровођење одредби Берлинског конгреса о разграничењу Црне Горе, одужило се у недоглед па је Дурандо као италијански дипломатски представник у Црној Гори, управо овој проблематици посветио највише пажње.

Промијењени међународни статус Црне Горе омогућио је Италији да у Црној Гори успостави посланство, а да, умјесто ранијег конзуларног агента код књаза Николе, акредитује дипломатског представника у рангу отправника послова. Избор је опет пао на Чезара Дурандоа. Именовање на ову дужност извршено је краљевским декретом од 11. априла 1879. године. На Цетињу 20 маја исте године, Дурандо је предао акредитивна писма књазу Николи. *Глас Црногорца* забиљежио је краћи говор који је том приликом Дурандо одржао: “*Овим именовањем завр-*

²⁴ *DDI*, vol. VII, br. dok. 220, 262-263, *Di Robilant a Melegari, Vienna, 4 luglio 1876*; ASMAE, Turchia 1231/1876, *Melegari a Di Robilant, Rom, 24 Marzo 1877*. 24. маја 1878. године Дурандо пише књазу Николи из Гружа: „*Неке полузваничне новине у Бечу саопштавају да изасланик В. Височанства код владе Аустро-Угарске није успио да придобије пристанак Аустрије за простирање црногорских граница до мора и оне напомињу да је у овом погледу било опозиције са стране Италије. Опумоћен сам да ставим до знања В. Височанству да је ова вијест, што се тиче Краљевске владе, потпуно нетачна*“, Архивско одјељење Државног музеја Црне Горе, Цетиње, Фонд Никола I, *Дурандо књазу Николи, Груж, 24. V 1878*.

²⁵ ASMAE Archivio del personale, busta 35/154, *Durando al Ministro, Gravosa, 15 Settembre 1878*. Дурандо је тражио тромјесечни одмор који није користио током 1875, 1876, 1877. јер је претпостављао своје интересе интересима службе. Сматра да његово присуство није неопходно те да управљање конзулатом може да се препусти вицеконзулу Луиђију Сераљи. У погледу Црне Горе намјеравао је да се са књажевском владом договори о начину комуникације како би јој и даље користио. Књаз га је 9. августа звао на Цетиње па је намјеравао да претходно посјети Књажевину, захвали се књазу и затражи привремени отпуст.

²⁶ A. Biaggini, *Momenti di storia Balcanica (1878-1914). Aspetti militari*, Roma 1981, 32-33.

*шена је ванредна мисија, коју сам част имао испуњавати код Вашег Височанства 1876. године, а нарочито за вријеме посљедњег рата. Успостављајући краљевску легацију при вашем Височанству и Књ. Влади, Њ. Вис. Краљ Италије жели да се још већма стијесне везе пријатељства које сретно постоје између двије владе”.*²⁷

Како је од међународног признања Црне Горе на Берлинском конгресу, па до Дурандоовог именованја, прошло девет мјесеци стиче се утисак да у Риму нијесу журили са успостављањем посланства. Да се то деси баш у априлу, односно, мају 1879, по свему судећи утицало је актуелно регулисање ингеренција Аустрије на подручју црногорског приморја које су проистицале из члана 29. Берлинског уговора. У Риму су се плашили да би Црна Гора, исцрпљена ратом, суочена са глађу, принуђена да држи значајне војне снаге на граници са Османским царством и води тешку дипломатску битку за извршење одлука Берлинског конгреса, могла да се покаже попустљива према Аустрији и да билатералним споразумима девалвира позицију коју је у односу на Аустро-Угарску добила на Берлинском конгресу. Дурандо и руски посланик Јонин били су посвећени у читав ток аустро-црногорских преговора и чинили све што су могли да Аустро-Угарска барској луци не наметне режим који би је чинио практично аустријском. Дурандо је значајно учествовао у креирању црногорских дипломатских аката упућиваних Аустро-Угарској. За црногорску страну било је важно да се ови преговори пролонгирају док се не ријеши разграничење са Османским царством како се истовремено не би суочавала са два крупна проблема. Дурандо је сугерисао да се Црна Гора држи слова и духа Берлинског уговора.²⁸

У комбинацији о компензацији Плава и Гусиња територијом Груда и Хота италијанска дипломатија имала је изузетно значајну улогу. Иницијативу за посредовање и читаву дипломатску посредничку акцију водио је италијански посланик у Цариграду Корти, с којим је црногорска влада комуницирала више преко свог представника у Цариграду Гавра Вуковића него самог Дурандоа.²⁹ Ипак, и у овом и у другима важним питањима, Дурандо ће бити драгоцјени савјетник црногорској влади и књазу.

Прижељкујући да се проблеми на релацији Црна Гора-Османско царство што прије затворе, италијанска дипломатија поздравила је ен-

²⁷ *Глас Црногорца*, бр. 18, 19. мај 1879.

²⁸ Н. Ражнатовић, *Спроводјење XXIX члана Берлинског уговора о Црногорском приморју и ингеренцији Аустро-Угарске у луци Бар*, Историјски записи, св. 3-4, Титоград 1972, 396-397.

²⁹ Н. Ражнатовић, *Покушај разграничења између Црне Горе и Турске 1880. путем компензације за Плав и Гусиње територијом албанских племена Груда и Хота*, Историјски записи, св. 1 – 2, Титоград 1973.

глеску иницијативу о замјени Плава и Гусиња за Улцињ, уз изјаву да подржава свако рјешење прихватљиво за Црну Гору, Османско царство и заинтересоване силе. Дурандо је књазу савјетовао да не потписује никакав споразум прије него што црногорска војска окупира улцињски округ као залогу за извршење споразума. Према могућности реализације енглеског плана Дурандо је био врло скептичан између осталог и зато што је Енглеска својевремено подстицала албанско становништво да осујети реализацију договора у чијем је креирању и сама учествовала. У најновијој улцињској комбинацији Дурандо је неоправдано видио и прикривену умијешаност Беча.³⁰

Након регулисања граничних питања са Аустријом и Османским царством и питања аустријских ингеренција на црногорском приморју, Дурандо није имао великих политичких тема које би опсервирао у домену црногорске унутрашње политике и односа са другим земљама. Због неразвијених економских односа Италије и Црне Горе ријетко би искрснуло питање заштите интереса италијанских грађана, обично трговаца у Црној Гори.³¹ Почетком осамдесетих година XIX вијека могу се издвојити двије нешто значајније теме којима се Дурандо бавио у

³⁰ Развој догађаја није оправдао песимизам који је Дурандо испољио у вези са овом комбинацијом. Ипак, Дурандоова анализа читавог проблема свједочи о озбиљности с којом је овај италијански дипломата анализирао поједине проблеме. Тако он тврди да је улцињска комбинација економски повољнија за Црну Гору од претходне из априла мјесеца, али да је политички лошија. Као аргументацију наводи да Подгорица остаје отворена и изложена према Албанији, односно Османском царству с југа, а да укључење Улциња Књажевину чини рањивом и у том подручју због укључења значајног броја муслиманског и албанског становништва, много бројнијег него у случају да је Црна Гора надокнаду за Плав и Гусиње добила у области Хота и Груда. Ако Османско царство понови познати сценарио по ком снаге Албанске лиге спречавају Црној Гори преузимање територија из којих се повуче османска војска, пријетила је опасност да стална отвореност овог питања ослаби Црну Гору и најгера је да, због задовољења својих интереса, начини заокрете у спољној политици и нађе нове протекторе. Из немоћи Италије да одлучно утиче на затварање црногорско-турског кризног жаришта, јавља се код Дурандоа и извјесно неповјерење у Црну Гору, па и у њеног књаза, о коме, иначе, с поштовањем говори. Италијански дипломата сматра да је књаз располагао довољним снагама да крајем априла посједне Хоту и Груду, јер се тада наспрам њега на мосту код Цијевне налазило, наводно, свега стотинак Албанаца.

³¹ *Emigrazione italiana ed estera nel Montenegro, da un rapporto del Cav. Avv. Cesare Durando*, R. Incaricato d'Affari, Gennaio 1883, Bolletino Consolare, Vol. XIX, parte I, Roma 1883. Овај рад представља извод из једног Дурандоовог извјештаја. Службујући у Црној Гори, Дурандо је запазио да у њој дуже не борави више од десетак Италијана. Претежно су зидари, који су ту присутни током грађевинске сезоне, да би у зимском периоду отишли, обично се више не враћајући. Цијене боравка у Црној Гори биле су такве да су од зараде могли мало да уштеде. Они који би остали и преко зиме, обављали би послове послуге.

домену италијанско-црногорских односа. Дурандо је посредовао између књаза Николе и италијанске владе у реализацији књажеве идеје о школовању црногорских младића у италијанским војним школама, коју је Дурандо препоручио са својим смислом да гледа у будућност, да сагледава процесе и уочи користи које би Италија имала од чињенице да значајан дио будуће црногорске елите своје образовање, професионално и лично формирање, дугује италијанској држави и њеним образовним и културним институцијама.³²

На самом крају своје дипломатске службе у Црној Гори Дурандо је узео учешћа у преговорима за потписивање трговинског уговора између Црне Горе и Италије. Дурандо и црногорски министар спољних послова Станко Радоњић потписали су 28. марта 1883. године на Цетињу уговор о трговини и пловидби између Италије и Црне Горе.³³ У то вријеме Дурандо је већ био именован на нову дужност, на мјесто италијанског генералног конзула у Трсту. По свему судећи италијанска влада жељела је да његово дипломатско знање и вјештину искористи на позицији која је у том тренутку Италији изгледала деликатнија и важнија.³⁴ Убрзо након потписивања уговора, Дурандо је у опроштајној аудијенцији на двору књазу Николи предао своја опозивна писма. Тиме је црногорска мисија Чезара Дурандоа била окончана.³⁵

³² Станојевић Глигор, *Прилози за дипломатску историју Црне Горе од Берлинског конгреса до краја XIX вијека*, Историски часопис XI, Београд 1961, 164-165; (Идеја није реализована брзо, јер је од књажевог интересовања до коначног италијанског пристанка и одласка првих питомаца у Италију прошло готово двије године. Дурандоова предвиђања да ће ови младићи имати важну улогу у политичком животу земље, чак шесторица седморица од њих били су министри у разним црногорским владама, а тројица од њих били су предсједници влада. Имали су изузетну улогу у црногорској војној организацији као команданти, администратори и едукатори.), С. Бурзановић, *Министарство војно*, Подгорица 2010, 8.

³³ Г. Перазић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918, Зборник докумената са коментарима*, Подгорица 1992, 188-201.

³⁴ Трст је наине био један од центара италијанског иредентистичког покрета у Аустрији који је, с обзиром на тек успостављене савезничке односе између Аустро-Угарске и Италије, требало обуздати. О тршћинском периоду Дурандоове дипломатске каријере видјети: А. Riosa, *Adriatico irredento: Italiani e Slavi sotto la lente francese* (1793 - 1918), Napoli 2009, 251 -258; такође видјети и W. Klinger, *op. cit.* ; Након Трста Дурандо је службовао Ливерпулу гдје је упућен 1889. и коначно у Марсељу од 1892. Пензионисан је марта 1897. године. У исто вријеме је добио почасну титулу ванредног посланика и опуномоћеног министра *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, 299.

³⁵ *Глас Црногорца*, бр. 12, 20. март 1883; Т. Јовић, *Дипломатска представништва у књажевини и краљевини Црној Гори*, Цетиње 2010. 127.

Slavko BURZANOVIĆ, M. Phil.

MISSIONS OF CESARE DURANDO TO MONTENEGRO

Summary

From 1861 to 1876, Italian diplomacy observed circumstances in Montenegro from their Consular offices in Shkodër. At some stage in the time of Montenegrin-Turkish War of 1876-1878, special diplomatic emissary Mr. Cesare Durande, who was accredited at the same time as an Italian Consul to Dubrovnik, was sent to the Prince Nikola I Petrović. He was an expert in the circumstances prevailing in the Balkans, where he served in various destinations as of 1986. He was engaged numerous times also as an Italian representative to international commissions. The major task of Mr. Durande during his mission to Montenegro, in the time of Montenegrin-Turkish War (1876-1878), was to gather information and to demonstrate friendly, well-meaning attitudes of Italy to Montenegro.

When the Kingdom of Italy established its Legacy in Cetinje in 1879, Durando was appointed its first representative of the Chargé d'Affaires rank. He served the duty until 1883. Over that time, Italian and Balkan politics was directed towards peace keeping, and also towards preventing Austria and Hungary to expand additionally their regional influence after the occupation of Bosnia and Herzegovina. During his second mission to Montenegro (1879-1883), Mr. Durando contributed significantly to the implementation of such Italian politics. In Cetinje, Mr. Durando enjoyed the reputation of a friend and representative of an amicable country. He used to take pleasure from the confidence that the Prince Nikola had in him, since the Prince used to consult with him on important foreign-policy matters.

Др Саша КНЕЖЕВИЋ*

ВЕЛИКЕ СИЛЕ ПРЕМА ЗАХТЈЕВИМА ЦРНЕ ГОРЕ У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ

ABSTRACT: Montenegrin foreign policy goals have not been fully achieved by gaining the independence at the Congress of Berlin. It was a common opinion of its leadership that the state, territorially enlarged and internationally recognized, had yet to fulfill some its ambitions. The most suitable moments for accomplishing these tasks were the times of international crises, when the order established by the Great Powers at the Congress of Berlin became violated. The one of them was the crisis developed in the fall of 1908 by Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina. The largest number of official documents, governmental memos, notes, letters, telegrams and other diplomatic correspondence that revealed Montenegrin wishes and intentions regarding its position in this question date from the mentioned few months of annexation crisis. These claims were not equally addressed to the all Great Powers, but the majority of them, the greatest and most determined, were a part of the correspondence with Russia.

KEY WORDS: Montenegro, annexation of Bosnia and Herzegovina, Great Powers, Congress of Berlin, Russia

Спољнополитички циљеви и амбиције Црне Горе нијесу завршени са Берлинским конгресом. Напротив, у црногорским водећим круговима се сматрало да међународно призната држава, територијално увећана, са широм економском основом тек треба да испуни одређене своје циљеве. За њихову реализацију најповољнији моменти су били у вријеме међународних криза, када се наруши поредак који су установиле у Берлину велике силе и чији су оне биле гарант. Једна од таквих великих међународних криза била је и она која је настала у јесен 1908.

* Аутор је доцент на Факултету политичких наука у Подгорици.

године анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Овдје ће изаћи на јавну сцену и црногорски захтјеви који говоре о правцу спољнополитичког размишљања и дјеловања црногорске власти, прво као компензациони а потом и шире. Они су се мјењали прилагођавајући се току кризе и с обзиром на могућа очекивања. Ови захтјеви нијесу били једнако управљени према свим силама већ су били најотворенији и најшири према Русији. Али највише званичних писаних докумената, владиних нота, меморандума и друге дипломатске кореспонденције која говори о црногорским жељама, намјерама и незадовољствима претходним рјешењима налазимо управо у неколико мјесеци анексионе кризе.

Када је руски посланик на Цетињу Штајн обавијестио књаза Никољу 5. октобра да ће наредног дана бити извршена анексија, књаз је рекао да ће по објави анексије Црна Гора протестовати код великих сила. Ако Берлински уговор остане нарушен и она ће се ослободити обавеза из њега, посебно 29. члана уговора. Сљедећег дана упућена је протестна нота великим силама у којој је, у суштини, изражено управо оно што је књаз рекао руском представнику.¹ Књажев надахнути проглас црногорском народу разаслат је у виду летка по земљи.² Опште мишљење је било да су анексијом нестале наде у прикључење Херцеговине Црној Гори, као и да је угрожен државни положај Црне Горе и Србије. Црногорска влада је 9. октобра упутила другу ноту владама потписницама Берлинског уговора указујући да она тражи да јој се "не ускрати ни једна накнада која би била погодна да успостави политичку и географску равнотежу, а која је тако силно поремећена на штету Књажевине".³

Црногорска народна скупштина састала се 12. октобра на ванредној сједници. Отворена је књажевим говором, у коме су изнесени ставови исти као у прогласу. У резолуцији коју је скупштина издала поводом анексије констатују се идентични ставови који су исказани у нотама владе великим силама и изражена је подршка влади за све што ће предузети у заштити интереса Црне Горе.⁴ Књаз Никола је у почетку, понесен националним одушевљењем и приморан народним захтјевима, изјављивао да је спреман да поведе рат против Аустро-Угарске. Тако је 18. октобра аустроугарском посланику на Цетињу барону Куну рекао да, ако се његове наде у територијалне компензације не остваре, "онда

¹ ДАЦ МИД бр.3337 24.IX/6.X 1908; Р.Јовановић, *Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине*, Историјски записи, св.1, 1963, 91; Ј.Вукчевић, н.д. 85-86.

² ДАЦ МИД бр.3389 30.IX/12.X 1908. Министарство је послало проглас свим црногорским конзулима.

³ ДАЦ МИД бр.5330, 28.IX/10 X 1908.

⁴ ДАЦ МИД бр.3388, 30.IX/12.X 1908; *Глас Црногорца* 14. X 1908.

је дужан својој части и историји свога народа да чак и своју даљу егзистенцију стави на коцку".⁵ Српском посланику Јовановићу говорио је 13. октобра да је Црна Гора анексијом доведена у безизлазан положај и да се из такве ситуације излаз мора тражити ратом, пошто "народ хоће и ја хоћу да ратујем".⁶

Ова реторика је касније утишана, а увиђајући да је решење настале кризе изнад њених могућности, Црна Гора је од самог њеног почетка одређивала свој став према ставовима пријатељских сила, у првом реду Русије.⁷ Књаз је у самом почетку кризе обећао Русији да неће нарушити мир. Национална и државничка дужност налагала му је да се анексији супротстави и, уколико буде могао препријечи даљи аустријски продор. Зато су књаз и влада Русију увјеравали да неће нарушити мир а Аустро-Угарској су стално пријетили ратом. Аустро-Угарска је заправо од почетка пристајала на извјесне уступке Црној Гори. Тако је већ 7. октобра аустроугарски посланик на Цетињу барон Кун дао изјаву књазу Николи да је Аустро-Угарска спремна да се одрекне својих права по члану 29. Берлинског уговора и да Црној Гори да новчану помоћ за грађење железнице у приморју, под условом да она призна анексију.⁸ Десетог октобра барон Кун је, по налогу Ерентала, понудио лично књазу Николи 500.000 круна да би га придобио, али су све ове понуде одбијене.⁹ Да би се препријечио даљи аустроугарски продор књаз и влада били су одмах присталице тражења компензација у Санцаку, не толико ради материјалних користи, колико ради могућности стварања баријере даљем аустроугарском продору. Упоредо са тим, црногорска влада је одлучила да за надокнаду тражи и Спич.¹⁰ Као што се види из текста њених нота, црногорска влада се одмах прогласила ослобођеном обавеза из члана 29. Берлинског уговора које су ограничавале њен суверенитет на мору и обали, и представљале тежак терет за економски и политички суверенитет књажевине. Остао је изван тога велики простор да се, заједнички са Србијом, формулишу одговарајући компензациони захтјеви.¹¹

Одмах по прогласу анексије обновљени су дипломатски односи између Србије и Црне Горе, за шта је била врло заинтересована и Ру-

⁵ ОУАП И Но.322; В.Ђоровић, н.д. 230.

⁶ АС МИД ПО, извјештај Ј.Јовановића од 15. X 1908.

⁷ Р.Јовановић, н.р. 94.

⁸ Исто, 102; ДМЦ ПР Штајн-Извољском 12.X 1908.

⁹ В.Ђоровић, н.д. 234.

¹⁰ Државни Музеј Цетиње ПР извјештај Штајна од 8. и 9. X 1908.

¹¹ Један од сталних сегмената аустријске политике на Балкану био је да, као што је настојала заводити Србију и Бугарску, што више заоштри односе између Србије и Црне Горе. Аустроугарска политика и пропаганда је у годинама уочи анексије упорно радила на томе. В.Ђоровић, н.д.148.

сија.¹² Посланик Србије Јован Јовановић стигао је 12. октобра на Цетиње и истог дана разговарао са књазом Николом и предсједником владе Томановићем.¹³ Мада су о анексији од раније постојали наговјештаји, све до њеног проглашења између Србије и Црне Горе није било говора о усклађивању политике у том питању.¹⁴ Српска влада је црногорској упутила базу споразума за заједнички рад у насталој кризи, уколико не буде могуће успоставити стање сагласно одредбама Берлинског уговора. Тај предлог споразума за заједничку политичку борбу у првом ставу садржи захтјев да Босна и Херцеговина у оквиру Аустро-Угарске добије унутрашњу аутономију. У другом ставу налази се захтјев да се Аустро-Угарска не противи никаквом аранжману између Османског царства, Србије и Црне Горе у погледу Новопазарског санцака. Трећи дио садржи сљедеће: "Аустро-Угарска има пристати на исправку граница у корист Србије и Црне Горе, и то поглавито дуж сјеверне границе Новопазарског Санцака, тако да Санцак буде одвојен од босанско-херцеговачке границе. Ова исправка границе имаће у главном задатак да потврди дефинитивно одрицање Аустро-Угарске и на Санцак и на свако даље продирање на Балканско полуострво и захватање српских земаља". Четврта тачка говори о томе да Аустро-Угарска треба да се одрекне права из члана 29. Берлинског уговора у погледу црногорског приморја, као и свих претензија у погледу црногорских жељезница.¹⁵

Црногорска влада је 16. октобра српској влади одговорила да потврђује своју одлуку за сарадњу и да шаље Јанка Вукотића да краљу и влади Србије изјави да Црна Гора у начелу, потпуно одобрава становиште Србије, изложено као основе за заједничко дјеловање. Изузетак је тачка 2, јер би план о подјели Санцака изазвао непријатељство Османске државе, што би само ишло у прилог Аустро-Угарској.¹⁶ Тако је предлог српске владе готово у цјелости усвојен, са резервом у односу на тражење проширења у Новопазарском санцаку. Ради постизања потпуног споразума црногорска влада је у Београд послала Јанка Вукотића, који је био опуномоћен и да Србији предложи склапање војне конвенције, што се сматрало најбољом гаранцијом једнодушног дјеловања у кризи. У случају да Србија и Црна Гора буду принуђене на рат против Аустро-Угарске, била би неопходна помоћ Османског царства. По ми-

¹² Односи између Србије и Црне Горе су већ дуже били нарушени а посебно након бомбашке афере, па се руска дипломатија ангажовала да дође до измирења. Видјети: Н.Рајнатовић, *Руско посредовање у црногорско-српским односима од бомбашке афере до анексионе кризе*, Историјски записи, св.3-4,1962.

¹³ „Цетињски вјесник“ 14. X 1908.

¹⁴ Ј.Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд 1928, 26.

¹⁵ ДМЦ Никола I, бр.21, 9. X 1908; Д.Вуксан, Записи, XVII, 1937.

¹⁶ ДМЦ Никола I, 16. X 1908; Д.Вуксан, Записи, XVII, 1937.

шљењу црногорске владе, помоћ Османског царства могла је бити, на два начина, заједничким учешћем са Србијом и Црном Гором у рату против Аустро-Угарске, или да Османско царство присили Бугарску на неутралност и обезбиједи српским и црногорским трупама прелаз преко османске територије.¹⁷ Врло брзо, 24. октобра, потписан је споразум двију влада у коме се констатује да постоји "најтјешња сагласност у погледу братског рада за заштиту заједничких народних и државних интереса", а у смислу већ размијењаних писама између двије владе. Црна Гора и Србија једнодушно су одлучиле да ће своја права и интересе и оружјем заједнички бранити, ако се за то укаже потреба.¹⁸

Анексија је, дакле, приморала владајуће кругове Србије и Црне Горе да пређу преко нагомиланог неповјерења и склопе савез.¹⁹ Успостављање добрих односа између Србије и Црне Горе поздравио је Извољски, који је посредовао у овом успостављању.²⁰ То је био предуслов за заједничку дипломатску акцију коју је требало водити код великих сила. У исто вријеме чим је проглашена анексија представници великих сила су персонално ојачали своје присуство на Цетињу, које по природи ствари постаје политички и дипломатски живље.²¹

Црна Гора је, одмах по прогласу анексије, послала своје специјалне изасланике да силама објасне њен став према анексији и заинтересују их за црногорске захтјеве. У Рим су послати Лазар Томановић и Јово Поповић, који је из Рима отишао у Париз, у Петроград Лазар Мијушковић и у Цариград Јанко Вукотић. Предсједник владе Томановић, као специјални изасланик, стигао је у Рим 24. октобра. Приликом разговора у Риму италијански министар Титони је обећао да ће Италија, заједно са Русијом, подржати црногорске захтјеве на конференцији сила. Подвукао је да Италија није спремна за рат и да јој је потребно да се за њега припреми бар још три године. Додао је да су исто тако неспремне за рат Француска и Русија. Показао је разумијевање за одређене црногорске захтјеве, али је што се тиче територијалних накнада сматрао да на њих Црна Гора не треба ни да мисли.²² Он је предложио Црној Гори да ступи у контакт са Великом Британијом, да би је заинтересовала за њену ствар.²³ Овај савјет Титонија и телеграм Греја црногорској влади, у коме је осуђена повреда међународног уговора, изазвали су на Цетињу охрабрење и наде у подршку Британије, те је постојала намјера да се у

¹⁷ Н.Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1981, 81.

¹⁸ В.Ђоровић, н.д. 218; Л.Вукчевић, н.д. 135.

¹⁹ Н.Ракочевић, н.д. 81.

²⁰ ДМЦ ПР, Извољски-Штајну бр. 1316 и 1318. 10 и 11 X 1908.

²¹ ДАЦ МИД бр.3424 21.X/3. XI 1908.

²² Л.Вукчевић, н.д. 171; ДМЦ ПР изв. Муравјева из Рима, 14./27.X 1908.

²³ ДМЦ Никола I, бр.92, Титони-књазу Николи, 27.X 1908.

Лондон пошаље престолонаследник Данило, а затим се од тога одустало и предложено је да Јово Поповић из Париза продужи пут у Лондон. О тој намјери је лично књаз Никола обавијестио Греја.²⁴ На крају тамо није послат нико јер је британски посланик на Цетињу О'Рајли појаснио ставове његове владе. На Цетињу је постојало увјерење да је Грејова осуда анексије довољна гаранција за његову подршку црногорским захтјевима, што је био погрешан закључак. О'Рајли је изјавио да Велика Британија не може ни на који начин оружаном стати иза црногорских и српских захтјева. Од Греја је добио категоричне инструкције да књазу Николи савјетује обазривост и мирољубивост у кризи. Британска влада би могла подржати црногорске и српске захтјеве за Санџаком, што би била препрека даљем продору Аустро-Угарске, али под условом да то буде претходно договорено са Османским царством.²⁵ Томановићева мисија у Риму није дала резултата, а утисак који је Томановић тамо стекао био је да Италија нема чврсту политику према анексији Босне и Херцеговине и да се на њену активну помоћ не може рачунати.

Ако су италијанска јавност и неки политички кругови показивали симпатије за положај Црне Горе, то се за не може рећи у случају Француске. Мали дио штампе је стао на страну Црне Горе и Србије и нападао Аустро-Угарску.²⁶ Јован Поповић је зато у Паризу имао тежи задатак него Томановић у Риму, да јавност и званичнике заинтересује за Црну Гору. Најзначајнији његов разговор је био са Клемансоом, који је рекао Поповићу да се Француска о свему споразумијева са Русијом и да ће се водити рачуна о црногорским интересима. Стварни резултати црногорског дипломатског ангажовања у Риму и Паризу били су слаби.

Лазар Мијушковић је отпутовао у Петроград 19. октобра 1908. године, с налогом да постави исте захтјеве о којима су се Црна Гора и Србија претходно споразумјеле. Мијушковић је требало да буде одређен за црногорског посматрача при руској делегацији на међународној конференцији, на којој би поднио црногорске захтјеве. Ти захтјеви изнесени су у меморандуму који је Мијушковић предао 24. октобра Извољском.²⁷ Црногорска влада захтијевала је од Русије подршку за остварење неких посебних захтјева Црне Горе, на којима она није инсистирала код других сила. Овдје су црногорски захтјеви били знатно шири јер су били управљени према пријатељској сили од које се највише очекивало и указивали су на стварне спољнополитичке амбиције Црне Горе. Питање укидања ограничења на морској обали није постављано јер се оно

²⁴ ДАЦ МИД бр.3592. књаз Никола-Греју, 16./29.X 1908;

²⁵ ДМЦ ПР Штајн-Извољском бр.43, 25.X/7.XI 1908; Л.Вукчевић, н.д. 174.

²⁶ Д.Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 334.

²⁷ ДАЦ МИД бр.5632, 19.X 1908; ДМЦ ПР бр. 1434, Чариков-Штајну 19.X 1908.

подразумјевало и већ је третирано у претходној комуникацији. Осим захтјева да се Босна и Херцеговина врате под суверенитет османског султана или да се за њих обезбиједи аутономија, као услов за признање анексије, Црна Гора је тражила и да јој се да Бока Которска до Цавтата, дио источне Херцеговине и укине ограничења пловидбе Бојаном.²⁸ У разговорима са Извољским и Чариковим, Мијушковић је објашњавао тежак положај Црне Горе и тражио да се Русија активно умијеша на Балкану, али изгледа да аргументација за црногорске захтјеве, који су сматрани претјераним, није оставила посебан утисак. Војно-политички положај Русије био је сувише неповољан да би она могла, у сложеним међународним околностима, чвршће стати иза црногорских захтјева. Извољски је Мијушковићу рекао да ће повољно решење за Црну Гору и Србију зависити од њихове мирне и уздржане политике и да ће он наставити преговоре о одржавању конференције. Мијушковић је из ових разговора закључио да се Русија не може јаче ставити на страну Србије и Црне Горе и да међународна конференција, уколико до ње дође, неће бити од неке користи за словенске земље.²⁹

Јанко Вукотић је у Цариград отпутовао крајем октобра 1908. године, носећи са собом пројекат тајног уговора који су заједнички израдиле црногорска и српска влада. Он је прво требало да увјери Османско царство да Црна Гора нема непријатељске намјере према њему, и да жели да са Османском државом заједно иступа против анексије.³⁰ Вукотић се одмах повезао са Стојаном Новаковићем ради заједничког иступања према Порти. Приликом разговора са великим везиром, након обостраних изјава пријатељских осјећања и намјера, Вукотић је питао на шта Црна Гора може рачунати у случају напада Аустро-Угарске или Арбанаса који су под њеним утицајем. Велики везир је одговорио да Црна Гора може у таквом случају потпуно рачунати на Османску државу, а да Арбанаси и њему задају бригу, те да ће тамо послати већи број војника.³¹ Тада је, наиме, у Албанији, особито међу католицима, имала прилично успјеха аустројска пропаганда о непријатељским намјерама Црногораца према њима.³² Што се тиче територијалних питања, Вукотић је јављао из Цариграда да га је Porta увјеравала да ће одвојити један одговарајући појас земље у Санцаку у корист Србије и Црне Горе, граничном линијом Босне и Херцеговине, уколико Аустро-Угарска на

²⁸ Исто

²⁹ Л. Вукчевић, н.д. 169-170.

³⁰ ДАЦ МИД бр.5904. Томановић-Великом везиру, 26.X 1908; ДМЦ ПР Штајн-Извољском, 26.X 1908.

³¹ АС МИД ПО изв. Новаковића 17.XI 1908.

³² ДМЦ ПР Штајн-Извољском 15.XII 1908.

конференцији одбије такав уступак са босанске стране.³³ На аудијенцији код султана Вукотићу је обећана подршка Османског царства у случају рата, помоћ Срба и албанских племена на османској територији, као и материјална помоћ Турске. Султан је изјавио своју наклоност према уговору са Србијом и Црном Гором, али је сматрао да за његово закључење није подесно вријеме, јер се не могу унапријед предвидјети околности које могу оправдати тај уговор. Султан је сматрао да закључење уговора треба одложити до оног времена када буду извјесни резултати међународне конференције.³⁴ У Цариграду је Вукотић постигао и сагласност за решење низа пограничних питања и уклањање узрока повременим неспоразумима. И поред тога Вукотићева мисија у Цариграду, као уосталом и Новаковићева, углавном није имала стварног успјеха. Уосталом, црногорски књаз и влада нијесу никад превише вјеровали у испуњење османских обећања, тим прије што су већ средином октобра знали за настојања Аустро-Угарске да се са Портом нагоди.³⁵

Можемо ипак закључити да, генерално, у европским престоницама, црногорски компензациони и други захтјеви нијесу наишли на добар пријем. Постојала је резервисаност чак и према елементарној оправданости да Црна Гора и Србија уопште траже неке накнаде. Широко заснована дипломатска активност већ у старту није дала неке резултате, сам ток кризе већину ових захтјева потпуно је обесмислио. Криза се кретала у правцу аустроугарског тријумфа односно попуштања од стране сила Антанте. Ерентал је дефинивно одбио и идеју о међународној конференцији гдје би црногорска тражења сигурно била изнесена, макар посредством пријатељских сила. Прилагођавајући се овоме, сва ће црногорска настојања у даљем току кризе бити усмјерена ка могућности добијања Спича и измјене члана 29 Берлинског уговора о ограничењу црногорског суверенитета на обали и мору. И она су зависила од добре воље Аустро-Угарске која је, када је у питању овај други предмет, била исказана још након прогласа анексије.

Члан 29 Берлинског уговора значајно је озбиљну рестрикцију суверенитета Црне Горе над њеном сопственом територијом. Њиме је у параграфу 4. било забрањено подизање утврђења на ријечи Бојани. Параграфом 5. било је забрањено Црној Гори да посједује ратне бродове. По параграфу 6. лука Бар и све црногорске воде биле су затворене за ратне бродове било које земље. Према параграфу 7. нијесу смјела бити подигнута утврђења између Скадарског језера и црногорске обале. По сљедећем параграфу полицијски надзор над луком Бар и црногорском

³³ ДМЦ ПР Штајн-Изволском бр.48, 19.XI 1908.

³⁴ Р.Јовановић, н.р. 100; ДМЦ ПР изв. Штајна 19. и 20. XI 1908;

³⁵ ДАЦ МИД, посланство у Цариграду, изв.Греговића, бр.333, 16.X 1908.

обалом припао је Аустро-Угарској, док је параграфом 9. Црна Гора прихватила морско право, инспекцију и друго какво је било у Далмацији, у замјену за конзуларну заштиту коју је Аустро-Угарска пружала црногорским трговачким бродовима. Чак је Црна Гора (по параграфу 10) морала да преговара са Аустро-Угарском о изградњи путева и жељезница на њеној новој територији.³⁶ Наравно да је Црна Гора, као самостална земља, била притиснута свим овим ограничењима.

Можда се Ерентал надао да ће успјети задржати ова ограничења. У сваком случају, игнорисао је ово питање када је правио план за анексију Босне и Херцеговине осим што је у Бухлау Извољском обећао да ће га узети у разматрање.³⁷ Ипак, аустријски посланик на Цетињу, Кун, био је овлаштен у октобру да, када информише књаза о анексији, предочи му да би коректно држање могло да му донесе користи, а једна од њих је и отварање преговора о измјени члана 29 Берлинског уговора.³⁸

Такође, без сумње, Ерентал је знао да је Италија посебно заинтересована у овом питању. Италијански министар Титони је рекао Еренталу, приликом њиховог сусрета прије анексије, да је неће признати ако Аустро-Угарска не прихвати да се укину њене привилегије одређене чланом 29. Ерентал му је дао обећање у том смислу, које је поновио у новембру.³⁹ Италијанска влада се држала прилично по страни и, далеко од живе утакмице између Ерентала, са једне, и Извољског и Греја, са друге стране, која је трајала неколико мјесеци. Титони је, изгледа, преферирао савез између Аустро-Угарске, Русије и Италије, али није урадио ништа да га промовише.⁴⁰ Његова политика сарадње са Аустро-Угарском није била популарна код његових земљака, а његова позиција била је зато пољуљана. Парламент му је у децембру изгласао повјерење, али су се стално чуле најаве његове оставке.⁴¹

Вјероватно је ова ситуација водила министра да, у фебруару, када је анексионо питање постало критично, оживи идеју о међународној конференцији.⁴² У његовом предлогу програма једна од тачака је била модификација члана 29 Берлинског уговора.⁴³ Ерентал је био против конференције, али не и против преговора о измјени поменутог члана, под условом "потпуне промјене става књаза Николе према Монархији".⁴⁴

³⁶ Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 80.

³⁷ ОУАП Но. 79.

³⁸ ОУАП Но. 112.

³⁹ ОУАП Но. 637.

⁴⁰ ОУАП Но. 744.

⁴¹ G. Giolitti, *Memoirs of my life*, London 1923, 207.

⁴² ОУАП Но. 1050.

⁴³ ОУАП Но. 1195.

⁴⁴ ОУАП Но. 1267.

По свој прилици то је било оно што је Титони чекао, па је изјавио да ће радије дати оставку него признати промјену 25. члана Берлинског уговора, онако како предлаже Њемачка, прије него што се договори измјена 29. члана.⁴⁵ Упутио је једну ноту у Беч којом је предлагао да Аустро-Угарска прихвати брисање параграфа 5, 7, 8, 9, 10, 11, док би параграф 6. био промјењен и гласио би: "Лука Бар ће задржати карактер трговачке луке, никакви радови не могу бити предузети који би је трансформисали у војну луку".⁴⁶

Оно што је књаз Никола посебно тражио био је Спич, приморско мјесто које се налази поред самог Бара. Тамо је Аустро-Угарска имала утврђења која су доминирала околином и црногорском луком. Ерентал је оштро одбио овај захтјев упозоравајући књазу Николу да не врши притисак неким војним мјерама или "другим интригама".⁴⁷ То није одвратило црногорску владу да још крајем новембра пошаље циркуларну ноту великим силама истичући своје захтјеве, ноту коју је Ерентал одбио да прими.⁴⁸ Књаз Никола је мјесец дана касније обавијестио представнике великих сила на Цетињу да ће ратовати за Спич, ако буде неопходно. Али велике силе су практично игнорисале ову изјаву. Књаз Никола је 22. јануара окупио представнике страних сила на Цетињу, изузимајући аустроугарског представника, и упутио им оштар протест због аустријских војних припрема. То је, наравно, остало без икаквог резултата јер су аустријске војне припреме добијале на интензитету, а у њих је спадала и пропаганда у сјеверноалбанским крајевима.⁴⁹

Када је Русија попустила пред њемачким ултиматумом, што је у ствари ријешило исход анексионе кризе, Извољски је обавијестио о томе одмах Црну Гору и то је детерминисало њену позицију. Ерентал је тада наложио свом дипломати на Цетињу, Куну, да обнови комуникацију са књазом и чак покаже "дух помирљивости". Очекивао је књажево попуштање, јер је овај имао сада алиби пред својим народом након руског повлачења.⁵⁰ Ерентал је књазу Николи одмах разбио наде у, ма и најмање, територијалне добитке, укључујући и Спич.⁵¹ Вјероватно је тада књаз схватио да је крај игре, па је обећао прекид планиране додатне мобилизације.⁵² Ипак, чувајући понос, он се није

⁴⁵ ОУАП Но.1357.

⁴⁶ ОУАП Но.1375.

⁴⁷ ОУАП Но.619.

⁴⁸ ОУАП Но.640,651.

⁴⁹ ОУАП Но.914,944.

⁵⁰ ОУАП Но.1137.

⁵¹ ОУАП Но.1200.

⁵² ОУАП Но.1310.

препустио Аустро-Угарској, већ је судбину својих захтјева ставио у руке великих сила.

Вијест о томе да је Русија попустила и да ће признати анексију, као и остале силе, изазвала је на Цетињу дубоко разочарење. Књаз Никола је иначе покушавао да наклоност европског јавног мњења искористи за интересе Црне Горе. Доказиван је значај Спича за независност Црне Горе, као поморске земље.⁵³ Међутим, питање је било колико се у том случају могло очекивати од европских влада и колико су оне уопште разумијевале проблем и суштину црногорског захтјева. Аустро-Угарска је објективно могла рачунати на потпуно непознавање од стране европских кабинета тога шта је у ствари и гдје је Спич и она је то и користила.⁵⁴

Италијанска влада је покренула црногорско питање у комуникацији са Аустро-Угарском, што се посебно односило на члан 29 Берлинског уговора. Ерентал је мислио да ће преко Италијана добити од црногорске владе ноту којом би се средили међусобни односи и није очекивао да ће у томе бити проблема. О томе говори и чињеница да је конзулу у Скадру речено да прекине рад међу Албанцима у циљу њиховог подизања против Црне Горе.⁵⁵ Велике силе су сматрале да ће Италија, захваљујући родбинским везама са црногорском владарском кућом и добрим односима између црногорске и италијанске владе, најлакше успјети да Црну Гору приволи да демобилише војску.⁵⁶ Титони се сложио да посредује на Цетињу али је његов метод изазвао доста неприлика у Бечу. Он је тражио од црногорске владе да италијанском представнику на Цетињу уручи ноту која би била адресирана Аустро-Угарској, али преко Италије. По његовом предлогу нота је садржавала изјаву да се Црна Гора потчињава одлуци великих сила у вези члана 25 Берлинског уговора и да ће њени будући односи са Аустро-Угарском бити на бази пријатељства и доброг сусједства.⁵⁷

Ерентал је тражио да црногорска нота не иде преко Италије, већ директно, и тражио је да се Црна Гора нотом обавезе на прекид става протеста и опозиције око анексије Босне и Херцеговине.⁵⁸ Тада се умјешала Русија, предлажући једним циркуларом елиминацију параграфа од 5. до 11. члана 29. Берлинског уговора.⁵⁹ Овај предлог се разликовао од аустријско-италијанског плана јер је предвиђао и елиминацију пара-

⁵³ ДАЦ МИД бр.4040, 10.12.1908.

⁵⁴ ДМЦ ПР бр.7, 16.јануар 1909.

⁵⁵ ОУАП Но.1439.

⁵⁶ ОУАП Но.1419.

⁵⁷ ОУАП Но.1438.

⁵⁸ ОУАП Но.1444,1445.

⁵⁹ ОУАП Но.1460.

графа 6. који је забрањивао утврђивање Бара, што је одмах наишло на критику британске, а и француске владе.⁶⁰

Пошто је Греј већ прихватио италијански предлог, информисао је Извољског да сматра више него бескорисним вршити притисак за елиминацију овог параграфа, и да треба остати при ономе што је већ предложено.⁶¹ Извољски је примио ово мишљење са видном љутином, због чега је британска влада морала изјавити да није промијенила политику подршке Русији на истоку.

Док је трајало ово англо-руско убјеђивање, црногорска влада је, притиснута од Италије и Велике Британије, 5. априла упутила двије ноте, једну Италији, а другу Аустро-Угарској, која је у ствари била копија прве. Преговори о формулацији ноте и црногорског одговора трајали су неколико дана. Тешкоће су превладане великим напором дипломата на Цетињу, прије свега, италијанског посланика Сквителија и британског посланика. У сваком случају, дословна формула није унапријед била упућена на Цетиње колективним кораком великих сила као у Београду.⁶²

Црногорска нота упућена Италији је у основи она тражена декларација, уз изјаву да ће лука Бар задржати карактер трговачке луке. Уз ноту Аустро-Угарској изражена је још и нада у развој добрих односа између монархије и књажевине.⁶³ У исто вријеме, иако разочаран што није добио Спич, књаз Никола је обавијестио Аустро-Угарску да ће црногорска војска бити повучена са границе и затражио од Ерентала благонаклон став у погледу трговачког уговора.⁶⁴ Мада се наведеним нотама Црна Гора није отворено потчинио аустроугарском захтјеву, Ерентал је изразио задовољство. На Цетиње је послао телеграм у коме каже да сматра да су односи доброг сусједства између двије земље обновљени и да ће се сложити са измјенама члана 29 Берлинског уговора. Са овим се сложио и цар Франц Јосиф.⁶⁵ Овим је питање било ријешено, једино што је преостало биле су формалности.

Тако се уз пуно учешће европске дипломатије ријешило ово, за Црну Гору веома значајно, питање чиме је она из читаве кризе извукла ипак неку корист.

⁶⁰ БД В Но.822,825.

⁶¹ Исто

⁶² ДМЦ ПР бр.16, 06.04.1909.

⁶³ ОУАП Но.1478.

⁶⁴ ОУАП Но.1487.

⁶⁵ ОУАП Но.1485,1493.

Saša KNEŽEVIĆ

THE POSITION OF GREAT POWERS TOWARDS
MONTENEGRO IN THE ANNEXATION CRISIS

Summary

The official circles in Europe were surprised by the annexation and they immediately protested against the breach of an important international agreement. The Franco-German conflict, that before the annexation arose in Maroko, announced the danger of a German incursion. The territorial compensations to Montenegro and Serbia was the part of the Izvolsky programme for the conference. Some parts of European press wrote positively about Montenegrin claims for compensations, and started seeing in them a barrier to further advance of Austria-Hungary towards the East. Meanwhile the Montenegrin diplomats were making the round of the western European capitals, but with no much success. The Entente tried to lead the Montenegrin and Serbian Government into withdrawing the made claims. The principal argumentation was reduced to the avoidance of war at any price at that moment.

Article 29 of the Treaty of Berlin laid serious restrictions on the sovereignty of Montenegro within her own territory. Aehrenthal ignored the question when making his plans for the annexation of Bosnia. But he was doubtless well aware that Italy was sensitive on this matter. The Austrian minister in Cetinje, Baron Kuhn was authorized when he informed the prince of the annexation, to say that if Nicholas took a correct attitude towards the annexation, Austria was prepared to grant him certain subventions for the building of roads and to enter into negotiation for the modification of Article 29. Prince Nicholas continued to hold out for a territorial concession, in particular, he wanted Spizza, town which dominated the port of Antivari. But, in the final fase of the crisis Austria only consent to the alterations of Article 29. That was the benefit, only one but important, which Montenegro gained with help of Italian and British diplomacy.

Я.В. ВИШНЯКОВ*

СЕРБО-ЧЕРНОГОРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И
БОСНИЙСКИЙ КРИЗИС 1908-1909 ГГ.

ABSTRACT: The paper deals with the diplomatic background of the events between the Austrian-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina and the preparations for the First World War. It provides details of the involvement, interests and actions of the diplomatic and intelligence services of the Russian and Austrian-Hungarian empires, as well as the related activities of the Serbian and Montenegrin governments. While the policy of Vienna was to secure the expansion further into the Balkans, where the annexation of Bosnia represented only the first step, Serbia and Montenegro sought their own territorial enlargement and regarded the Austro-Hungarian activities as an open threat. Due to the complex imperial relations with Austrian-Hungarian Empire and her efforts elsewhere, Russia considered it would be highly inconvenient if hostilities broke out in the Balkans at that time, and it influenced Serbia and Montenegro to turn their attention toward south and south-east. The Balkan Wars were the outcome of such policy, which further shifted the political balance in the region and led to preparations for the final showdown.

KEY WORDS: *Russia, Austro-Hungarian Empire, Serbia, Montenegro, annexation of Bosnia*

Европейская политика в предшествующие первой мировой войне шесть лет представляла собой практически непрерывную череду кризисов, что тесно связано с нарастающими противоречиями между двумя военно-политическими блоками – Тройственным союзом и Антантой. Но именно на Балканах в те годы завязывался узел межгосударственных противоречий, приведших к первой мировой войне. Вряд ли

* Аутор је доктор историјских наука у Институту за међународне односе у Москви.

может вызвать сомнение утверждение о том, что боснийский кризис 1908-1909 гг. сам по себе, чуть было не вызвавший военный конфликт, стал прологом первой мировой войны.

Изменение характера внешней политики Австро-Венгрии обычно связывают с именем Алоиса Лекса фон Эренталя, сменившего в 1906 году на посту главы внешнеполитического ведомства А. Голуховского. Новый министр, служивший до своего назначения послом в Петербурге, был сторонником агрессивной, наступательной внешнеполитической тактики. Именно аннексия, ранее оккупированных провинций, по мнению Эренталя, могла укрепить позиции Австро-Венгрии в стратегически важном регионе Балкан. К немедленным действиям Вену подталкивали и события в Османской империи, а именно произошедшая там младотурецкая революция, что могло вызвать серьезное ослабление позиций Австро-Венгрии во все еще формально принадлежавших Турции провинциях. 24 сентября (6 октября) 1908 года император Франц-Иосиф объявил об аннексии Боснии и Герцеговины, что по мысли венских правящих кругов могло означать только одно: Австро-Венгрия забирала себе то, чем она и так владела последние тридцать лет. Накануне свой суверенитет провозгласила Болгария.¹

Вопрос об аннексии Боснии был уже окончательно решен к лету 1908 года, о чем подчеркивал известный российский дипломат Н.В.

¹ Отход Дунайской монархии от согласованных действий с Россией по решению «восточного вопроса» стал проявляться еще в конце XIX века. Несмотря на то, что в 1897 году между Россией и Австро-Венгрией было подписано соглашение о сохранении на Балканах status quo, вопрос о его изменении рассматривался австро-венгерскими правящими кругами буквально сразу же после его подписания. Так, например, граф Капнист – российский посол в Вене, сообщал летом 1897 года: «В беседе, которую я имел с графом Голуховским накануне его отъезда в отпуск он высказался по поводу слухов об объявлении независимости Болгарии в том смысле, что венский кабинет, со своей стороны, не имел бы никаких принципиальных возражений против такого изменения существующего порядка вещей, в случае, ежели бы такое изменение было признано необходимым Россией» // АВПРИ Ф. Личный архив Гартвига. Опись 584 дело 49 1897/1898, Л.3.. Вместе с тем, уже тогда это соглашение вызвало негативную реакцию в Сербии. Капнист отмечал летом 1897 года: «Сербская печать продолжает поход против австрийской администрации в Боснии и Герцеговине. Мелкие белградские газеты, как то «Браник», «Одјек», «Ускок», «Зает», «Гласник» и т.д. наполнены статьями со всякими тенденциозными сведениями о притеснения и жалобах сербского населения в оккупационных провинциях. В них говорится о каком-то аграрном обложении, об эмиграции в Америку, о появившихся разбойничьих шайках и тому подобное, - вообще же о жалком экономическом положении страны, управляемой австро-венгерским правительством». Российский дипломат при этом, ссылаясь на донесения российского посланника в Белграде Неклюдова, пишет «об успешном насаждении в тех же оккупационных провинциях «западной культуры» с устройством сети железных дорог, разработкой почвенных богатств и т.д.» // АВПРИ Личный архив Гартвига. Опись 584 дело 49, 1897/1898. Л.17-17 (об)

Чарыков, на основании поступавших к нему известий с Балкан: «боснийский революционный комитет, опираясь на македонских единомышленников, требует самостоятельности Боснии, предлагая корону принцу Габсбургского дома. Брожение среди славян, сербская агитация, турецкие события, глухое сопротивление в Санджаке, побудили здесь дать трем названным корпусам распоряжение о готовности и частичной мобилизации. В Санджаке войска передвигаются на юг. В Боснию двинуты два поезда боевых запасов. Черногория куплена субсидией. Здесь надеются подавить движение в корне мирно. <...> Присоединение Боснии в принципе решено»². Министр иностранных А.П. Извольский тем не менее пошел на переговоры с Эренталем, которые состоялись 2-3 (15-16) сентября 1908 года в замке Бухлау. Австрийский министр, в обмен на благожелательную позицию Петербурга, обещал поддержать требование России об изменении статуса Босфора и Дарданелл. Извольский в итоге был полностью одурачен, поскольку факт аннексии состоялся сразу же после окончания переговоров, а другие державы, особенно Великобритания, отнеслись к идее пересмотра статуса проливов крайне неблагоприятно.

Именно поэтому, реакция на эти события, особенно со стороны России и Сербии была весьма негативной. Но если для России факт аннексии мог означать лишь молчаливое согласие с нарушением Австро-Венгрией всех ранее заключенных договоров и, тем самым, признание экспансионистских планов Вены, что и вызвало бурю негодования деятельностью главы МИДа А.П. Извольского в среде российской общественности³ и скорую его отставку, то для Сербии, которая к тому же, оказалась с трех сторон окружена австрийскими владениями, это событие означало крах надежд на создание югославянского государства с центром в Белграде. Сообщение об аннексии стало не просто шоком для правящих кругов страны, но и вызвало в Сербии мощный патриотический подъем и всплеск антиавстрийских настроений. Так, например, принц Георгий, являвшийся в то время наследником сербско-

² АВПРИ ф. 166 опись 508\1 дело 113 Л. 96.

³ Определенную тревогу российских правящих кругов вызывали также сообщения из Стамбула. Так российский посол в Турции И.А. Зиновьев отмечал в одном из своих донесений в ноябре 1908 года: «Младотурки действительно замыслили, вслед за получением известия о присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии, сгруппировать около Турции все остальные Балканские государства и непосредственно от себя приняли меры к осуществлению этого проекта, от которого, сколько мне известно они не отказались». // АВПРИ Ф.166 Опись 508/1. Дело 113 Л. 99. О реакции русского общества на аннексию Боснии и Герцеговины см. подробнее: Кострикова Е.Г. *Российское общество и внешняя политика накануне первой мировой войны 1908-1914 гг.* М., 2007.

го престола, выступая на антиавстрийском митинге в Белграде, прямо заявил: «Ко хоче да живе, нек мре, ко хоче да мре, нек живи».⁴ Министр иностранных дел Сербии Милованович, выступая на заседании Скупщины 2 января 1909 года, сказал: «Для всех поборников балканской свободы, для всех, кто выдвигает в качестве основы для решения балканского вопроса принцип – «Балканы балканским народам», - ясно, что для этого принципа и данного решения не существует другой опасности, кроме Австро-Венгрии».⁵ В Сербии и Австро-Венгрии были проведены частичные мобилизации. Военная тревога достигла пика весной 1909 года. В Сербии начались военные приготовления. 29 марта Австро-Венгрия объявила частичную мобилизацию. День спустя Сербия, поддавшись дипломатическому давлению России, вынуждена была признать свершившийся факт, который стал рассматриваться сербами как национальное унижение, коренным образом повлияв на весь последующий внутри и внешнеполитический курс страны.⁶

Аннексия Боснии и Герцеговины не могла осуществиться без соответствующей подготовки общественного мнения. Именно поэтому важной составной частью этого плана было создание в европейской общественной среде мифа об объективной необходимости этого шага, в связи с якобы готовящимся в Сербии заговора против монархии. Венское правительство при этом преследовало две цели: во-первых, скомпрометировать славянское движение в целом, а во-вторых, столкнуть между собой Сербию и Черногорию, постаравшись при этом если не вовлечь последнюю полностью в орбиту своей политики, то, по крайней мере, ослабить там российское влияние. Российский министр-резидент в Цетинье П.В. Максимов прямо писал, что ему «не раз приходилось слышать от черногорских интеллигентов, недовольных нынешним

⁴ Архив Србској академије наука и уметности (АСАНУ) бр. 13611 Л. 351.

⁵ Цит. по. Искандеров П.А. *Сербия при Карагеоргиевичах*. //В пороховом погребе Европы. 1878-1914. М, 2003. С. 381.

⁶ События аннексионного кризиса проходили на фоне обострения экономических отношений между Сербией и Австро-Венгрией. В 1902 году истек срок австро-сербского торгового договора, заключенного в 1892 году. В 1904 году в Сербии был введен новый таможенный тариф, а в 1905 году заключен невыгодный для Австро-Венгрии торговый договор с Болгарией. В ответ на эти действия сербского правительства австро-венгерское правительство запретило ввоз на свою территорию продукции животноводства, составлявшего главную статью экспорта Сербии. В ответ сербское правительство запретило ввоз австрийских промышленных товаров. «Таможенная» или «свиная» война продолжалась с 1906-1911 год и закончилась фактическим поражением Австро-Венгрии, поскольку Франция и Россия оказали экономическую поддержку сербскому правительству. Экономические отношения между Сербией и Австро-Венгрией были возобновлены в 1911 г. с подписанием нового торгового соглашения.

положением дел, самые убежденные отзывы о настоятельной, почти необходимости для Черногории федеративного единения с Австрией, которые, в будущем подготовило бы федерацию южных славян»⁷. Главную же роль в осуществлении этих планов Вены предстояло сыграть журналисту сараевской газеты «День» Георгию Настичу, по словам российского посла в Вене Урусова – личности темной и «самой сомнительной нравственности»⁸.

В ноябре 1907 года группой черногорской молодежи было переправлено из Сербии 15 гранат, что послужило началом раскрытия заговора против жизни князя Николы, в организации которого были обвинены лидеры, возникшей незадолго до вышеозначенных событий Народной партии Черногории. По сообщению российского министра-резидента в Цетинье П.В. Максимова, «из захваченных писем было установлено, что деятельным поставщиком бомб служил также некий студент белградского университета черногорец Дакович, стоявший во главе прошлогодней здесь манифестации и давно подозреваемый в серьезной революционной деятельности. Помощником ему был престарелый отец, который по заключении в тюрьму, как говорят, сознался в своем сообщничестве с сыном, находящимся теперь в Белграде»⁹.

Российский дипломат, донося о заговоре, особо отметил при этом: «Насколько гадки и низки эти предатели я сам могу убедиться из того, что некоторые из них, перешедшие на сторону настоящего правительства, без стеснения утверждают, что душой их клуба был русский представитель в Цетинье, по наущению которого они и действовали, и который прямо заявил им, что пока народники не будут у власти, императорское правительство не будет выплачивать следующим княжеству субсидий»¹⁰. Кроме того, по утверждению черногорских властей в постоянных контактах с заговорщиками находился русский генерал Липовац – черногорец по происхождению.

Цель австро-венгерского кабинета была достигнута. Сербо-черногорские отношения накалились до предела, а сербский посол Йованович был отозван из Цетинье. Никола требовал от Белграда выдачи черногорцев, якобы причастных к заговору, а кроме того выяснилось, что именно туда ведут якобы нити заговора, о чем и сообщил свидетель Г.Настич. Российский поверенный в делах в Цетинье Е.Ф. Штейн писал: «Прибыв в Белград, Настич вскоре познакомился со многими членами клуба «Словенский Юг» и между ними с двоюродным бра-

⁷ АВПРИ ф. 166 опись 508/1 Дело 102, Л. 34.

⁸ Там же. Дело 113 Л. 91.

⁹ Там же. Дело 102 Л. 25 (об).

¹⁰ Там же. Л. 28.

том короля Петра капитаном Ненадовичем. Его тогда же поразила чрезвычайная интимность отношений между Ненадовичем и наследником сербского престола, их очевидная и неразрывная дружба. Тогда же Настич отметил и то обстоятельство, что наиболее выгодные назначения как на заграничные места по дипломатической службе, так и во внутренней администрации, неизменно давались членам названного клуба, являвшегося, по уверению свидетеля, душою всех пансербских и иных политических интриг <...> В феврале прошлого года Ненадович поручил Настичу отправиться в Крагуевац и ознакомиться там с техникой выделки бомб, предназначенных, как тогда понял свидетель для политической агитации в Новопазарском санджаке и Старой Сербии». Вместе с тем Штейн указывает, что главная цель была изготовления взрывчатки была иной: «бомбы, предназначавшиеся для совершения в Черногории переворота те самые, над изготовлением которых трудился в Крагуевце Настич, и которые затем были отвезены в Белград и сданы в помещение клуба «Словенский Юг. <...> Как бы то ни было, назначение привезенных Настичем бомб внезапно определилось: на настойчивые расспросы о том Настича, Ненадович, избегавший до этого времени определенного ответа, сообщил ему, что настало время решительных действий в Черногории и что бомбы будут отправлены туда для проведения переворота, который с всесербской точки зрения будет иметь самые важные последствия». Российский дипломат при этом был убежден в существующей для жизни Никола опасности: «непреложным мне кажется, остается многократно подтвержденный факт, что бомбы были доставлены в Цетинье из Белграда и столь же почти несомненным, я полагаю, следует считать, что изготовлены они были в Крагуевацком арсенале».¹¹

Летом 1908 года по приговору суда к смертной казни было приговорено 6 человек, четверо из них заочно, трое получили вечную каторгу. Правда Никола заменил смертный приговор двум обвиняемым - Васо Чулафичу и Джуро Войводичу вечной каторгой. Таким образом, Никола расправился с политическими соперниками, а Австро-Венгрии удалось не только столкнуть славянские государства, но и оказывать большее влияние на Черногорию. Несколько позднее, в конце 1911 года в беседе с российским посланником в Цетинье С. Арсеньевым Никола обмолвился: «В минувшем сентябре, мой министр иностранных дел Грегович был в Вене и виделся с графом Эренталем. Граф Эренталь принял его весьма любезно, и, между прочим, выразил ему свое удовольствие за корректный образ действий Черногории относительно Австро-Венгрии во время аннексии Боснии и Герцеговины. Когда на это

¹¹ Там же. Дело 102. Л.39-42.

Грегович ему ответил, что такой образ действий не принес Черногории никаких выгод, то граф Эренталь сказал, что если Черногория будет идти рука об руку с Австро-Венгрией, то черногорская территория в близком будущем получит значительное приращение»¹².

Раскрытие заговора против Николы удивительным образом совпало с началом судебного процесса в Загребе. В январе 1908 года баном Хорватии был назначен Павел Раух, опиравшийся на националистическую хорватскую партию Франка. Тут же последовала череда «разоблачительных» публикаций, в которых сербское правительство обвинялось в подготовке заговора, с целью захвата югославянских земель Дунайской Монархии. Перед судом предстали 53 серба – участники все той же организации «Словенский Юг». Обвинение было построено на неких секретных документах, а главным свидетелем со стороны обвинения опять стал журналист Настич. Российский посол в Вене князь Урусов доносил по этому поводу в августе 1908 года: «К тому, же после обнародования конституции в Турции развилось национальное стремление сербов в Боснии и их вождение получить автономное управление. В Хорватии и Боснии были арестованы главные члены общества «Славянский Юг», имеющего целью освобождение южных славян, в Аграме начался против них процесс по обвинению в государственном преступлении». Урусов писал, что Настич в своих брошюрах признал, что он сам «участвовал в «великосербской пропаганде», но что он отошел от нее, когда убедился в террористической ее программе, включавшей в себя убийство князя Николая Черногорского».¹³

В тоже время, осенью 1909 года, Эренталь снабдил австрийского историка Фридьонга сфальсифицированными документами о «преступной» деятельности сербов, многие из которых входили в состав Сербской самостоятельной партии – опоры хорвато-сербской коалиции в австрийском парламенте. Фридьонг не проверив подлинность документов, которые имели такое же происхождение как те, что фигурировали на загребском процессе, написал на их основе ряд обличительных статей.

Такие действия австро-венгерских правящих кругов по дискредитации славянского движения вероятно достигли бы поставленных целей, если бы подсудимые не получили защитника, которому удалось превратить суд над сербами в суд над австрийским кабинетом. Таким человеком стал один из видных политических фигур рубежа XIX - начала XX вв, будущий основатель чехословацкого государства Т. Г. Масарик, который выступил с рядом громких разоблачений по этому делу,

¹² МОЭИ Серия II- 1900-1913, т. 18, ч.2. М, 1938. С. 346-347.

¹³ АВПРИ. дело 113. Л. 91.

убедительно доказав, что все документы были подделаны австро-венгерским посольством в Белграде, причем непосредственное участие в этом принял граф Форгач – глава австрийской миссии в сербской столице. «Газеты называют именно членов австрийской миссии во главе с графом Форгачем. Правительство потребует отзыва посланника, опустившегося до уровня фальсификатора», - сообщал Н.Г. Гартвиг – российский посол в Сербии.¹⁴

После выступлений Массарика обвинение полностью рассыпалось. И хотя в октябре 1909 года 33 обвиняемых серба были приговорены к различным срокам тюремного заключения, процесс пришлось прекратить, а обвиняемых выпустить на свободу. Развился скандал, ударивший не только по международному авторитету австрийского правительства, но и приведший к прямо противоположным результатам: вместо ожидаемого раскола, произошло еще большее сплочение между чехами и южными славянами.

Не принес успокоения и следующий, 1910 год. Н.Г. Гартвиг писал из Белграда в октябре 1910 года: «В префектуру явился добровольно некий Владимир Васич, сербский поданный, бывший журналист по профессии, сознавшийся в том, что он служил орудием в руках австрийцев при составлении подлогов. Васич арестован; проводится следствие»¹⁵. Оно, кстати, было не долгим, и уже в декабре 1910 года журналист получил пять лет каторжных работ. Тут же возник новый скандал, поскольку, как отмечал российский дипломат, «сербскому правительству удалось снова обнаружить тайную австрийскую организацию, имевшую целью оклеветать политических деятелей Сербии, будто бы готовивших покушение на Франца-Иосифа. Опять дело идет о подделке документов под руководством графа Форгача, на сей раз фабрикованным в пограничном городе Землине, куда и посланник и члены миссии постоянно ездили. Местные власти захватили переписку. Форгач, вызванный сегодня в Вену по телеграфу, объяснил отъезд своей необходимостью дать присягу по случаю получения чина тайного советника. Разоблачения превзойдут все, до сих пор обнаруженное Массариком».¹⁶

Все эти сообщения, при общеславянском осуждении свершившейся аннексии, буквально «взрывали» сербское общество, жаждавшее мести и реванша¹⁷. Отметим, в этой связи, что к 1912 году в Белграде,

¹⁴ Там же. дело 186. Л, 87.

¹⁵ Там же. Ф. 166 опись 508/1 дело 186. Л, 87 (об)

¹⁶ Там же. Л. 109-109 (об)

¹⁷ Большую роль в сплочении славянского движения сыграл X съезд славянских журналистов, состоявшийся летом 1911 года в Белграде. Впервые в Белграде собрались представители всех славянских народов, что еще больше убедило сербских политиков в вероятности создания нового «Пьемонта». «Уже один этот факт был

где проживало всего около 80 тысяч человек, издавалось четырнадцать ежедневных газет, притом, что грамотным было 80% трехмиллионного населения страны.¹⁸

Корреспондент С. Петербургского телеграфного агентства В.П. Сватковский,¹⁹ тесно связанный с российским дипломатическим и разведывательным ведомствами, командированный в столицу Австро-Венгрии в октябре 1908 г., т.е. буквально сразу же после начала Боснийского кризиса, отмечал: «Профессор Массарик приводит в одной из своих последних статей в «Zeit» одну сербскую поговорку в объяснение почему сербское правительство не заботится особенно об уходе гр. Форгача. Эта циничная поговорка говорит, что запачкавшийся своим пометом голубь иногда лучше чистого. Может быть, было бы недурно, если бы Массарик применил сербскую народную мудрость и к Эренталю и оставил его теперь в покое. Поход Массарика сделал уже свое дело. От прежней спеси Эренталья нет и следа. Недаром он говорил и в делегациях, что не собирается вести политику престижа. Такой «запачкавшийся голубь», пока он держится на своей голубятне, может быть более или менее безвреден и любезен не только прежним венским недоброжелателям, но и может быть и державам тройственного согласия. Топить его нет больше основания, но и спасать тоже»²⁰

Последовавшие за Боснийским кризисом 1908-1909 гг. события развивались стремительно. В 1912 году началась первая Балканская война, причем сербское общество и армия с нетерпением ждали ее начала, рассчитывая взять у Турции реванш за 1908 год. Российский военный агент В.А. Артамонов приводит слова сербского генерала Ж. Мишича: «Минута благоприятна; она не повторится и откладывать нельзя: население Старой Сербии не может более переносить уничтожения: оно уже и так потеряло веру, что есть бог на земле; теперь оно вооружено и подготовлено: сыграть отбой невозможно. Да откладывать и бесполезно. Дипломаты никогда не столкнутся – в этом году неудобно воевать одной державе, в следующем году - другой...» При этом В.А. Артамонов добавляет: «Я нашел в нем не только солдата, исполняющего дан-

крупным славянским успехом, особенно если принять во внимание, что сербское общественное мнение, постоянно слыша и твердя о славянской солидарности на самом деле мало соприкасается с зарубежной славянской жизнью. Это давно необходимое соприкосновение со всем целокупным славянством состоялось теперь впервые», - отмечал В.П. Сватковский // АВПРИ Личный архив Сватковского оп. 793, д. 6. Л. 26

¹⁸ Троцкий Л.Д. *Сербская пресса* // Русские о Сербии и сербах СПб 2006 С, 523

¹⁹ О В.П. Сватковском см. подробнее: Кострикова Е.Г. *Русская пресса и дипломатия накануне первой мировой войны* М., 1997.

²⁰ АВПРИ ф. 340- Личный архив Сватковского опись 793, дело 6. Л. 4(об)-5.

ное свыше приказание, но и человека глубоко убежденного, что данную минуту нельзя упускать, что останавливаться поздно и нежелательно»²¹ 30 мая 1913 года в Лондоне были подписаны мирные соглашения, согласно которым практически вся европейская Турция переходила под контроль держав-победительниц. Однако сразу же после победоносного ее окончания, в конце июня 1913 года против Сербии и Греции начала воевать Болгария. Началась скоротечная вторая балканская война. В начале июля войну Болгарии объявили Румыния Турция. И уже в конце того же месяца Болгария запросила мира.

Кстати, российский военный агент в Сербии отказался ехать на театр военных действий второй балканской войны. Объясняя сербскому монарху причины своего поступка, он подчеркнул, что «совершенно воздержался от этой поездки, оставаясь, во-первых, на точке зрения «братоубийственной» войны, а во-вторых, с военной точки зрения, потому что, находясь в кампании с австрийцем и итальянцем, я должен был бы подвергнуться одинаковому с ними режиму, что было бы оскорбительно, а выгодно для австрийца и невыгодно для сербов»²².

30 июля того же года в Бухаресте открылись мирные переговоры, завершившиеся подписанием 10 августа 1913 года соответствующих соглашений. Сербия получила значительную часть территории Ново-Пазарского санджака, была образована общая граница между Сербией и Черногорией. В состав Сербии вошла также Вардарская Македония. Южная Македония, Салоники, часть Западной Фракии вошли в состав Греции. Часть восточной Фракии и Адрианополь были возвращены Турции. Румыния получила Добруджу. Таким образом, Болгария потеряла не только большую часть своих недавних завоеваний, но и некоторые свои исконные территории, что окончательно толкнуло ее в объятия германской политики. Д. Бьюкенен – посол Великобритании в России в 1910-1918 гг. отметил: «Бухарестский мир с удовлетворением был приветствуем императором Вильгельмом по вполне понятным причинам. Этот мир переделал все, что сделала первая балканская война, и создал такое положение, которым прекрасно воспользовалась Германия в начале Европейской войны. После его подписания король Фердинанд, как говорят, сказал: «Ma vengeance sera terrible», (моя месть будет ужасна) - и он сдержал свое слово»²³. А российский военный агент в Болгарии Романовский, оценивая общие итоги балканских войн, отмечал: «сербо-болгарская война является крушением всей нашей предшествующей балканской политики, и, независимо от ее итога, может быть

²¹ РГВИА ф.2000 Дело 7382 Л, 53 (об) –54.

²² РГВИА ф. 2000 дело 3048 Л. 20

²³ Бьюкенен Д. *Мемуары дипломата*. М, 2001. С.112.

для нас только невыгодной. Если бы болгары победили сербов, то это повело лишь к торжеству австрийских интересов и к сближению Болгарии с Австрией. Если, как это случилось в действительности, благодаря выступлению Румынии, греки и сербы победили болгар, то это должно привести лишь к усилению греков и румын и к уступке им областей с славянским элементом»²⁴.

Российский исследователь Т.М. Исламов заметил, что Балканские войны явились решающим фактором для развития июльского кризиса 1914 года: «Бессилие и бесплодность австро-венгерской дипломатии со всей очевидностью проявились в 1912-1913 гг. Проигравшей в итоге балканских войн стороной оказалась не одна только Турция, но и Австро-Венгрия. Она была унижена, посрамлена. Впервые за всю историю европейско-османского противостояния балканские проблемы решались без непосредственного участия империи Габсбургов. Авторитету ее как великой державы был нанесен ощутимый урон. Еще больше пострадал престиж империи в глазах собственных подданных, особенно югославянских и просто славянских. Жгучее чувство униженности и бессилия испытывала, пожалуй, вся верхушка империи. И эта психологическая травма сыграла немалую роль в бесшабашной агрессивности правящих кругов в роковые июльские дни 1914 г.»²⁵ В этой же связи заметим, что в 1913 гг. итоги лондонской конференции и Бухарестского мира преподносились австро-венгерскими правящими кругами как очередной успех имперской политики: в противовес идее создания Великой Сербии успешно проведена аннексия Боснии и Герцеговины, а также создано албанское государство. Именно так писал в австрийской прессе уже упоминавшийся нами придворный историк Фридьонг, отмечая, что новый министр иностранных дел Берхтольд успешно завершил начатое Эренталем. Даже провозглашение в 1911 году, т.е. незадолго до начала первой Балканской войны, Черногории королевством позитивно оценивалось австрийскими кругами. Так, например, журналист Л. Мандель, выразитель официальной точки зрения венских правящих кругов, в беседе с В.П. Сватковским прямо сказал, что «провозглашение Черногории королевством было победой присущего сербскому народу сепаратизма над не имевшей достаточной почвы, привозной с запада, идеей сербского единения вокруг Сербии как сербского «Пьемонта». Он же добавил, что «Сепаратистская в сербском смысле Черногория не только не опасна для Австро-Венгрии, но может взять на себя отчасти или временно ту или иную австро-венгерскую миссию, например в се-

²⁴ РГВИА ф. 2000. Дело 3048 Л, 66(об)

²⁵ Исламов Т.М. *Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи.* //Новая и Новейшая история №5, 2001.

веро-албанском вопросе, даже в санджакском вопросе. Так, например, не подлежит сомнению, что Черногория завладеет лежащей в Санджаке пограничной Беранской нахией. Течение событий дает ясные предубеждения относительно этого естественного и неизбежного расширения черногорской территории на восток. И Австро-Венгрия противиться этому не будет»²⁶.

Именно с 1912 года среди венских правительственных кругов стали усиливаться милитаристские настроения. Видный представитель немецкого юнкерства Леопольд Хлумецкий уговаривал Берхтольда немедленно начать войну против Сербии. «Необходимо воспользоваться моментом, - говорил он, - Вопрос ведь в том, чье влияние будет преобладать в Белграде – наше или русское?» И он же предостерегал министра иностранных дел: «Если к русскому влиянию присоединится еще и экономическая независимость, тогда будет ясно, что югославянский вопрос решен без нас и против нас». Милитаристскую антисербскую и антирусскую кампанию развернула и австрийская военная печать - газеты «*Danzers Arme-Zeitung*» и «*Arme Blatt*».²⁷ Подобные настроения выражал и начальник генерального штаба Конрад фон Гетцендорф, который не только не боялся войны, но и стремился ее начать. С начала XX века он делал это так настойчиво, что одно время даже впал в немилость у осторожного Франц-Иосифа, однако в 1912 году был возвращен на службу, что могло означать только одно: Австро-Венгрия готова развязать войну. Таким образом, уроки 1908-1909 годов были вполне учтены венским кабинетом во время знаменитого июльского кризиса 1914 года.

Я.В. ВИШНЯКОВ

SERBO-MONTENEGRIN RELATIONS AND THE BOSNIAN CRISIS 1908-1909.

Summary

The Bosnian Crisis of 1908-1909 constituted an event which greatly influenced the development of the political situation in Europe in the beginning of XX century. In September 1908 Austria proclaimed the annexation of the territory of Bosnia and Herzegovina occupied by it under the verdict of the 1878 Berlin Congress which marked the end of the Russian-Turkish War of 1877-1878. Part of the plan was to

²⁶ АВПРИ Ф. 340. Опись №793 Дело 6. Л. 12-12 (об).

²⁷ Там же. Л.128-130.

create a European public sphere of the myth of the objective necessity of this step, for allegedly preparing a plot against the Serbian monarchy. The Vienna government in this case had two objectives: firstly, to compromise the Slavic movement in general, and secondly, to push each other Serbia and Montenegro, Be careful if you do not engage fully in the final orbit of its policy, then, at least, to weaken Russian influence there. The purpose of the Austro-Hungarian cabinet had been reached. Serbo-Montenegrin relations strained to the limit, which is consistent with the geopolitical interests of the Austrian cabinet on the Balkan. The implications of this step of Austrian-Hungarian monarchy did not take long to appear. Only five years after the said event in Sarajevo a shot rang out which turned out to be fatal not only for the Austrian-Hungarian, but also for Ottoman, German and Russian empires. The lessons of the Bosnian crisis have not lost their topicality today, as well.

Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ*

ПРВА ДЕЦЕНИЈА ЦРНОГОРСКЕ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ (1878-1888) – ПУТ КА ЕВРОПИ

ABSTRACT: In the first decade of the Montenegrin state independence, processes of constituting a modern were initiated according to the principle "Conservation par le progress". The processes of "conservation through progress" were based on a weak heritage and were conducted in ultimately reduced economic conditions.

KEY WORDS: *Montenegro, decades of independence, the European way, changes*

У национално-ослободилачком процесу, који се може мјерити вјековима, Црна Гора је прије 130 година стекла статус независне државе. Признањем државне независности за зеленим столом у Берлину 1878. године, од стране међународне заједнице је само потврђен историјски легитимитет, који је ова земља стицала у својој дугој и исцрпљујућој историји историји. Стицање државне независности, односно упис на европску политичку мапу, представљо је први предуслов према отварању црногорског пута у Европу. Тај предуслов, међутим, био је тек спољашњи плашт којим је заогрнута мала, сиромашна, балканска и словенска земља, пред којом је предстојао дугутрајан процес унутрашњих реформи, који би размакао уске патријархалне оgrade у којима је обитавала и примјерио њен развој оновременим европским државама.

Тему смо насловили "Прва деценија црногорске државне независности (1878-1888) - пут ка Европи", са намјером да отворимо неколико питања у вези са промјенама које су наступале у блиском политичком додиру са Европом, које су, на нивоу предузетих иницијатива, на најнепосреднији начин изражавале суштину европског пута, након

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

уласка Црне Горе у међународну заједницу. Питања која се тичу тога колико је Црна Гора, чије су државне границе двоструко проширене, културно-историјско тло усложњено у односу на претходну етапу у њеном развоју, својим унутрашњим капацитетима на нивоу државе и друштва могла истински да се укључи у токове оновремене Европе, представљају корпус захтјева, које истраживач треба да стави под истраживачку лупу. У најужој вези са тим отварају се и питања: Са чиме је Црна Гора ушла у процесе обликовања европског пута, односно на каквим предусловима је градила профил модерне грађанске државе; са чиме се суочила и шта је требало да савлада на том путу, колико су материјалне и финансијске могућности дозвољавале значајнији искорак у том правцу, само су нека од питања која тема подразумева.

До Берлинског конгреса, Црна Гора је у своју политичку и културну мапу уградила спољнополитички фактор, као битан чинилац њеног укупног развоја, без којег тешко да би на оскудном културно-економском и политичком тлу могла да оствари иоле потребне претпоставке укључивања у међународну заједницу. Наиме, под управом митроносног владара и пјесника Петра II, неколико деценија раније, у Црној Гори је у најужој сарадњи са Русијом започет културни и политички препород, кроз успостављање, истина, ограничене државне институционалне основе и оснивање неколико институција културе. Тај замах у стварању унутрашњих капацитета државе на којима је Црна Гора могла да узграђује профил европске државе, наставио је књаз Никола Петровић, само деценију прије стицања државне независности. Уз најтјешњу политичку и културну сарадњу са Русијом, књаз је успио да донекле успостави неке од неопходних предуслова за успостављање и развијање државе и друштва, који су донекле размакли стеге уских патријархалних ограда у којима је до тада, крајње ограничено, снажила своје унутрашње капацитете. Наиме, у том периоду, материјалним и финансијским посредовањем руске владе и руског Св. Синода, преко дипломатског представништва у Дубровнику отворене су двије средње школе: Богословско-учитељска школа и Дјевојачки институт „Царица Марија Фјодоровна“¹. У Црну Гору из Русије доведен је „законоша, ријетких правничких способности“ Валтазар Божишић, ради израде грађанског законика², извршене су одређене државне реформе, ојачано

¹ Др Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 115-132

² *Писмо књаза Николе руском конзулу у Дубровнику А. С. Јонину да руска влада одобри долазак у Црну Гору Валтазара Божишића ради израде законика*, Бранко Павићевић, Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916*, правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, књ. 3, Подгорица 1998, 279-280 стр.

је основно и средњошколско образовање, упућени на високошколске институције Русије свршени средњошколци упућени у нешто већем броју, дошли у Црну Гору недостајући кадрови из других српских средина, ојачана православна религија, итд.³

Ратне околности у којима се нашла Црна Гора 1876/1878. додатно су отежале унутрашње сређивање државе, самим тим и повећале њене потребе у првој деценији након успјешно завршеног де јуре признања њеног историјског идентитета. Стицање државне независности представљало је базични атрибут европског пута Црне Горе. Упис на оновремену политичку мапу Европе отворио је у беспутној земљи пут снажнијих иницијатива и стремљења према вриједностима развијених грађанских држава, чији је носилац био њен, за оно вријеме и црногорске услове, образовани монарх књаз Никола Петровић.

Сређивање унутрашњег живота у земљи одвијало се у околностима успостављања државних граница по одлукама Берлинског конгреса, кроз разграничења на терену, чије последице су дужи период оптерећивале Црну Гору.⁴ Међутим, без обзира на те околности, у земљи су одмах по стицању државне независности отворени процеси унутрашњег уређења и преустројства на начелу „*Conservation par le progres*“, тако дефинисаног у ауторском тексту уредника Гласа Црногорца, Божидра Новаковића. Већ марта мјесеца 1879. године спроведена је реформа држане управе. Укинута је Сенат, „који је одговарао унутрашњем стању и спољашњем положају државном Црне Горе, који је она до овога рата заузимала“, а успостављени су нови органи власти: Државни савјет, Министарство и Велики суд. Реформа државне управе спровођена је у складу са новим и унутрашњим и спољнополитичким положајем Црне Горе, о чему књаз Никола закључује „... т.ј. раширењем граница Црне Горе и признањем ваздање независности њене и од онијех велесила, које то до сада нијесу биле учиниле, настала је потреба да се досадања државна управа преустроји, те да држава добије свој прави државни облик и углед, а унутра стални ред за тачно вршење државнијех послова“⁵ Реформа државне управе представљала је први искорак према сређивању унутрашњег живота, на начелима грађанске државе, када се формирају одјељења – управе унутрашњих послова, просвјетних, црквених, управе правосуђа, војне и грађевина и управа спољних послова⁶.

³ Сенка Бабовић-Распоповић, *Црна Гора и спољна културна политика Русије у другој половини 19. и поч. 20. вијека*, ИЗ, 1-2, 2009

⁴ Више, Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински Конгрес*, Титоград, 1979

⁵ *Извјештај о реформама државне управе 1879, 9/21 март 1879*, Бранко Павићевић, Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916*, правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, књ.2, Подгорица 1998, 26-28.

⁶ *Пројекат о реформи државне управе књажевине Црне Горе*, 1879, Исто, 19-25.

Поводом спроведене реформе државне управе *Глас Црногорца*, службени орган, је писао: „Преустројство је извршено од највише до најниже, од сенатске до сеоске власти, али ништа није унесено, што би било сасвијем ново, страно, можда неприродно, него је оно поникло из духа народног и његовијех потреба и остало у свему и свачему у скаладу са природом земље и народа и у томе лежи најбоље јемство за будуће здраво разумијевање нашега државнога живота“⁷. Цитирани дио текста изражавао је обим промјена у сфери правног живота, али и изражавао суштину промјена на начелу „очувања кроз прогрес“. Реформе су настављене доношењем 1882. *Прве уредбе о општинама*, која је регулисала однос припојених варошица Подгорице, Никшића, Улциња итд, према новој држави. Уредба је прописивала контролу реда, понашање становништва, расподјелјивање државних дажбина и пореза, и бригу о економском стању тог краја, укључујући путеве и саобраћајне везе. У процесу државних реформи нашло се и село, за које је израђен маја 1882. године *Законик по којему ће се владати кметови*, који није ступио на снагу, али илуструје намјере црногорских власти да цјеловитије уреде правни живот на већ поменутиим начелима и захтјевима новог времена.⁸ Крајем прве деценије држане независности, 1888(26април/8 мај), завршен је и проглашен *Имовински законик*⁹, грађански кодекс, који је правно синтетизовао начело „очување кроз прогрес“, према којем су започете унутрашње промјене у земљи.

Предузете реформе државне управе, на једној страни, правно су уређивале унутрашњи живот Црне Горе на цијелом подручју, а на другој, шириле су у односу на припојене крајеве дух црногорске државе, у том правцу је највиднију манифестацију представљала изградња Миркове вароши у Подгорици, са подигнутим спомеником књажевом брату војводи Мирку, који је свечано отворен новембра 1886. године. Исте године отпочела је и градња саборног храма у Никшићу, у славу оружја црногорске војске, као израз дуготрајних ослободилачких процеса према окупираним дијеловима.

Изградњу државе на основама грађанских вриједности пратила је оскудна материјална и финансијска потпора. Деценију раније у Црној Гори је извршена финансијска реформа, којом су први пут издвојена финансијска средства државе и стављена под надлежност Сената, односно финансијског одбора.¹⁰ Финансијске могућности Црне Горе у многоме су у овом периоду зависиле од спољнег фактора, тј. од руских

⁷ *Извјештај о реформама државне управе*, исто, 26-28.

⁸ *Законик о начину избора и дужностима сеоски кметова*, 15/27. мај 1882, Исто, 57-60

⁹ *Глас Црногорца* бр.18, 1888.

¹⁰ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, 1860-1915, Титоград 1960, 14-20.

субвенција, како наводи др Мирчета Ђуровић.¹¹ Финансијско стање Црне Горе тада било је далеко од стварних потреба Црне Горе, или како наводи књаз у писму руском дипломати К. Петковићу "...премногу удаљено од онога што данашње вријеме изискује и што би потребно било да се може са другом којом државом упоредити..."¹² Ситуација у овом погледу није се битније измијенила добијањем, кроз територијално проширење, подеснијих услова за подизање економске моћи. Прву деценију своје независности Црна Гора је завршила у великим дуговима.¹³ Потрага за новцем пратила је државу до краја њене независности.

Прогрес је у великој мјери изостао, правне норме које су регулисале унутрашњи живот растакали су хронични недостатак образованих људи, беспарица, сиромаштво и свеprisутни патријархални обичаји, јачи од потреба државе да добрим, рецимо, школским законодавством убрза процесе уношења у унутрашњи живот форми европског грађанског друштва. Унутрашњи живот Црне Горе био је крајње редукован, ако се има у виду да у структури становништва готово стопостототно учествује сеоско становништво, чије културне потребе задовољава огњиште, око кога се окупља чељад веома радозналост духа, али немоћног у маси да своју умну енергију усмјери у стицању и усвајању виших знања и брже допринесе промјени статичног друштва.

Са стицањем нових територија, Црна Гора се сусреће са градским животом, истина оскудним, али са другачијом атмосфером и потребама, а добијањем земље која је припадала муслиманима, поданицима османске државе, који су се иселили након Берлинског конгреса у Црној Гори се појављује потпуно нов правни институт, државна својина, као један од атрибута модерне државности.

Повлачењем Османске царевине са новодобијених територија у састав Црне Горе укључује се становништво исламске¹⁴ и римокатоличке вјере, чији је културно-историјски ход одређивала одлазећа османска држава, па самим тим присуство ових религија усложнило је културно тло и културне потребе, до тада источнохришћанске земље. Како се држава односила према битно другачијем културно историјском наслеђу, и да ли је и до ког степена у првој деценији самосталности могла да унаприједи то наслеђе, односно да то становништво истински укључи у нове државне границе, представља једно о значјних питања ондашњег црногорског европског пута. Начела османске државе, чији

¹¹ Исто, 19.

¹² Према, Исто, 19.

¹³ Исто, 199.

¹⁴ Више, Драгана Кујовић, *Траговима орјентално-исламског културног наслеђа у Црној Гори*, Подгорица, 2006.

поданици су се нашли у саставу хришћанске државе, била су оштрој супротности не само са дотадашњим нормама већ и тежњама Црне Горе да свој даљи развитак примјери обрасцима хришћанске Европе.

Смјена власти на тим територијама изазвала је бројне проблеме са којима се сучила црногорска власт. Предају територија по одлукама Берлинског уговора, у којима је живјело већинско муслиманско становништво, новим хришћанским властима, пратили су, отпори, иселјавање...¹⁵

Супростављена државна начела двије државе: одлазеће Османске царевине и долазеће црногорске државе, испољила су се већ увођењем у живот „Закон о општој школској дужности“, који је донесен фебруара 1879, а који је обавезао на ушколовање дјеце све три вјере и оба пола од 7 до 12 година.¹⁶ Овај акт државе, која је њиме исказивала посвећеност утврђивању и ширењу оновремених европских вриједности, иако је предвиђао и облик вјерског образовања у оквиру вјерских заједница, узроковао је и једним дијелом иселјавање муслиманске популације, која је на тај начин исказала висок степен неповјерења према хришћанској држави, јер је она управо и овим законом штитила источнохришћанску религију, одредбом о похађању цркве. Проглас о амнестији, који је јуна мјесеца 1881, упутио књаз новим поданицима исламске вјероисповијести, између осталог, говори у прилог томе: “Иселиници Мусолмански! Многи међу вама наведени погрешним мишљењем да ће црногорски закон школски спријечити вас у слободној вашој и независној вјерозаконској настави, оставили су своја огњишта зато, да би избјегли тај закон...“¹⁷ Књаз даље каже да, иако Закон обавезује на обавезно ушколовање, “баш нарочито за вас удешен, тако да је њим искључено са свијем мијешање школскијех власти у начин вјерозаконске наставе“¹⁸. Одлучан да у процес ушколовања уведе муслиманску популацију књаз је у Подгорици 1884. године отворио, у оквиру основне школе тзв. српско-мухамеданску школу, под покровителством нових црногорских власти.¹⁹

Процес укључивања новових територија у државно ткиво Црне Горе ишао је споро. Држава са својим ограниченим унутрашњим капацитетима остављала је велики простор за наставак живота у пређашњим

¹⁵ Више, Новак Ражнатовић, нав. дј; Н.И.Хитрова, *Россия и Черногоря в 1878-1908 годах*, Москва 1993.

¹⁶ *Закон о општој школској дужности*, Бранко Павићевић, Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916...*, књ.2.

¹⁷ *Прокламација књаза Николе о амнестији муслимана и позив да се врате у Црну Гору*, 13/25. јун 1881, Бранко Павићевић, Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916...*, књ.2, 49.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Драгана Кујовић, Исто, 42.

формама код становништва све три конфесије, чије се културно наслеђе, без обзира на конфесионалну различитост, није много разликовало, а чија је изразита карактеристика била готово потпуно одсуство у маси писмених људи....

Међутим, са стицањем суверености, Црна Гора у свом центру иде брже. Дух развијене Европе који носи књаз Никола, свеprisутан у свакој таквој иницијативи, попут присуства на школским завршним испитима, све више хвата коријена у малој престоници, која у тој деценији поприма скроман европски изглед, са двором монарха “малих размјера“ на који се уводи дворска етикеција.

Црногорска престоница седамдесетих година - Цетиње, осим књажевог дворца, “Биљарде“ и неколико кућа војвода и имућнијих људи у којима је могла да понуди “европску собу“, састојала се од неколико уцерица од наслаганог камена, покривених сламом, без прозора са огњиштем на средини или углу куће и неким собичком са стране, како наводи поуздани посматрач црногорског унутрашњег живота П. А. Ровински.

А до каквих промјена долази на Цетињу након Берлинског конгреса илустроваћемо записом већ поменутог Павла Аполоновича: “Први пробој у згради патријархалне Црне Горе чини колски пут од Котора до Цетиња, који се касније продужио према Ријечи Црнојевића и даље у унутрашњост. Тим путем су почела одмах да се крећу тешка дугачка покривена теретна кола натоварена разном иностраном робом, почев од најфинијег брашна и ексера па до предмета за модерно опремање нових црногорских кућа као порцулан, кристал, намјештај, клавири и сл. а исто тако и сандуци са разним пићем и бурадима пива. Напореда са њима, пролијетале су лаке кочије с путницима, који су масовно почели да посјећују Црну Гору...”²⁰

Ровински је запазио и промијењен изглед Цетиња и записао: „Дргачији изглед почело је да поприма и Цетиње. Кућице приземљуше стадоше добијати још један спрат, сламне кровове замијенише кровови од цријепа. Над крововима се појавише оаци, знак да су унутра постављене пећи умјесто пређашњег огњишта. Никоше и нове куће у европском стилу, са посебним собама за спавање, за јело, за примање гостију, за рад и обавезно једна соба с камином који је замијенио огњиште“. Дух новог времена који је стизао уским колским путем Котор – Цетиње збуњивао је старију генерацију. “Стари људи ипак се не задовољаваху ни камином и често су проводили вријеме пушећи луле са дугачким чибуцима у кухињи, гдје се још увијек чувало огњиште које је служило за налагање Бадњака уочи Божића... на странце је

²⁰ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, књ. 3...44.

Цетиње остављало а и сада оставља, добар утисак својим свијетлим предусретљивим скромно-европским изгледом.²¹

Спољнополитичке активности књаза Николе у првој деценији независности ширином посјећених европских престоница, свједочиле су о тежњама црногорског монарха да своју малу земљу што прије укључи у међународну заједницу. Књаз је посјетио Истамбул, Петербург, Беч... гдје је износио потребе и тежње своје малене државе.²² На европском путу 1886. потписао је уговор са Ватиканом, *Конкордат*, којим је регулисао правни положај нешто више од пет хиљада римокатоличког становништва, које је у црквеном погледу било зависно од архиепископије у Скадру. У црногорским државним границама након стицања независности нашла се и Барска архиепископије, под чију јурисдикцију су ушли нови поданици римокатоличке вјере.

Закључак

Питање европског пута Црне Горе у првој деценији након стицања државне независности, обухватало је бројне проблеме и потребе, које је тај пут подрзумијевао у тренутку када је војничка слава уступала мјесто мирном грађанском животу. Књаз Никола, иницијатор и носилац тог пута, нашао се у огромним искушењима да као монарх уздиже своју земљу и династију, правно уређује унутрашњи живот, у одсуству материјалне и финансијске потпоре. На том путу и даље је присутан руски спољнополитички фактор, као незаобилазан чинилац његових европских искорака.

Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ

THE FIRST DECADE OF MONTENEGRIN STATE INDEPENDENCE (1878-1888) – THE ROAD TO EUROPE

Summary

The paper deals with the first decade after Montenegro gained the state independence in 1878. It includes changes which took place in the country after it was factually incorporated in the international community, and the problems the country, which was leaving the boundaries of patriarchal society, faced in constituting a European road of development.

²¹ Исто.

²² Више, Радослав Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Београд - Подгорица, 1996.

Др Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

ЦРНОГОРЦИ НА ШКОЛОВАЊУ У ИНОСТРАНСТВУ КАО СТИПЕНДИСТИ СТРАНИХ ВЛАДА И ДРЖАВА

ABSTRACT: *Throughout the 19th century there had been modest educational opportunities and conditions for the education of Montenegrin youth within Montenegro. These were somewhat improved solely with the opening of the Seminary, the Theological - Teacher Training School, the Girls' Institute and the Gymnasium at Cetinje in the second half of the 19th century. The established educational institutes contributed to the increase in the number students being educated within Montenegro and those who, upon finishing these schools, left to continue their education outside the Montenegrin borders, i.e. abroad.*

The political reputation of Montenegro among the European public, as well as the political and poetic popularity of the Prince-King Nikola I Petrović contributed to the establishment of diplomatic relations with many European countries. With the establishment of diplomatic relations between Montenegro and the European states, there was an increase in the number of students who were educated abroad.

Certain countries and their governments, with which diplomatic relations had been established, played a significant role in offering scholarships to the students of secondary schools, colleges and universities, since they would grant several scholarships a year to Montenegrin students who were being educated abroad. Italy, France, Serbia, Russia, Turkey, Bulgaria and other countries offered scholarships to a certain number of students from Montenegro for the studies at secondary schools and university institutions in their respective countries. Upon completing thier education, only one third of Montenegrin youth returned to Montenegro to work in state institutions.

KEY WORDS: *Montenegro, students, education, 19th century, foreign states' scholarships*

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе - Подгорица.

Привредни и територијални развој црногорске државе и развој државних органа пратиле су прилично скромне просвјетне прилике у Црној Гори. Све до 80-тих година XIX вијека у Црној Гори су постојали доста скучени услови чак и за основно школовање, а за средње школе није било материјалних могућности. Отварањем Богословије, односно Богословско-учитељске школе на Цетињу, у периоду седме деценије, као и гимназије 1880. године, такође на Цетињу, створене су много повољније могућности за оспособљавање учитељског и административног кадра.

Материјални положај највећег дијела становништва у Црној Гори до краја XIX вијека није се битно промијенио, па ни пружио веће могућности за слање дјецe у средње школе. Нарочито је број ђака до 1878. године скроман, да би се стање касније знатно побољшало. Рад Богословско-учитељске школе, Дјевојачког института и Цетињске гимназије знатно је допринио повећању броја ђака који се школују у Црној Гори и оних који, завршивши те школе, одлазе на даље школовање.

Политички углед Црне Горе у европској јавности, а посебно послије Берлинског конгреса и стицања независности, као и знатна популарност књаза-краља пјесника Николе I Петровића, нијесу остали без утицаја на већину европских земаља, које су преко својих министарстава иностраних послова издвајали материјална средства за стипендирање извјесног броја црногорских ђака. Великом броју ђака и студената додјелјиване су материјалне помоћи и стипендије, првенствено Русије и Србије, а затим, иако скромно, од Италије, Француске, Аустрије (Аустро-Угарске), Османског царства, Њемачке и Бугарске, током читаве друге половине XIX вијека па све до краја друге деценије XX вијека.

Знатну улогу у стипендирању црногорске омладине имаће министарство иностраних дјела Србије и министарство просвјете у чијим буџетима је постојала посебна ставка за ученике који су долазили из крајева под туђинском влашћу, из Новопазарског санцака и Старе Србије, као и оних који су се налазили под Аустро-Угарском. Такође, и Русија је издвајала знатна финансијска средства за школовање ђака и студента из балканских земаља и посебно одјељење-ресор министарства иностраних дјела и новооснована добротворна друштва и словенска удружења – комитети - асоцијације: Московски, Петроградски, Кијевски и Одески, што је умногоме олакшавало школовање јужнословенској омладини. Ови комитети увелико су помагали и културни развитак Црне Горе, бесплатно упућујући књиге, штампу и издвајајући извјесне новчане помоћи.

Потребе државе за стручним и образовним кадром са средњом или факултетском дипломом биће знатно израженије од 90-тих година

XIX вијека. Реформе које је министарство просвјете и црквених послова предузело крајем XIX вијека и првих деценија XX вијека доношењем *Правила за стипендисте у државним школама у Црној Гори и иностранству* допринијет ће извјесном напретку на плану стипендирања ученика.

Политичке прилике и ратни догађаји у другој половини XIX вијека, у којима је Црна Гора учествовала у циљу ослобађања и помоћи ослободилачком покрету југословенских земаља под влашћу Османског царства Аустро-Угарске, утицали су и на школовање ђака и студената у иностранству.

Сукоби мањих или већих размјера, у Црној Гори или у сусједним државама, Балкански ратови и Први свјетски рат знатно су утицали на смањење броја ђака и студената који су ишли на школовање. У доброј мјери ратни догађаји и политичке прилике спрјечавали су да ђаци-студенти наставе школовање па дијелом и оне који су већ били у иностранству. Упркос огромним трошковима и тешкоћама током путовања до мјеста школовања које је требало савладати, ђаци су и даље ишли на школовање у иностранство, било да га започну или наставе, уз сва одрицања родитеља и уз огромне сопствене напоре. Повратак у завичај без завршене школе био би велики и трајни пораз, па је вођена грчевита борба између жеља и могућности.

Са реорганизацијом државне управе 1879. године дошло је до извјесних промјена и у области просвјете у Црној Гори. Прије оснивања министарства просвјете и црквених послова, главне послове ресора школства вршило је Главно школско надзорништво. До краја 1882. године није било посебног уреда за просвјетну управу, већ је ово за неко вријеме било припојено министарству иностраних послова, а затим министарству финансија. У децембру 1882. године основано је министарство за просвјету и црквене послове, а за министра је именован митрополит Висарион Љубиша. Основним државним законом о књажевској влади и Државном савјету, из децембра 1902. године, министарству просвјете и црквених послова одређено је „да на основу закона управља цјелокупном јавном наставом“, да врши надзор „над свим јавним и приватним школама“ и „над књижевним и ученим друштвима и просвјетним заводима у земљи“. Престанком рада Главног школског надзорништва, у августу 1905. године, при Министарству просвјете и црквених послова основан је Просвјетни савјет. Нови орган имао је да се стара о изради уџбеника за основне и средње школе, да даје мишљења о наставним плановима и програмима, о додјели стипендија и да расправља о свим другим питањима за које буде заинтересовано Министарство про-

свјете и црквених послова.¹ Просвјетни савјет рјешавао је и о молбама и жалбама ђака, стипендиста, и обавјештавао их о њиховом рјешењу. Чланове Просвјетног савјета именовано је књаз Никола.

Министарство просвјете бавило се свим питањима која се тичу развитка школства и образовања у Црној Гори. У надлежност Министарства просвјете било је, поред осталог, и питање додјелјивања стипендија - благодјејања оним ђацима и студентима који се школују у земљи и иностранству. С обзиром на чињеницу да у Црној Гори нијесу постојале више и високе школе - факултети, Министарство просвјете је додјелјивало извјестан број стипендија и ученицима средњих школа - гимназија којих је било у Црној Гори. Ђаци и студенти као стипендисти школовали су се по разним универзитетским центрима - у Бечу, Прагу, Москви, Паризу, Београду, Загребу, Цариграду, итд., да би их од 90-тих година XIX вијека било у готово свим градовима у којима су постојали услови за школовање.²

Поред додјелјивања стипендија Министарство просвјете бринуло се и о додјелјивању извјесних једнократних помоћи, које су у већини случајева износиле трећину, или у најбољем случају половину мјесечне стипендије. Питање школарине и испитних такса било је, такође, у надлежности Министарства просвјете. Ђаци-студенти благодјејанци су били обавезни да редовно и благовремено уписују семестре и исте овјеравају, да редовно полажу испите, као и све што је било везано за школске обавезе како би могли добијати редовно стипендију. На редовно и благовремено слање извјештаја о школовању и успјеху у школи Министарство просвјете је упозоравало заборавне ђаке и студенте, наглашавајући да ће строго примјењивати прописе о стипендистима. У оквиру материјалних могућности, стипендистима се у мањој или већој мјери удовољавало захтјевима, па им је слат новац за стипендије, путне трошкове, испитне таксе и друга потраживања.

Књаз-краљ *Никола I Петровић* имао је велику улогу у додјелјивању стипендија извјесном броју ђака и студената који су се школовали у Црној Гори и изван њених граница. Били су то књажеви питомци који су имали донекле повољнији статус благодјејанаца у односу на оне који су бирани или одређивани преко конкурса од стране Министарства просвјете и црквених послова. Нарочито је та улога била изразита у периоду до доношења првих Правила 1890. године, а и касније, може се

¹ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324; Др Ђоко Д. Пејовић, Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916., Цетиње 1971., стр. 173-184.

² Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Види: Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела ХВИ бр. 1, 2.

рећи до 1907. године, када су измијењена стара и донијета нова Правила за државне благодјејанце који се уче на страни. У периоду до краја XIX вијека његова ријеч је била пресудна у додјељивању благодјејања или какве новчане помоћи у циљу школовања појединих младића чији су родитељи потицали из богатијих, угледнијих или заслужних породица. Његова обећања да ће помоћи када дијете неког племенског капетана, командира, војводе или сердара стигне за школовање била су убрзо испуњавана и стипендија је редовно слата.³ Велики број таквих стипендија додјељивао је књаз Никола у периоду до краја XIX вијека, а и касније, али у много мањем броју. Стипендије које су додјељиване од стране појединих држава или влада за по неколико црногорских младића, приликом посјета књазу Николе појединим државама, сматране су као његово право и њима је он лично располагао.⁴ Стипендије су даване онима за које се сматрало да ће „вјерно помагати“ стари поредак. Младићи чији су родитељи чинили услуге бившим или „садашњим нашим високим факторима“, изашиљани су у Париз, Лондон, Петроград, Цариград итд. Њима је сиромашна државна каса давала помоћи које су се пеле до 360 франака мјесечно, а некад и више. Да се није водило рачуна о избору кандидата путем конкурса говоре и подаци да су одбијана дјеца свих оних чији су родитељи оглашени за противнике режима, макар имали и бољи успјех од новоизабраних благодјејанаца.⁵

Поред владара велику улогу у овом периоду имали су и људи блиски двору и књазу Николи, који су својим препорукама и угледом утицали да он додијели стипендију или новчану помоћ одређеном ученику. Војвода *Симо Поповић*, *Илија Пламенац* и друге истакнуте војводе, сердари, племенске старјешине, бригадири и истакнуте личности онога времена, који су вршили одређене дужности у разним министарствима и држави, значајно су утицали да се односним ђацима-студентима одреди стипендија или помоћ. Истакнути појединци и утицајни људи на двору слали су своје синове о државном трошку на школовање. Такође, Управа двора је имала приличан утицај на Министарство просвјете у додјељивању стипендија и материјалне помоћи онима који се школују.

Министарство просвјете приликом додјељивања стипендија или избора за благодјејанце одређивало је које се науке могу студирати, односно за које се науке додјељује стипендија, а избор мјеста студирања већином је зависио од самог благодјејанца. Министарство просвјете је водило посебну бригу о дисциплини благодјејанаца, који су морали има-

³ Др Иво М. Јовићевић, *О људима и догађајима - Сјећање једног федералисте* - Подгорица 1995, стр. 27 -33.

⁴ *Слободна ријеч*, Подгорица 1907, бр. 33.

⁵ АМ, Цетиње, фонд Никола I, 1911, бр. 162.

ти врлодобро или добро владање. Благадејанци који су правили дисциплинске прекршаје кажњавани су од стране Министарства опоменом, укором, или, у најгорем случају, одузимањем стипендије.

Државни питомци редовно су обавјештавани од стране Министарства просвјете о свим измјенама, обавезама и условима предвиђеним Правилима о државним стипендијама. На крају школске године Министарски савјет је одређивао и број стипендиста по врстама школе и укупан износ који се додјељује за стипендије. Просвјетни савјет је одређивао и висину стипендије за поједине струке и мјеста школовања. Стипендисти нијесу могли мијењати школу без одобрења Министарства просвјете. У школама на српском наставном језику стипендисти су морали имати добар успјех, а на страним језицима најмање задовољавајући. О свим измјенама у школи стипендисти су били обавезни доставити извјештај Министарству просвјете.

Уколико би ђак-студент био изабран за државног стипендисту Министарства просвјете био је дужан да потпише Правила о државним стипендистима, што је значило уједно и прихватање свих прописа и строго придржавање обавеза; у противном, стипендија се могла одузети и дати другом ученику. Унапријед се обавезујући да ће се у свему строго придржавати Правила, стипендиста је добијао путни трошак до мјеста школовања. Према појединим прописима из Правила о државним стипендијама за ученике који се уче на страни, обавезују се благадејанци да ће на вријеме полагаати испите, да ће редовно слати тромјесечне, полугодишње и годишње извјештаје. Питомац који слуша науке на страном језику није био обавезан да прву годину редовно даде и да одговори Правилима. По завршетку школске године ученик је добијао путни трошак за повратак у домовину. За вријеме ферија питомци нијесу добијали благадејање. Школарину, испитне таксе, набавку уџбеника носило је Министарство просвјете, а понекад је давало новац и за набавку одјеће и обуће сиромашним ђацима. По завршетку наука сваки државни питомац обавезан је био да своје услуге стави у службу државе, и то онолико година колико га је она стипендирала.

Потребе државних служби за све већим бројем школованих стручних људи, посебно са факултетском дипломом, изискивале су и веће материјалне трошкове Министарства просвјете. Са територијалним повећањем, промјенама у државним органима, низом административних реформи, наметала се и потреба за што већим бројем школованих и стручних људи. Министарство просвјете је настојало да пронађе могућности којима би се донекле задовољио недостатак стручног кадра у државним службама, па је настојало да преко расписивања конкурса за додјелу стипендијских мјеста обезбиједи макар минималан број ка-

дрова, али у томе није успијевало. Већином су довођени стручни кадрови са стране, из Далмације, Војводине и из Србије, ради унапређивања стручних служби, подучавања и стручног усавршавања.

Политичке прилике у Црној Гори имале су знатног утицаја на додјелу стипендија онима који су се школовали у Србији, нарочито у првој деценији XX вијека, посебно од 1906. године, после објављивања друге „Ријечи црногорске универзитетске омладине“. У периоду 1905-1910. године, нарочито за вријеме бомбашке афере и колашинског процеса, политичке размирице и династички интереси дворова Србије и Црне Горе били су у фази затегнутих дипломатских односа, па се извјестан број ђака и студената, стипендиста, у вријеме поласка на школовање у својим обраћањима настоји дистанцирати од учешћа у догађајима или залажења у „политичке ствари“.

Министарству просвјете су се обраћали за помоћ и ђаци и студенти из других крајева, па је оно често излазило у сусрет таквим захтевима. Било је ту емиграната из Херцеговине који су тражили да пређу у поданство црногорско или да добију стипендију.

Ступањем на снагу Правила за државне стипендије од 22. маја 1913. године није се много побољшао материјални положај стипендиста. Године 1914. издат је Приједлог о државним стипендијама, који сачињава 10 чланова одобрен од Министарства просвјете, према којем су имали да се управљају сви државни питомци. Правила су ступила на снагу 10. априла 1914. године.⁶ У току 1914. године стипендије државним питомцима много уредније су упућиване.⁷

Ни честе промјене у влади и Министарству просвјете и црквених послова Црне Горе нијесу побољшале у већој мјери стандард државних питомаца нити могућности за повећање броја стипендија. Стипендије су служиле више као помоћ у подмиривању најосновнијих потреба у току студирања.

Поједина министарства, као нпр. Министарство војно, Министарство финансија и грађевина, имала су своје стипендисте, који су припадали стипендистима Министарства просвјете, али су се обраћали за помоћ само својим министарствима и од њих добијали стипендије и разне помоћи.⁸ Министарства су одређивала мјесто студирања своме благодјејанцу.

Црногорска омладина је у великом броју похађала средње и више школе и факултете од друге половине XIX вијека па све до 1918. године. Гимназије, техничке и трговачке школе, богословско-учитељске и учи-

⁶ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 858.

⁷ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 862.

⁸ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 10, бр. 2480.

тељске школе, правни факултети, филозофски, технички, медицински факултети итд., привлачили су црногорску омладину која се школовала о свом трошку, а мањим дијелом о трошку Црне Горе или неке друге државе или владе.

Стипендије су примане прилично неуредно, готово увијек неблаговремено, тако да су се студенти и ђаци због тога често обраћали Министарству просвјете. Стипендије су упућиване мјесечно и износиле су у почетку 60 круна, а временом су повећаване на 80, 100, 120, 140, 160 круна, да би се почетком XX вијека усталиле на 140 перпера за средње школе до 160-180 перпера за студенте медицине, технике или других факултета. Висина стипендије била је у зависности од године студија, а донекле и мјеста студирања.⁹ Извјесне стипендије су мјесечно или годишње биле међусобно доста неуједначене, чак и ђацима или студентима који се школују у истом мјесту, похађају исту школу, на истој су години-разреду. На примједбе појединаца у овом смислу Министарство просвјете није давало одговора. Због скупоће у појединим градовима (Бечу, Паризу, Берлину, Јени, Москви), гдје се школовао велики број нарочито студентске омладине, долазило је до честих потраживања у циљу повећања стипендије, додјеле стипендије, једнократне помоћи итд.

Молбама ђака и студената за премјештај из једног мјеста у друго или из једне школе у другу Министарство просвјете је удовољавало, али их је истовремено обавезивало на извршавање школских дужности, упућивало на озбиљност и систематичност у раду, јер, у противном државну стипендију ће им укинути. Преласци са једног факултета на други били су чести код студената у Београду, јер су универзитетске власти у највећем броју удовољавале захтјеву за упис на други факултет, најчешће правни. Увиђајући да је студирање на медицинском или техничком факултету скопчано са великим радом и трошковима, добар дио студената је по завршетку једног или два семестра прелазило на други факултет.¹⁰ Студенти медицине и права у већем броју добијали су стипендије појединих министарстава Црне Горе или других држава. Стипендије иностраних влада биле су двоструко веће од стипендија Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе.

Са повећањем броја ђака који одлазе на школовање у иностранство повећавао се и број стипендиста. До краја XIX вијека црногорска омладина најчешће је одлазила на школовање у Беч, Париз и Москву,

⁹ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе...*, стр. 173-184; Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000., стр. 297-324. Види: Табела VI бр. 1 - 4, 6; Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела XVI бр. 1, 2;

¹⁰ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1913, ф. 90, бр. 1380.

а од почетка XX вијека најчешће се школовала у Београду, у средњим школама и на факултетима. Разлог томе је вјероватно у догађајима који су услиједили, али су и скупоћа, велика школарина, испитне таксе, трошкови становања и остало условили да један дио црногорске омладине пређе на школовање у Београд, посебно последије балканских ратова, када су цијене намирница и трошкови живота удесетостручени. Због оскудице или тешког породичног стања извјестан број напушта школу да би се последије краћег времена вратио и наставио школовање. Последије завршетка ратова многи студенти нијесу одмах наставили школовање, већ су се били привремено запослили као писари или учитељи у Црној Гори.¹¹ Ђаци и студенти који су се школовали у Србији дијелом су примали стипендију српске владе, а често су се обраћали за помоћ и Министарству иностраних дјела или Министарству просвјете Србије. Стипендију српске владе уз државну стипендију Министарства просвјете добијали су извјесни ученици.

Из сјеверног дијела Црне Горе највиши дио ученика и студената гравитирао је Србији и тамо се школовао. Мањи број из тих крајева школовао се у разним европским градовима, најчешће у Солуну, Бечу и Москви. Али и из осталих области Црне Горе, Катунске, Ријечке и Црмничке нахије школовао се извјестан број ученика у Србији, посебно у Београду, у тамошњим средњим школама и на факултетима.¹² Из области Старе Црне Горе средњошколска и студентска омладина одлазила је на школовање у Београд, Праг, Беч, Грац, Париз, Москву, Петроград и тако даље.¹³

Велики број ђака и студената који су се школовали у иностранству потицао је из сиромашних породица, а са великим бројем чланова, без веће могућности за пружање материјалне подршке свом ђаку у току школовања. Приличан број је оних који се школују у Србији и другим државама и без основних су услова за живот, па се у циљу побољшања материјалног стања обраћају Министарству просвјете да им додијели благодејање или једнократну помоћ, да би довршили разред или наставили школовање. Услови под којима су се школовали ђаци и студенти били су веома тешки, поготово током друге половине XIX вијека. Привредна и друштвена неразвијеност Црне Горе, уз честе неродне године, када би владала глад, тјерале су на иселјавање велики број домаћинстава. Ђаци и студенти који су се школовали у иностранству потицали су

¹¹ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1913, ф. 115, бр. 3618.

¹² Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Детаљније види: Табела VI бр. 2 - 6.

¹³ Исто. Детаљније види: Табела V бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела VI бр. 2 - 6; Табела VII бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б.

из разних социјалних категорија. Родитељи су им се претежно бавили земљорадњом, мање трговином, занатством, а било је међу њима попова, учитеља, судија, љекара, племенских старјешина, капетана, командира итд.¹⁴ У другој половини XIX вијека на школовању су била дјеца чији су родитељи били војводе, командири, истакнуте и заслужне личности на двору књаза Николе, истакнуте племенске старјешине.

Честа су била обраћања за стипендију или какву помоћ и Министарству иностраних дјела и Просвјетном савјету Србије, мада су школарина и испитне таксе, за разлику од западне Европе, у Србији и државама источне Европе биле знатно ниже, а могле су бити и упола мање уколико ученик-студент поднесе увјерење о сиромашном стању или пореско увјерење општине у којој родитељи станују. Посебно велики износ школарине био је у Француској, Швајцарској, Њемачкој, Аустрији (Аустро-Угарској) и Турској.

О успјеху ђака и студената, као и благодејанаца веома је тешко што прецизније рећи, јер не располажемо приближним подацима о томе, мада се може констатовати да је нешто мање од трећине завршило средњу школу и наставило школовање, да је више од половине ученика виших школа завршило школовање, а нешто више од трећине завршило факултет.

Министарству просвјете се обраћао за помоћ и извјестан број ђака и студената из југословенских земаља које су биле под влашћу Аустро-Угарске и Турске. Таквих је највише било из Босне и Херцеговине, а посебно из источне Херцеговине који су се обраћали и књазу Николи. Књаз Никола и Министарство просвјете су давали извјестан број стипендија, а обавезе таквих стипендиста нијесу подлијезале Правилима за државне стипендисте Црне Горе. И Министарству иностраних дјела и Министарству просвјете-Просвјетном савјету Србије обраћали су се и студенти из Босне и Херцеговине за стипендију или материјалну помоћ, па су их добијали чак и ако се нијесу школовали у Србији. Нешто мањи број ученика из Далмације и Хрватске такође се обраћао за помоћ Министарству иностраних дјела Србије, а и један број школске омладине из Боке Которске примао је стипендију Министарства просвјете Србије.

Доста осјетна су била средства одређена за издржавање питомаца у земљи и иностранству. Навешћемо податке само за неколико посљедњих година када је стипендиста било највише и када је стање црногорских финансија постајало све теже. На примјер, од предвиђених износа

¹⁴ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 297-324. Детаљније види: Табела XIII бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела XIV бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б, 4а, 4б; Табела XV бр. 1а, 1б, 2а, 2б; Табела XVI бр. 1, 2.

за потребе школа и администрацију просвјетних органа 1901. године за стипендије је одвојено 24,6% укупне суме.¹⁵

Аустро-Угарска, Турска, Бугарска, Србија, Француска, Италија и друге државе нудиле су стипендије црногорским студентима, посебно студентима медицинског факултета, али под условима да буду држављани оних земаља које ту стипендију нуде. Студенти се нијесу одазивали таквим понудама, али је било и случајева да појединац, при тијешњен материјалним неприликама, ипак пристане. Не би се могло рећи да је Министарство просвјете у таквим приликама предузело мјере да спријечи одлазак потребног стручног кадра. Чак није сматрало за потребно да макар размотри таква питања. Стипендије Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе знатно су више даване онима који су се школовали у другим државама, него онима у Србији, мада се тамо школовало више од половине укупног броја у средњим, на вишим и високим школама-факултетима. Од балканских ратова нешто се тај третман мијења, а и однос према стипендистима ће се у извјесној мјери побољшати. Мада се материјалне прилике благодјеланаца тиме нијесу значајније измијениле, ипак је такав однос државе значио моралну подршку да истрају на путу до стицања знања, образовања и стручног усавршавања.

Са повећањем броја ђака-студената повећава се и број стипендиста све до краја XIX вијека. Карактеристично је да број стипендиста у средњим школама благо расте или опада, а да број стипендиста на вишим школама и факултетима нагло расте или нагло опада.¹⁶ У кризним годинама, у вријеме ратних догађаја или непосредно прије и после, долази или до смањења или до наглог повећања броја стипендиста.

Да би се могао дати детаљнији преглед броја ђака-студената и броја ђака-студената стипендиста и њиховог међусобног односа по годинама или појединим фазама и периодима (који се јасно уочавају од почетка друге половине XIX вијека па све до краја Првог свјетског рата), неопходни би били потпуни подаци. Међутим, и ови којима ми располажемо веома су близу потпуним, јер смо за анализу користили потпуне податке за 3029 ђака-студената, па смо на основу тога и извршили анализу. Наиме, преко броја стипендиста може се утврдити приближно укупан број школованих у иностранству, као и њихов материјални положај, а с друге стране може се приближно сагледати и економска

¹⁵ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете...*, стр. 33; Др Раде Делибашић, *Развој школства...*, стр. 47; *Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910*, Цетиње 1910, стр. 167-185.

¹⁶ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000., стр. 297-324, 532. Графикон бр. 1.

моћ црногорске државе од друге половине прошлога вијека па све до 1918. године. На основу збирних података укупног броја ђака-студената и броја стипендиста дошли смо до приближних података о броју ђака који се школују у Црној Гори и броју становништва у другој половини XIX вијека у Црној Гори.

До 90-тих година XIX вијека стипендије су даване појединим ђацима-студентима на препоруку књаза Николе или истакнутих војвода, племенских старјешина и других лица од утицаја на државне органе и на црногорском двору. Тек 1886. године помиње се да је Министарство просвјете и црквених послова захтијевало да се стипендистима у иностранству одреди стални мјесечни износ. Дакле, до тада су ученици примали стипендију од књаза и књегиње, или из државне касе. До краја августа морали су поднијети извјештај о успјеху у школи. У августу 1890. године министар просвјете и црквених послова (Јован Павловић) донио је прве прописе који су се односили на црногорске стипендисте у иностранству. Правила за књажеве питомце на страни тражила су од стипендиста (у гимназији, реалци, војној и трговачкој школи и на факултетима) редовне извјештаје о упису и испитима (и приватним полугодишњим, ако нијесу били предвиђени редовни). Питомац је губио стипендију уколико није успио да послѣ прве строге опомене положи програмом предвиђене испите. Струка и мјесто се нијесу могли мијењати без одобрења министра. Преко стипендије се могла добити само накнада за школарину и испитне таксе, као и путни трошак. Доста нагло повећање броја стипендиста у иностранству и отварање већег броја школа наметало је измјене прописа, које су и услиједиле првих деценија XX вијека. Нова правила су захтијевала већу дисциплину ученика стипендиста, редовно полагање испита, обавезу рада у државној служби Црне Горе по завршетку школовања и др. На крају сваке школске године Министарски савјет је одређивао број стипендиста по врстама школа, као и укупан износ који им се могао дати.

Од укупног броја ђака-студената који су се школовали у средњим, на вишим и високим школама у иностранству, стипендиста је било нешто мање од једне трећине. Наиме, од 3029 ђака-студента, стипендију је примао 821 од друге половине XIX вијека до краја Првог свјетског рата, што у процентима износи 27,1%. Даља анализа показује да је њихов број по школама неуједначен што је сасвим нормално у укупном сагледавању тих података, тако да је у средњим школама било 450 стипендиста у разним државама. Њихов број се не може по годинама пратити у континуитету, јер о томе немамо потпуних података, али може од почетка 90-тих година XIX вијека. На вишим школама школовало се 129, а на факултетима 247 стипендиста. Пошто је велики број ђака и

студената био на школовању у Србији, дали смо преглед статистичких података стипендиста у тој држави, као и статистику стипендиста Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе и Министарства просвјете Србије, а по мјесту рођења сви стипендисти су из Црне Горе и Боке Которске. Још једна веома важна чињеница: статистичке табеле бројног стања стипендиста радили смо на основу имена и презимена ученика у појединим годинама и школама.

Од почетка 90-тих година прошлога вијека може се у континуитету пратити бројно стање стипендиста по годинама и школама.¹⁷ Статистика по годинама показује да се број стипендиста стално повећавао, са slabим смањењем у појединим годинама, и да та тенденција иде све до 1895/96. школске године, када је постигнут максимум од 74 стипендисте, од којих у средњим школама 31, на вишим школама 19, а на факултетима 24 благодјејанца. У овом раздобљу, 1882-1896. године, број стипендиста у средњим школама је знатно већи од броја стипендиста на вишим школама или на факултетима. Код виших школа такође се повећава број стипендиста, али се запажају и извјесне осцилације. Код студената број стипендиста се стално повећава, и школске 1895/96. године постиже свој максимум од 24 стипендисте. Од 1896. долази до смањења укупног броја стипендиста све до школске 1906/07. године. Тада ће се изједначити са бројем од прије деценију, када је било укупно 74 благодјејанца. Овакав пад броја стипендиста у раздобљу од једне деценије настао је услед политичких прилика и династичких сукоба између Црне Горе и Србије, јер се велики број стипендиста тамо школовао. У том периоду, који ће трајати до 1910. године, политичке прилике у извјесној мјери утицале су и на укупно смањење броја ђака-студената у иностранству. Ако се статистика посматра по школама, онда се запажа да је у истом раздобљу 1896-1907. године број стипендиста у средњим школама у порасту, а при крају тога раздобља, у школској 1906/07. години, постиже максимум од 40 стипендиста. Код ученика виших школа број стипендиста знатно се смањује да би у школској 1905/06. години сишао на 18, а већ наредне школске године на 2 благодјејанца. За студенте стипендисте тенденција пораста се повећава и достиже максимум од 26 у годинама 1905-1907, што је максимум од почетка 90-тих година. Може се рећи да су се политичке прилике у наведеном периоду негативно одразиле на укупан број стипендиста, а посебно стипендиста виших школа. Од школске 1907/08. године па све до 1918. године повећава се укупан број стипендиста. Пораст је резултирао из наглог повећања броја ученика, али и нешто повољнијег третмана стипендиста

¹⁷ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000., стр. 318-319.

од стране Министарства просвјете и црквених послова, као и чињенице да су неколике генерације матураната Цетињске гимназије (из прве генерације готово сви) добили стипендије да студирају у иностранству. У овом периоду од једне деценије, број стипендиста ће се повећавати све до почетка Првог свјетског рата, а од тада се смањује.

Пораст укупног броја ђака-студената, који се школују у иностранству, у посљедњим годинама прве деценије и у другој деценији XX вијека, у извјесној мјери утицао је и на број стипендиста, који се у знатној мјери повећава достигнувши свој максимум од 96 у школској 1911/12. години, што је уједно и максимум у цијелокупном периоду од 90-тих година прошлога вијека па до краја друге деценије XX вијека. У овом периоду основна карактеристика је то што долази до смањења броја стипендиста у средњим и на вишим школама, док се број студената стипендиста повећава све до почетка Првог свјетског рата, када ће у школској 1913/14. години бити постигнут максимум од 72 студента благодјејанца, што је уједно и максимум у цијелом периоду. Статистички подаци приказани на табелама јасно потврђују чињеницу да политичке прилике, привредне и друштвене промјене, ратни догађаји имају знатног удијела на повећање или смањење броја ученика и стипендиста који се школују у иностранству у периоду 1848-1918. године. Свеукупне промјене у Црној Гори, дакле, одражавале су се и на омладину школовану у иностранству.

Анализа статистичких података у периоду од школске 1882/83-1917/18. године по школама показује општу карактеристику пораста броја стипендиста у појединим периодима који имају своје специфичности, али у укупном сагледавању преко њих се изражавају све привредне и друштвене промјене и политичка збивања. Пораст броја стипендиста средњих школа са извјесним осцилацијама може се пратити од почетка 90-тих година прошлога вијека па све до школске 1906/07. године, а од тада постепено опада до почетка Првог свјетског рата, када долази до наглог смањења. То се запажа код стипендиста виших школа; број ће расти све до краја XIX вијека, да би од тада дошло до сталног смањивања броја стипендиста. Код стипендиста виших школа у првим деценијама XX вијека уочавају се јаке осцилације. На факултетима број стипендиста, од почетног периода па све до Првог свјетског рата, у сталном је порасту и у односу на стипендисте средњих школа проценат повећања у току године је 10% укупног броја ученика у тој години. Међусобни односи стипендиста на факултетима и вишим школама знатно се разликује и проценат раста стипендиста на факултетима износи у просјеку до 30% укупног броја у једној години на вишим школама. Упоредјујући статистику укупног или појединачног броја свих ученика који се шко-

лују у иностранству у датом периоду и броја стипендиста у укупном броју или по школама, запажа се једна општа и појединачна карактеристика која је у приближној мјери идентична са порастом укупног броја ђака-студената и укупног броја стипендиста све до почетка балканских ратова, а да се од тада смањује укупан број ђака-студената и укупан број стипендиста.

Ако се анализирају статистички подаци стипендиста у средњим, на вишим и високим школама-факултетима по годинама и разредима односно годинама студија, онда се може запазити да је највећи број стипендиста у почетним разредима или годинама студија. Што се иде ка вишим разредима то је број стипендиста мањи, а на завршним годинама знатно се смањује. Број стипендиста може се пратити по годинама, разредима и школама-факултетима. За разлику од стипендиста средњих школа и факултета, код којих се број смањује идући ка завршним годинама, број стипендиста виших школа у појединим разредима од прве до завршне године у слабом је опадању. Дата карактеристика за стипендисте виших школа потврђује констатацију да је број ученика који су завршили вишу школу већи од броја ученика средњих школа или броја студената који су завршили школовање.

У току школовања један број ђака имао је сталну, повремену помоћ или стипендију Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе или Министарства просвјете Србије, а извјестан број ученика примао је помоћ и стипендије од других држава у којима су се школовали. У току цијелог школовања, у средњој школи и на факултету, примало је стипендију од Министарства просвјете, према нашим истраживањима, 65 ученика.

Укупан број ђака-студената који су се школовали у иностранству о трошку родитеља, а вратили су се у Црну Гору по завршетку школовања, износи 467, док је оних који су се школовали о државном трошку и вратили се у Црну Гору укупно 108 ученика.

Анализа броја стипендиста по мјесту школовања (држави у којој се ђак-студент школује) и по школи односно факултету који изучава показује сљедеће: од укупно 821 стипендисте, средње школе похађало је 407 ученика, више школе 167, а факултете 247 студената. Од средњих школа највише је стипендиста похађало гимназију и лицеј (укупно 181 ученик), затим војне школе (67 ученика), занатске школе (41 ученик) итд. Стипендисти виших школа похађали су већином учитељске и богословско-учитељске школе, укупно 133, а друге више школе у много мањем броју. На факултетима су била укупно 254 благодјејанца, од којих на правном 91, на филозофском 52, медицинском 41, на техничком 31 студент, а на осталим факултетима број стипендиста био је знатно мањи.

У току гимназије и на факултету примало је стипендију укупно 50 ђака-студената. На основу изнијетих података запажа се да једна трећина ђака гимназије долази на студије правног, филозофског и медицинског факултета. Општа карактеристика била би: од средњих школа већина похађа гимназије, од виших школа подједнако богословско-учитељску и учитељску школу, а од факултета правни, филозофски, медицински и технички факултет. Упоредјујући дате податке са бројем ученика који похађају односне школе и факултете може се рећи да је од укупног броја ученика гимназије стипендију примало око 12%, а да је стипендиста на учитељским и богословско-учитељским школама било 25% укупног броја ученика виших школа. Број стипендиста у процентима за поједине факултете био би: на правном око 25%, на филозофском око 31%, на медицинском око 39%, и на техничком око 39% укупног броја студената тога факултета.

Укупан број стипендиста по појединим државама и по факултетима знатно се разликује у међусобном односу школа и факултета, а тај однос се мијења и унутар стипендиста у држави у којој се школују. У периоду од друге половине XIX вијека па до краја 1918. године број стипендиста повећава се из године у годину, а такође се повећава број стипендиста у појединим државама. Статистика по државама у односном периоду била би: у Србији 404 благодјејанца, Русији 92, Француској 51, Аустро-Угарској 56, Турској 55, Чешкој 37, Хрватској 33, Швајцарској 21, Италији 31, Грчкој 16, Њемачкој 11, Бугарској 5, Босни и Херцеговини 2, Белгији 1, Енглеској 1, Шведској 1, непознато 4 стипендисте. Највећи број стипендиста школовао се, дакле, у Србији - 13% укупног броја школованих у иностранству, док је проценат стипендиста у другим државама знатно мањи. Број стипендиста одражава укупно број ученика и његов међусобни однос према државама у којима се школовала црногорска омладина.

По школама и факултетима број стипендиста појединих министарстава или влада био би: Министарство просвјете и црквених послова Црне Горе укупно 514, Министарство иностраних дјела и Министарство просвјете Србије 282 ђака-студента, а Русије, Аустро-Угарске, Турске и друге државе стипендирале су укупно 27 ђака.

Стипендиста Министарства просвјете и црквених послова Црне Горе било је: у гимназијама 46, лицејима 54, трговачким школама 16, занатима 36, духовним семинаријама 5, непознато - школама 24, поштанско-телеграфској школи 7, војној школи 66, гимназији - факултету 42, учитељској школи 27, богословско-учитељској школи 13, вишој дјевојачкој школи 1, вишој школи 2, пољопривредној школи 2, правном факултету 70, техничком факултету 24, студент 17, филозофском

факултету 30, медицинском факултету 36, фармацији 2, пољопривредном факултету 6, ликовној академији 5, војној академији 1 студент. Од ученика стипендиста Министарства просвјете који су се школовали у иностранству велики број њих био је у војним школама и гимназијама, од виших школа заступљене су учитељске и богословско-учитељске школе, од факултета правни, медицински и филозофски факултет итд. Стипендиста Министарства просвјете и црквених послова у појединим државама било је: у Србији 122 благодејанца, Русији 84, Француској 49, Турској 51, Аустро-Угарској 44, Хрватској 32, Швајцарској 19, Чешкој 36, Њемачкој 11, Бугарској 5, Грчкој 3, Босни и Херцеговини 2, Шведској 1, Енглеској 1, Белгији 1, а за 14 стипендиста није познато у којој су се држави школовали.

Оних по мјесту рођења из Црне Горе, а који су примали стипендију Министарства иностраних дјела или Министарства просвјете Србије у периоду који обрађујемо по државама било је: у Србији 282, Грчкој 12, Турској 4, Аустро-Угарској 3, Швајцарској 2, Француској 2, Хрватској 1, а за тројицу стипендиста нијесмо могли утврдити у којој су се држави школовали. Њихов број по школама и факултетима у Србији био би: гимназија 77, трговачка школа 5, пољопривредна школа 4, војна школа 4, лицеј 4, духовна семинарија 1, непознато нам је у којој је од средњих школа учило 10 ученика стипендиста, а 8 ученика је примало стипендију у току средње школе и на факултету; учитељска школа 34 стипендисте, богословско-учитељска школа 57, дјевојачке школе 11; на правном факултету 21 стипендиста, филозофском 22, техничком 7 стипендиста; а на осталим школама и факултетима изван Србије: духовна академија 6, медицински факултет 5, пољопривредни 4, фармација 2, музичка академија 1, а за тројицу стипендиста нијесмо могли утврдити мјесто студирања и факултет који су похађали.

Из приложених података очигледно је да се највише стипендиста Министарства просвјете и Министарства иностраних дјела Србије школовало у Србији и земљама које су биле под влашћу Аустро-Угарске. Од укупног броја стипендиста које је Србија стипендирала, а по мјесту рођења су из Црне Горе и Боке, на факултетима су била 72 студента, од којих на Београдском универзитету 29. Број стипендиста по факултетима на Београдском универзитету било би: Филозофски 13, Правни 11, Технички 4, а за 1 стипендисту није нам познато који је факултет похађао.

Извјестан број ученика средњих школа, већином оних који су се школовали у Војводини, а било их је и у другим државама, примао је стипендију-благодејање извјесних завода, заклада и фондова: А. Пајевића, Ј. Протића, Вуково благодејање, Фонд Милоша Зечевића, Благодејање свеучилишног конвикта, Заклада Бабић-Пејковић, Закладе Теке-

лије у Новом Саду, Заклада Пластићева, Заклада Ф. Барбариха у Сремским Карловцима, Земаљске владе у Сарајеву, итд.

Сходно условима, политичким приликама и ратним догађајима, велики број ученика завршио је школовање на страни и стицао диплому о завршеној школи. По завршетку средње школе студије су наставила 982 ученика, од којих: са гимназијом 495 ученика, а са вишом школом 76 ученика. Нијесмо били у могућности да анализирамо кретање на свим факултетима, јер немамо потпуних података за такву анализу. Међутим, број стипендиста по појединим средњим и вишим школама даје стварну или сасвим приближну слику црногорске омладине која се школовала у великом броју држава или земаља. По завршетку школе стипендиста се одмах враћао у Црну Гору, уколико му није било одређено да се стручно усавршава. Био је обавезан да служи у одређеном мјесту онолико година за колико је примао стипендију, иначе је морао да надокнади све трошкове школовања. Сасвим је сигурно да се већи број стипендиста није одазивао прописима Правила за државне стипендисте по завршетку школовања, а Министарство просвјете и црквених послова Црне Горе није много бринуло о томе. Међутим, Министарство иностраних дјела и Министарство просвјете Србије много су строжији у том погледу, а посебно се то односи на стипендисте по мјесту рођења и по држављанству из Србије. За стипендисте из других крајева, из Црне Горе или земаља под влашћу Турске или Аустро-Угарске, имали су много блажи критеријум и нијесу им ометали одлазак у другу државу. Извјестан дио црногорске омладине остајао је у Србији, а разлози су били више економске него политичке природе. Из истих разлога и дио младих који су се школовали у Русији и другим земљама остао је у мјесту школовања. Недовољна брига домовине о њима, навике стечене у развијеним срединама, као и перспективе живота и рада утицале су на одређење у томе смислу. Несумњиво, најмање су се враћали они који су се о свом трошку и под тешким условима школовали, као и они који се нијесу слагали с апсолутистичком владавином у својој домовини.

Momčilo D. PEJOVIĆ, PhD, Senior Scientific Associate

MONTENEGRIN STUDENTS EDUCATED ABROAD AS
SCHOLARS GIVEN SCHOLARSHIPS BY FOREIGN
GOVERNMENTS AND STATES

Resume

Throughout the 19th century there had been modest educational opportunities and conditions for the education of Montenegrin youth within Montenegro. These will be somewhat improved solely with the opening of the Seminary, the Theological - Teacher Training School, the Girls' Institute and the Gymnasium at Cetinje in the second half of the 19th century. The established educational institutes contributed to the increase of the number students being educated within Montenegro and those who after completing these schools leave to further their education outside the Montenegrin borders, i.e. abroad.

The political reputation of Montenegro among the European public, as well as the political and poetic popularity of the Prince-King Nikola I Petrović will contribute to the establishment of diplomatic relations with many European countries. With the establishment of diplomatic relations between Montenegro and the European states there is the increase in the number of students who are educated abroad.

Certain countries and their governments with which diplomatic relations had been established, played a significant role in offering scholarships to the students of secondary schools, colleges and universities, since they would grant several scholarships a year to Montenegrin students who were being educated abroad. Italy, France, Serbia, Russia, Turkey, Bulgaria and other countries offered scholarships to a certain number of students from Montenegro for the studies at secondary schools and university institutions in their respective countries. Upon the completion of education, only one third of Montenegrin youth returns to Montenegro to work in the state institutions.

Asst. Prof. Dr. Uğur ÖZCAN*

THE LOAN AGREEMENT BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND MONTENEGRO, AND FINANCIAL AID TO MONTENEGRO

ABSTRACT: *The relationships between Ottoman Empire and Montenegro which declared its independence in 1878 were developed to a good point, especially during Abdul Hamid and Nikola's reign. Thanks to these good relations, loan agreements were among the financial supports. In this presentation, two loan agreements signed in order to loan to Montenegro through Ottoman Bank will be mentioned and the effect of these two loan agreements on Ottoman-Montenegro relations will be discussed.*

KEY WORDS: *Montenegro, Ottoman Empire, Loan Agreement, Ottoman Bank, Abdulhamid II, Nikola*

Introduction

Montenegro, an independent and relatively small-sized Balkan country by the Adriatic Sea, established relations with the Ottoman Empire as early as the 14th century. The Ottomans were not able to dominate Montenegro fully due to difficulties posed by geography and the tribal lifestyle prevailing in the region. Montenegro was home to several revolts against the Ottomans in the 19th century, which was a consequence of nationalist movements and pan-Slavic tendencies of the time. The accession of Abdul Hamid II to the Ottoman throne, followed by the Russo-Turkish War (1877-1878), led to the conclusion of 1878 Berlin Treaty which meant independence for Montenegro.

Berlin Treaty gave Montenegro an opportunity to expand its borders. Centuries-long struggle against the Ottoman Empire culminated and its success at the war took the country to the international stage¹.

* Autor je profesor na Ahi Evran University/Kirsehir/TURKEY

¹ Elisabeth Roberts, *Realm Of The Black Mountain A History Of Montenegro*, Cornell

Under the rule of Nicholas I, Montenegro began diplomatic relations with the Ottoman Empire. Minor border skirmishes being excepted, the relations ushered in an approximately 30-year era of no armed conflict between the two states until the deposition of Abdul Hamid II. The peaceful era has raised the relations between the two to a very positive high. The political leadership skills of Abdul Hamid and Nicholas I, as well as their friendly manners, played a major role on the mutually amicable relations. Incidents escalating to crisis levels between the two states were resolved with the solution-oriented and peaceful approaches of these two leaders. Nicholas' visits to Istanbul, coupled with Abdul Hamid's hospitality, helped Montenegrins to tone down their historic perception of Turks as foes².

In this 30-year period, the economic and financial relations between two country, continued to increase. States always made loan agreements in the name of financial affairs in the history. One of the loan agreements which was signed in history is the one between Otoman State and Montenegro. Before explaining this loan to Montenegro in 1892, I would like to take a look at the political, economical and financial stituation of Otoman Empire and Montenegro.

a. Financial Situation of Ottoman Empire at the End of the 19th Century

Even though the Ottoman Empire was nearing the end of her life and known as the "*sick man of Europe*" at the end of 19th century, she was able to keep her position among the most powerful states in Europe and the world.

Facing very huge wars like Crimean and Ottoman-Russian War of 1877, Ottoman Empire started losing its power on Balkan states and the economy kept worsening. Especially after the Crimean War, Ottoman Empire borrowed money from the Big Powers. This was the starting point of getting into debt in 1854. It was thought and expected that this financial activity would be the solution for Ottoman Economic crisis. But it did not happen. Because the loans were not used effectively, the economic situation got worse. Until the year 1874 Ottoman Empire made 15 foreign indepments. Even though the amount of Money for dept was 239 million liras, the Money that the Porte take was only 127 million liras. In order to cover this budget deficit, the Ottomans increased taxes taken from the people living in the Balkan region. This tax increase made the people uncomfortable and they started

University Press, New York 2007, pp. 21

² Ugur Ozcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Unpublished Phd Dissertation Thesis, Suleyman Demirel University, Institute of Social Science, Isparta 2009, p. 300-310

revolting against Ottomans. After 1877-78 things got even worse. It was declared that even the loans taken from Ottoman Bank and Galata Bankers could not be paid³.

In 1881, by signing The Muharrem Decree the revenues from stamp duties, alcohols, fishing, salt and tobacco were left to the Duyun-ı Umumiye, (Ottoman Public Debt Administration) an organization established for paying domestic and international debt of the Ottoman Empire⁴. Through this organization, the debt payment was systematized, and the big powers were prevented from interfering in Ottoman politics. Some says this organization was a 'state within the state' and a financial integration with Europe⁵.

The 1877-78 War left a lot of casualties died and wounded millions. Thousands of people were forced to immigrate and leave their habitual places. This process turned Anatolia and also İstanbul to a place of immigrants. Even though the immigration problem was not a new one in the Ottoman Empire, this war worsened the situation. At least one million people migrated to Ottoman Empire from Russia, Balkans and Caucassia. It caused economic and financial problems. This cumulative migration caused problems in the areas of settlement, feeding, and administration. These problems took a very heavy toll on the economy and the budget.

b. Financial Situation of Montenegro at the end of the 19th century

Montenegro with its geographic features and geopolitical position was not fit for commercial activity. And also it was pretty much impossible to engage in agricultural activity because of the mountainous character of the region. Michale Palairret says:

“The crops seldom sufficed to meet the exiguous levels of grain consumption to which the population was accustomed and they were subject to serious year to year fluctuations because the porosity of the karst rock made the harvest acutely vulnerable to drought. Grain was usually imported but communications inhibited its commercial circulation in rural areas. Even in the relatively abundant 1880s not a year went by without reports of starvation and famine mortality reaching the goverment in cetinje. The supply of livestock products was also at the mercy of a hard winter, since the output of

³ Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, V. 2, Cambridge University Press, UK 2002, pp. 223

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V.8, TTK, Ank. 1993, p.427; Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *ibid*, p. 223

⁵ Edhem Eldem, “Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt”, *European Review* (2005), 13:3, Cambridge University Press, pp. 433

*hay usually fell far short of the minimal winter fodder needs of the animals. Deep snow could result in huge losses and a single adverse winter could reduce the animal stock by a fifth or more*⁶.”

There was very little area suitable for agriculture and it was not enough for economic revival. In this mountainous region, people of Montenegro put any suitable area to agricultural use, no matter how small it was. In addition, however, very fertile agricultural and commercial areas, such as Ulcinj (Ülgün), Podgorica and Bar, were left to Montenegro under the Berlin Treaty. Residents of these places, farmers, traders etc. migrated to Ottoman State. So Montenegro could make use of these places and areas very efficiently⁷. This situation affected Montenegrins and Montenegrin economy very negatively

Montenegrins, in this atmosphere of peace between the Ottomans and Montenegro, went for work to other countries like Italy, Britain, Austria, and the United States. Montenegrins also preferred the Ottoman Empire as a place of work. As such, Montenegrin men and women helped the economy to rise. They could pay their taxes and send money to their families. Between 1856-1874, about 1500 Montenegrin workers had migrated to İstanbul. They could be hired as guards, stableboys, bodyguards, bank guards, doormen in İstanbul⁸. Even in 1888 İstanbul, the district of Büyükçekmece was one of the places that these laborers worked as guards in farms and forests⁹. And also at the Zonguldak Ereğli coal mine (Meadin-i Hümayun) there were about 150 Montenegrin coal mine workers in 1898¹⁰. Beside this, Prince Nicholas, through family connections, contacted with the other countries' royal families. As a “father in law” of Europe, he had the opportunity of taking the advantage of these countries to get help¹¹.

c. First Loan Agreement

Considering all these incidents, Montenegro dived into a very big financial crisis in 1892. Despite the aid from Russia, Austria, France, Britain and Italy, Montenegro was fighting against hungry and famine. Of these financial aids, the most significant one was the Ottoman's financial aid.

In this context, the Ottomans loaned to Montenegro for a two-year period with the treasury obligations¹². Montenegro provided Ottoman Ministry

⁶ Michael Palairot, *Balkan Economies c. 1800-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, pp. 146

⁷ Michael Palairot, pp. 212

⁸ Michael Palairot, pp. 152

⁹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DHMKT, 1482/17, 31.01.1888

¹⁰ BOA, İHUS, 55/1315RA045, 16.RA.1315; İHUS, 62/1315L028, 12.03.1898

¹¹ Ugur Ozcan, pp. 131

¹² BOA, Y.PRK PT, 4/65.

of Finance a guarantee for 40 thousand liras. Even though he was criticized for being very generous, Abdül Hamid always tried to keep the relations with Montenegro at a very high level.¹³

1892 was the year Montenegro had a rising financial crisis, and drought affected agriculture. Faced with hunger and famine, Montenegro got into action to obtain a loan. Financial minister first paid a visit to Austria. Negotiations took place in Vienna. Then the next minister of finance applied to the banks of Paris and Brussels for a loan. The foreign minister, when he went to Venice to attend Princes Darinka's funeral applied to traders from Venice for a loan. But he could not obtain it.¹⁴

On the other side, as Montenegro's chief trading partner, Austria cut the yearly 30 thousand florin nearly 3800 Osmanlı liras aid, designated for road construction. Austria used the advantage of her geographical position to dominate Montenegro economically¹⁵. Montenegro's balance of the budget was abolished because of Austrian interfere. Even the Officers of Montenegro could not get their salaries for seven mounts. At the beginning of 1892, Montenegro's debt was as follows:¹⁶

43.000 Florin	To the Traders
35.000 Florin	To the Traders from Schoder and Italy
13.000 Florin	Ottoman Post and Telgraf Office
7000 Florin	Austria-Hungaria Post and Telgraf Office
8.500 Florin	Malta Traders
1500 Florin	To the trader whom coal bought for ship.
Totaly	
108.000 Florin	Nearly 10 bin Ottoman lira

Although Montenegrin officials applied to financial organizations all around Europe, they could not find the money they needed.

When the Officials and the traders raised their voices against government, Montenegrin ambassador in İstanbul Mitar Bakic, contacted the Sultan and explained the situation that Montenegro was in. With the guarantee provided by the Ottoman Empire, Montenegro and Ottoman Bank signed a small loan agreement for an amount of 10 thousand Napoleons¹⁷. At that time

¹³ Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı I.*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, pp.141.

¹⁴ BOA, Y.PRK EŞA, 16/29, 21.08.1892

¹⁵ According to 29th article of Berlin Treaty, Montenegro had to ask for Asutrias permission to build roads and railroads. John D. Treadway, *The Falcon and The Eagle*, Purdue University Press, Indiana 1998, pp. 10

¹⁶ BOA, Y.PRK EŞA, 16/29, 21.08.1892

¹⁷ BOA, Y.PRK EŞA, 16/29, 21.08.1892

The Ottoman Bank (Bank-ı Osmanî-i Şahane) founded in 1856 in İstanbul, was a French, British investors and Ottoman government mutual organization¹⁸.

So Montenegrin government overcame this financial crisis with this loan agreement. When Mitar Bakiç sent a telegram and explained the improvements to Nikola, he was in Nikšik, and pleased with the news. He sent a congratulatory and thankful telegram to the Sultan for his friendship and generosity¹⁹.

d. Second Loan Agreement

The second loan agreement between Ottoman Empire and Montenegro was signed in 1898. In January 25th, 1898, with the guarantee of the Ottoman Empire, the Ottoman Bank loaned 25 thousand gold francs. (500 thousand frank) to Montenegro.²⁰ This amount of 100 thousand francs per year was to be paid back in a 5-year period.

While Montenegro was represented by his ambassador Mitar Bakic in İstanbul, Ottoman Empire's representative was Finance Minister Tevfik Paşa²¹. Now let's take a closer look at the articles of this agreement:

First article

At the Montenegrin request, Ottoman Bank agrees to loan 25 thousand Gold Francs, which is nearly 500 thousand francs

Second Article

Montenegro shall pay back the loan, with %6 interest, in 100 thousand frank installments per year till 1898 and pay it back in 5 years to the Ottoman Bank.

Third article

%6 interest if it won't pay on time.

Fourth article

Ottoman Empire provides guarantees against Montenegro's 500 thousand frank loan.

Fifth article

If the yearly installment was not paid on time, the principal and the interest would be taken either from debtor (Montenegro), or the guarantor (Ottoman Empire)

¹⁸ Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu" *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, V.3, No:2, 2002, Sivas, pp. 81-82. Even though it was an "Ottoman Bank" only %4 of the capital belonged to Ottomans.

¹⁹ BOA, Y.PRK EŞA, 16/29.

²⁰ BOA, YA.RES, 91/4, 24.01.1898

²¹ BOA, İ.HR, 357/1315N-14. 05.02.1898

This agreement consists of 3 copies prepared in İstanbul in 1898. And also the *Sadrızam* had written to the sultan to get his permission.²²

This loan agreement being talked about, was discussed in the Special Council of Ministers (Encümen-i Mahsus-u Vükelâ) consist of the minister of commerce and work ministry for internal affairs, deputy of the council of the cabinet (şurâ-yı hükümet nâibi) and ministry of justice. The fact that Abdul Hamid's point of view had been very effective in this discussion. Beside this, it was decided not to refuse Montenegro's request to keep its good relations with Ottoman Empire and its friendly approach to sultanate and it means also "confirmation for being a guarantor" for this loan. following day, Decision of the Special Council of Ministers, approved by the Sultan, and sent to department of finance to take in action²³. As it is seen, stable situation between two country was in consideration, while signing the loan agreement.

According to this agreement Ottoman Empire had deposited 500.000 franks to Ottoman Bank for Montenegro in the year 1900²⁴. But the way this loan agreement was reflected in the newspapers was very different in US and Britain. Although it was written in the New York Times that Abdul Hamid II, loaning to Montenegro through the Ottoman Bank, had "bought off" Montenegro, the same NY Times also declared that the loan agreement was very wise and made Montenegrins happy²⁵.

Conclusion

These loan agreements helped the good relations to reach a very positive high. Right after this year in 1899 Prince Nikola visited İstanbul. There were border problems in his dossier. But there was one more thing there also. It was the 1898 loan agreement. To thank Sultan Abdülhamid for this loan agreement was an important reason for visiting İstanbul.

Montenegro sometimes did not or could not pay the loan back. At that time the Ottoman Empire erased the debts. For example in 1903 the money loaned to Montenegro was paid by Ottoman Treasury. After this gesture, Prince Nicholas, sent a message of gratitude to sultan Abdülhamid.

There is one more thing we should consider: Ottoman Empire was at war against Greece at that time. Even though Ottoman Empire was in war economy, Abdül Hamid did not hesitate to be guarantor for Montenegro²⁶.

²² BOA, İHR 357/1315-N-14. 05.02.1898

²³ BOA, İHR 357/1315-N-14. 05.02.1898

²⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 33/37, 09.06.1899

²⁵ New York Times, "The Sultan's Astuteness; Abdul Hamid Has Prevented A Combination Against Turkey. Montenegro and Servia Placated, and Now An Attempt Is Being Made To Deal With Bulgaria" September 26, 1903, Saturday, pp. 5

²⁶ BOA, Y.A.HUS. 454/20, 13.08.1903

The main reason for doing this was to hold Nicholas out of Balkan Union. Abdülhamid as a close friend never wanted Nicholas to stand against him. Secondly he wanted to keep the peace and did not want the Balkans destabilized.

On the other hand Nicholas had the opportunity to use big powers interest' in Montenegro for the benefit of his country intelligently²⁷.

Bibliography

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DHMKT, 1482/17, İ.HR, 357/1315N-14, İ.HUS, 107/1321/R-058; İHR 357/1315-N-14; İHUS, 55/1315RA045; İHUS, 62/1315L028; Y.A.HUS. 454/20; Y.A.RES, 121/51; Y.PRK EŞA, 16/29; Y.PRK.EŞA, 33/37; YA.RES, 91/4; YPRK EŞA, 16/29; YPRK EŞA, 16/29; Y.PRK PT, 4/65; YPRK EŞA, 16/29.

BAYRAKTAR, Kaya "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu" **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, V.3, No:2, 2002, Sivas, pp. 81-82.

ELDEM, Edhem "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", **European Review** (2005), 13:3, Cambridge University Press, pp. 431-445

İRTEM, Süleyman Kani, **Bilinmeyen Abdülhamid Hususi ve Siyasi Hayatı 1**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V.8, TTK, Ankara 1993.

ÖZCAN, Uğur, **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri**, Unpublished Phd Dissertation Thesis, Süleyman Demirel University, Institute of Social Science, Isparta 2009.

PALAIRET, Michael, **Balkan Economies C. 1800-1914**, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

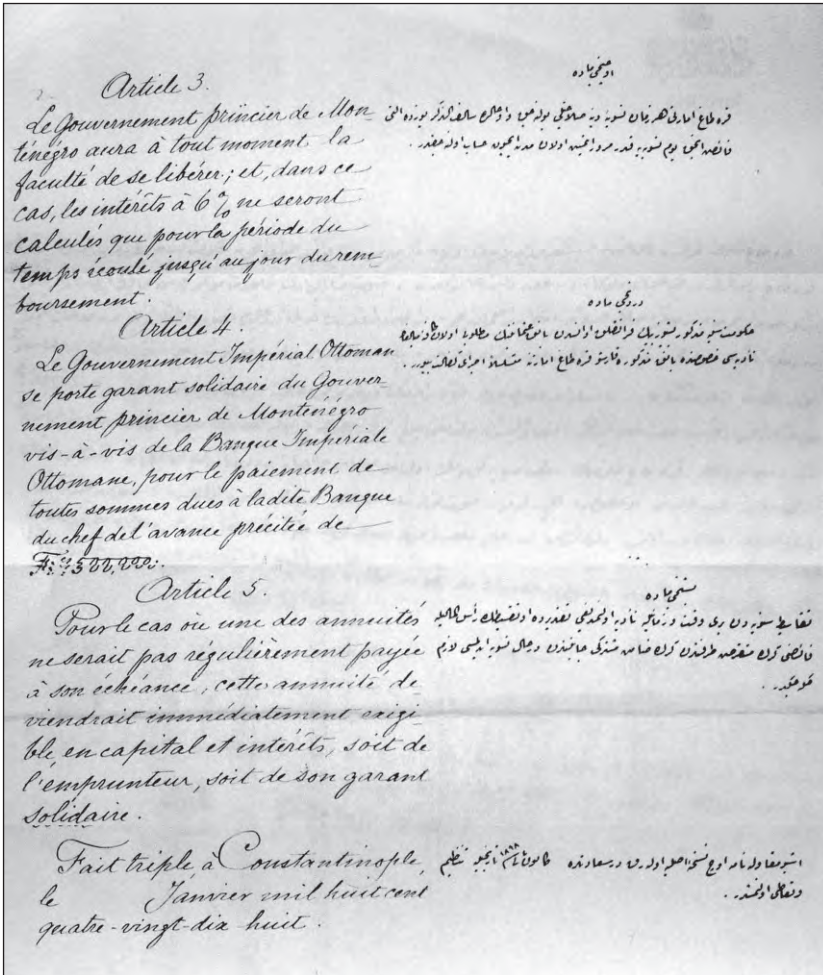
ROBERTS, Elisabeth, **Realm Of The Black Mountain A History Of Montenegro**, Cornell University Press, New York 2007.

SHAW Stanford J. & SHAW Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, V. 2, Cambridge University Press, UK 2002.

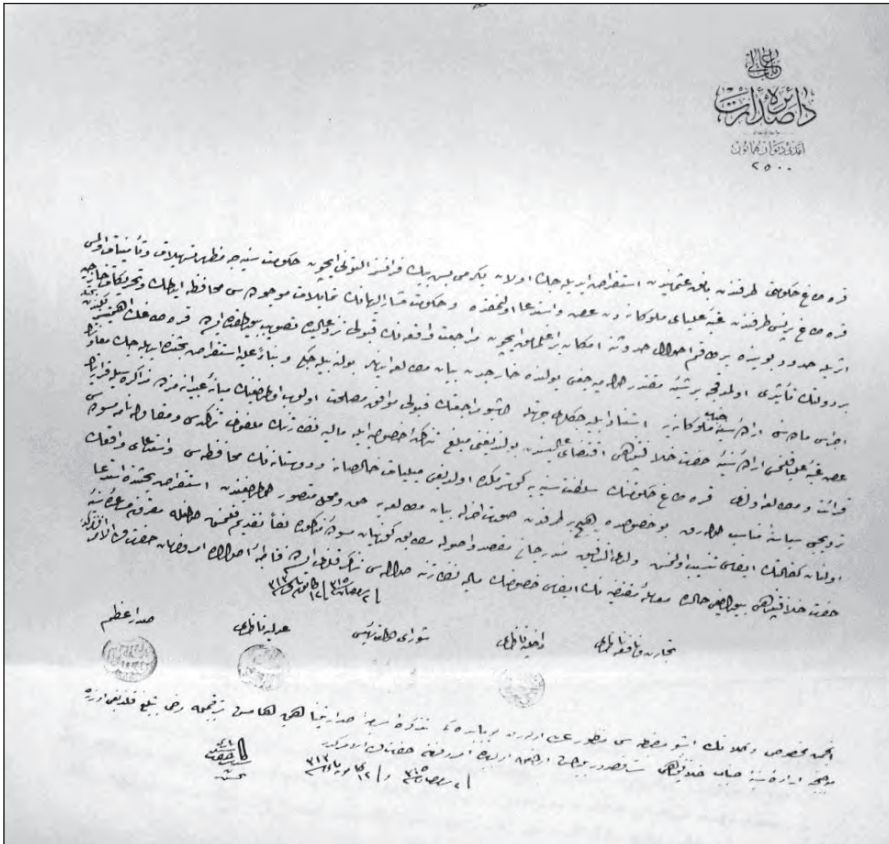
TREADWAY, John D., **The Falcon and The Eagle**, Purdue University Press, Indiana 1998.

THE NEW YORK TIMES, "The Sultan's Astuteness; Abdul Hamid Has Prevented A Combination Against Turkey. Montenegro and Servia Placated, and Now An Attempt Is Being Made To Deal With Bulgaria" *The New York Times*, September 26, 1903, Saturday, pp. 5

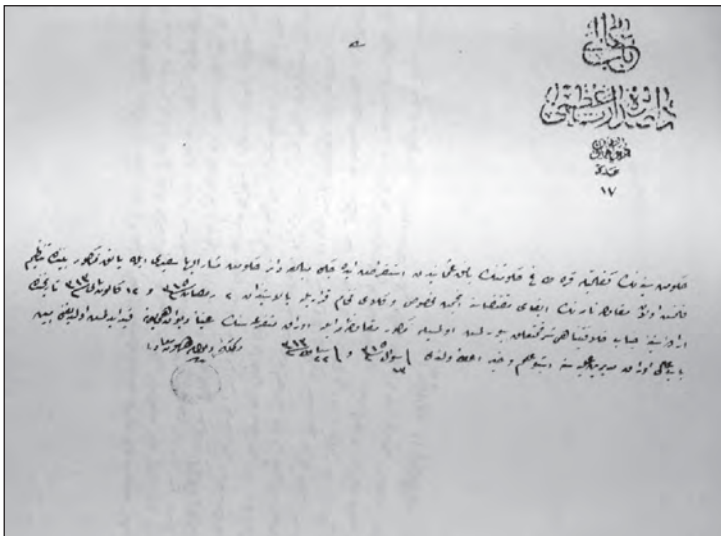
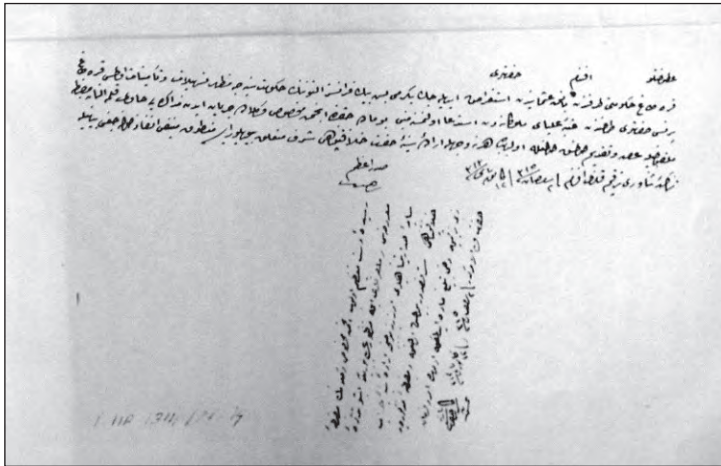
²⁷ BOA, Y.A.RES, 121/51, 01.07.1903; BOA, İ.HUS, 107/1321/R-058, 14.07.1903.

Document 2. The second Page of the Loan Agreement. BOA, I.HR, 357/1315N-14

Document 3. The Decision of the Special Council of Ministers (Encümen-i Mahsûs-u Vükelâ). BOA, İ.HR, 357/1315N-14

Document 4-5 Two document from the Prime Ministry Ottoman Archive (BOA)

Asst. Prof. Dr. Uğur ÖZCAN

THE LOAN AGREEMENT BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE
AND MONTENEGRO, AND FINANCIAL AID TO MONTENEGRO

Summary

According to author, loan agreements helped the good relations to reach a very positive height between Ottoman Empire and Montenegro. To thank Sultan Abdülhamid for the loan agreement in 1899, was an important reason for Prince Nikola's visiting İstanbul.

Montenegro sometimes did not or could not pay the loan back. At that time the Ottoman Empire erased the debts. For example in 1903 the money loaned to Montenegro was paid by Ottoman Treasury. After this gesture, Prince Nicholas, sent a message of gratitude to Sultan Abdülhamid.

Even though Ottoman Empire was in war economy, Abdül Hamid did not hesitate to be guarantor for Montenegro. The main reason for doing this was to hold Nicholas out of Balkan Union. He wanted to keep the peace and did not want the Balkans destabilized.

Др Драгана Кујовић*

ИСЕЉАВАЊЕ МУСЛИМАНА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ НАКОН БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА КАО ТЕМА НА СТРАНИЦАМА ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

ABSTRACT: *After the decisions of the Congress of Berlin and positive outcome of the war with Ottoman Empire from 1876 to 1878, Montenegro became an independent state. This paper deals with the situation which also arose from this outcome, i.e. when a great number of the Muslims population decided to emigrate from the newly formed state. They emigrated towards Bosnia and Sandzak of Novi Pazar, and the emigration saw members of all society groups who feared possible violence of new authorities and the loss of privileges. They were called "mouhadzirs" or "mouhadzers".*

The papers, which on pages of Ecrits Historiques deal with this topic can be divided into two categories: a) research papers that investigate mouhadzirs' further destiny, directions of their migrations, reasons for emigration etc, and b) research papers dealing with the problem of emigration as the introduction to their land and properties being occupied by Montenegrin Orthodox settlers.

KEY WORDS: *Montenegro, Muslims, emigration, Congress of Berlin, mouhadzirs.*

На основу одлука Берлинског конгреса и повољним исходом рата са Турском 1876-1878, познатог као Вељи рат, Црна Гора постаје самостална и независна држава. Добила је знатна територијална проширења. Муслиманско становништво се нашло у тешком положају и покренуте су велике сеобе према унутрашњости Турске, и то према Босни, Новопазарском Санџаку и Албанији. Захваћени су сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка

* Аутор је научни савјетник Историјског института Црне Горе - Подгорица.

повластица заувјек, у дугим поворкама, напуштало своје домове, одлазећи у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима. У Мемоарима књаза Николе читамо: „...На жалост многе породице никшићке, у првом страху своме, пођоше за царском војском да за вазда оставе огњишта своја... Пружио се дугачки ред исељеника цадом од Никшића, старци о штапу, жене са дјецом у наручју, а кроз гомиле ове блеји престрављена стока. Жалостан приказ...“¹ Ојађени и несретни у новим срединама били су суочени с неизвјесношћу, неразумијевањем и солидарношћу кратког даха, изложени сваковрсним понижењима, ниподаштавању и врло често потпуном утапању и губитку некадашњег идентитета. Ово социо-културно догађање је врло често или занемаривано или недовољно и спорадично споменуто и обрађено. Мухацири или мухацири, представљали су релативно нову социјалну категорију муслиманског становништва на овим просторима, која је трагом људске патње и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежила одраз војних похода и политичких одлука у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Иза себе су остављали дуго стицану имовину и у већини као сиротиња одлазили и насељавали се тамо гдје им се чинило да су заштићени и довољно безбједни да несметано живе онако како су то чинили вијековима.

Радови који на страницама часописа *Историјски записи* имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухацира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као чињеницом која је подразумијевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за последицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника. У прву групу сврстали смо следеће:

- 1) Ивовић, Јован: Расељавање никшићких муслимана.- *ИЗ*, год I, књ. I, 5 (1948), стр. 363-368
- 2) Ракочевећ, Новица: Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина последице Белинског уговора.- *ИЗ*, 1962, књ. 2, стр.255-274
- 3) Мушовић, Ејуп: Мушовићи.- *ИЗ*, 1981/2 (XXXIV), стр. 87-102
- 4) Мушовић, Ејуп: Црногорски мухацири и њихова кретања.- *ИЗ*, 1986 (XXXIX), бр. 1-2, стр. 139-157

¹ *Цјелокупна дјела Николе I Петровића*, књ. V, Цетиње 1969, 466

Друга група обухватала би радове:

- 1) Пејовић, Ђоко: Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879-1886).- ИЗ, год. XIV, књ. XVIII, 3 (1961), стр. 381-416
- 2) Пејовић, Ђоко: Насељавање Бара и Улциња и начин регулисања односа на земљи (послије 1878).- ИЗ, год. XXIII, књ. XXVII, 3-4 (1970), стр. 306-336
- 3) Пејовић, Ђоко: Расељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године).- ИЗ, год. XXVI, књ. XXX, 1-2 (1973), стр. 73-130
- 4) Пејовић, Ђоко: Насељавање околине Спужа и начин регулисања аграрних односа (послије 1878).- ИЗ, год. XXVI, књ. XXX, 3-4 (1973), стр. 340-361
- 5) Шћепановић, Милован-Мушо: Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879-1886. (правне релације) - ИЗ, 1985/2 (XXXVIII), стр. 81-127

Иако се непосредно не бави проблемом муслиманских избјеглица, првој групи може се придружити обимно истраживање Ђока Пејовића под насловом *Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878-1916)* (ИЗ, XV, књ. XIX, бр. 2 (1962), стр. 209-253), у којем аутор кроз низ поглавља детаљно описује услове живота у Црној Гори након Берлинског конгреса. На тај начин добијамо општу слику прилика и неприлика, тј. свега онога што је учествовало и поспјешивало исељавање у великом броју не само муслиманског већ и црногорског православног становништва. Овдје се, прије свега, узимају у обзир тешки материјални услови за највећи дио оних који су тада живјели у Црној Гори, „мали и слаб посјед, ниска производност рада, пораст зеленашког капитала и презадуженост, богаћење главарског слоја, који је свако оживљавање привреде успијевао да искористи за себе“², материјалне штете усљед ратних догађаја, велики број инвалида и онеспособљених за рад, и прије свега, неродне године. То је вријеме када су, према ријечима аутора, „власти забрањивале ’за народ излишне ствари’ (раскошна одијела, скупе дарове на просидбама идр.). Судови нијесу узимали у обзир жалбе трговаца због неисплаћених вересија насталих продајом у ствари непотребних и врло скупоцјених дијелова народне ношње“³. У раду под насловом *Расељавање никшићких муслимана* аутор Јован Ивовић бави се узроцима исељавања муслиманског становништва из Никшића, уз

² Ђоко Пејовић, ибид, 244

³ Ибид, 234

навођење три документа из Државног архива на Цетињу у вези са поступцима, тражењем упутстава и процјенама окружног начелника у Никшићу попа Машана Никчевића. Спомињање случаја неког попа који се уз гусле ругао никшићким муслиманима и којем је присутни муслиман отео гусле и сломио му их о главу, и истицање да је Шобајићево навођење тог догађаја био његов мотив да увидом у архивска документа (од чега су издвојена поменута три) „јаче“ расвијетли ову сеобу⁴, дјелују, као недовољно образложени, и издвајају се из цјелине, тим више што текст који слиједи и овај догађај као ауторова мотивација немају досљедну и логичну везу. У закључку, узроке сеоба своди на пет сљедећих: „1) потпуни губитак феудалних доходака од кметова са својих спалилука из оближњих села, иако су могли задржати имања на којима су лично радили; 2) претежно су им приходи били од земљорадње и сточарства, док су се занатима и трговином мало бавили, па се нијесу убрзо могли снаћи у новим економским приликама; 3) вјерски фанатизам и понос били су код никшићких муслимана до максимума развијени, па се као ратници нијесу снашли, нити су могли схватити изједначење са дојучерашњом рајом и углабање у државу својих двовјековних противника Црногораца; 4) црногорска влада није могла искључити вјерску мржњу код Црногораца, која је тада морала постојати; 5) своје одлуке није влада са сигурношћу могла спровести ни преко својих чиновника, а изгледа у томе настојању није ни сама била упорна“⁵. У намјери да се буде у складу са владајућим политичким мишљењем тога времена, овим закључцима претходи запажање које, озбиљно нарушава настојање да се неутрално и научно дистанцирано саопште и обраде подаци у овом раду: „Уосталом, питање одбацивања разних вјерских штетних схватања и обичаја, исламских и хришћанских, врши се тек у наше дане, у доба измијењених друштвених и политичких односа, у вријеме остваривања социјализма, када је то извођење једино могућно“⁶. Истраживање под насловом *Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послје Берлинског уговора* аутора Новице Ракочевића сврстали смо у прву групу, али се исељавање муслимана из области Колашина помиње као једно у низу прецизно забиљежених догађања у овом подручју након 1878. године, с тежиштем на појединоцима у вези са разграничењем. Исељавање муслимана из „новодобијених крајева“ грубо је, с извјесним степеном националног егоизма, оцијењено као „нужно, док је Турска држала још прилично велики дио Балкана и њена западна граница налазила се на ријечи Тари“ и „исељавање

⁴ Јован Ивовић, ибид 365

⁵ ибид, 366

⁶ Ибид

муслимана је омогућило да се населе црногорске породице и тако донекле ублажи процес исељавања⁴⁷ ових потоњих. Ејуп Мушовић се на нешто другачији начин бави овим сеобама у своја два рада, у раду под насловом *Мушовићи*, објављеном у рубрици Прилози 1981, и у раду објављеном пет година касније *Црногорски мухаџири и њихова кретања*. Најприје, исељавање муслимана обрађује у једном од поглавља у писању о породици Мушовић, њеном поријеклу и кретању. Аутор говори о представницима турске власти Мушовићима, беговима, агама и капетанима Никшића, инсистирајући да је њихово могуће везивање за турско поријекло засновано искључиво на једној легенди, да је ово презиме црногорско-муслиманско и да је њихово поријекло словенско. У поглављу о кретањима породице Мушовић описане су миграције не само ове породице након Берлинског конгреса већ и других муслиманских породица из Никшића и Колашина, указујући да су се у Доњем Колашину, Вранешу и Шаховићу „Мушовићи и други колашински Муслимани задржали све до 1924. Тада су дефинитивно напустили те крајеве“⁴⁸. Занимаје за судбину једне породице биће нешто касније замијењено Мушовићевим занимањем за општи проблем мухаџирске судбине и њихових исељеничких праваца у горе поменутом раду. Полазећи од запажања да су муслимани југословенских земаља били мало покретљиви до 1878. и да је длукама Берлинског конгреса означен „почетак већих и трајнијих кретања муслиманског становништва у југословенским земљама и њихово исељавање из њих“⁴⁹, аутор закључује да је „у маси исељеника-мухаџира било највише Муслимана – исламитизираниг словенског света“⁵⁰, али да су се „у време када су желели да се иселе у Турску, себе сматрали Турцима“⁵¹. У наставку сазнајемо о разлозима исељења никшићких мухаџира, затим је у посебном поглављу издвојено писање о колашинским и посебно доњоколашинским мухаџирима. Интересантно је да и у овом раду налазимо, поред других сасвим јасно изложених разлога, неубједљиву тврдњу и недоречено образлагање исељења вјерским фанатизмом колашинских, никшићких, подгоричких и других муслимана из Црне Горе. У прилог томе читамо запажање војводе Маша Врбице да се они „нерадо раздвајају са огњиштем, али када је то за вјеру – весело иду“⁵². Чини нам се да је и овдје и другдје у спомињаним радовима под вјерским фанатизмом муслимана у Црној Гори пренаглашено истакнута

⁷ Новица Ракочевић, *ибид*, 274

⁸ *Мушовићи*, 95

⁹ *Црногорски мухаџири и њихова кретања*, 139

¹⁰ *Ибид*, 140

¹¹ *Ибид*, 141

¹² *Ибид*, 146

и површно тумачена снажна приврженост вјерској традицији и обичајима као увјерљивој компоненти културног идентитета. Аутор, коректно узимајући у обзир и да су се и сами Црногорци исељавали у великом броју, закључује да је „тако бројним исељавањем црногорског и муслиманског становништва из Црне Горе, у другој половини XIX века ублажена, да не кажемо у знатној мери решена економска ситуација у Црној Гори. Иза исељеника су остали земља, трговачке и занатлијске радње и огроман део имовине. Особито је тога остало иза муслиманских исељеника“¹³. Кретање или лутање мухаџира, односно правци њихових сеоба, обрађени су у поглављу, насловљеном не без горчине, *Скитања мухаџира*, уз истицање да данас у Турској живи више од „два милиона Муслимана – потомака југословенских мухаџира“¹⁴ и да је једини балкански владар који је „настојао да задржи Муслимане црногорски књаз Никола. Међутим, црногорски Муслимани су ипак исељени, управо баш за владе књаз Николе, изузимајући оне крајеве који су припадали Санџаку“¹⁵. Књаз Никола, према ријечима аутора, поред свих залагања, „није могао да одоли притиску јавности, могуће и спољне, и настојањима да се Муслимани иселе“¹⁶. Запажамо да аутор, инсистирајући на националном обиљежју и словенском поријеклу црногорских мухаџира, одређење Муслиман/муслиман пише великим словом.

Друга група радова углавном обухвата, с изузеткома рада Милије Муша Шћепановића *Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879-1886 (правне релације)*, радове Ђока Д. Пејовића. Сви они, укључујући и Шћепановићев рад посвећени су насељавању напуштених простора, правним односима између мухаџира и онима којима је додијелена на кориштење њихова земља, односно чифчија, куповини мухаџирске земље и сл. У раду *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)* Пејовић прво поглавље насловљава *Исељавање муслимана и захтјеви црногорских власти*, у којем покушава да размотри узроке исељавања овог становништва, истичући да је један од тих разлога обавеза да се након примања црногорског држављанства регрутују у црногорску војску, „у којој не желе да служе“¹⁷. Међу ове разлоге убраја и страх муслимана да ће њихова дјеца бити приморана да похађају школу у којој се настава ни по чему неће разликовати од

¹³ Ибид, 147

¹⁴ *Црногорски мухаџири и њихова кретања*, 154

¹⁵ Ибид, 155

¹⁶ Ибид

¹⁷ *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)*, 73

наставе намијење црногорској дјечи. Помиње се и да су муслимански трговци били потиснути „мјером о предности Црногораца при избору мјеста за подизање трговачке радње, а оним муслиманима који се раније нијесу бавили трговином није дато је право грађења ’бутига’“, али и да су они муслимани који су враћали се до предвиђеног рока сматрани црногорским држављанима и да им је књаз допустио да „војничку службу исплаћују новцем“¹⁸ У сваком случају, исељавање је у овим радовима показано као неминовна, готово механичка, посљедица политичких одлука и великих и неумољивим промјена које су наступиле након Берлинског конгреса

Закључак:

Исељавање једних, као нужда или принуда, насељавање као пријека потреба и задовољење других, извјесно карактерише вишедимензионална природа разлога и контекста догађања цјелокупног процеса. Аутори чија смо истраживања покушали да представимо у овом раду тему сеобе муслиманског становништва из Црне Горе након Берлинског конгреса обрађују из различитих углова: с једне стране, као социо-културно догађање које је за посљедицу имало, не само напуштање непокретне имовине, већ и велику исељеничку муку њених власника у дугом периоду након одласка из Црне Горе; или се, с друге стране, ова сеоба обрађује као полазна тачка у освјетљавању процеса насељавања напуштеног простора. Обиље података које наводе ови радови биће од велике помоћи будућим истраживањима која би у слојевитом опису ових миграција уважала достигнућа претходних истраживања и уз потребну научну дистанцу остварила обухватне увиде у фондове релевантне архивске грађе.

Сажетак

Након Берлинског конгреса муслиманско становништво у Црној Гори нашло се у тешком положају и покренуте су велике сеобе према унутрашњости Турске, и то према Босни, Новопазарском Санџаку и Албанији. Захваћени су сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка повластица заувјек, у дугим поворкама, напуштало своје домове, одлазећи у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима. Мухацири или мухацири, представљали су релативно нову социјалну категорију муслиманског становништва на овим просторима, која је трагом људ-

¹⁸ Ибид, 76

ске патње и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежила одраз војних похода и политичких одлука у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Радови који на страницама часописа *Историјски записи* имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухаџира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као чињеницом која је подразумевјевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за последицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника.

Dragana KUJOVIĆ, PhD

MUSLIM EMIGRATION FROM MONTENEGRO AFTER
THE CONGRESS OF BERLIN AS A TOPIC ON
THE PAGES OF HISTORICAL RECORDS

Summary

After the Congress of Berlin, the Muslim population in Montenegro found itself in a difficult position and started the great migration to the interior of Turkey - to Bosnia, Sannjak of Novi Pazar and Albania. In fear of possible violence and loss of benefits, they left their homes, in long processions going into the unknown, dying of hunger, poverty and disease on long trips. Muhajirs or Muhajers were a relatively new social category of the Muslim population in the region, in the second half of the 19th and early 20th century. Papers that on the pages of the *Historical Writings* deals with the emigration problem of the Muslim population can be divided into two groups: a) researches dealing with the fate of Muhajirs, directions of their movements, reasons for emigration, and in general, the various facts of the process; b) studies that deal with the emigration problem of the Muslim population as a fact that has caused the abandonment of agricultural land and other properties by former owners, which resulted in a reverse process - settling the Montenegrin Orthodox settlers on this land.

Др Сузана РАЈИЋ*

РУСКА ДИПЛОМАТИЈА О ОДНОСИМА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1900-1903)

ABSTRACT: *The paper deals with the complicated diplomatic and political background of the events in the courts of these two Balkan countries in early 20th century. After it had become obvious that King Alexander Obrenovic was unlikely to have successors, Russian diplomatic representatives had to deal with many different, more or less apparent interests to inherit his throne. In the eve of, and immediately after the assassination of King Aleksandar and his wife, two dynasties, Petrovic and Karadjordjevic, were seen as the main contesters, but Russia also had to deal with the position of Austrian-Hungarian Empire, that fully opposed the two Balkan states coming under the rule of the same dynasty. Since this particularly applied to the Montenegrin dynasty, and since the Russian Tsar had strictly forbidden a nomination of the Russian Grand Prince Alexander Mihailovic, Peter Karadjordjevic was elected King of Serbia.*

KEY WORDS: *Serbia, Russia, Austrian-Hungarian Empire, Montenegro, King Aleksandar Obrenovic, Prince Nikola Petrovic, Petar Karadjordjevic*

У 1900. годину Русија је ушла са опрезним намерама да ојача свој утицај на Балкану, док је званично водила договорну политику са Хабзбуршком монархијом о одржању *statusa quo* на Балканском полуострву. Главни део руских планова односио се на приближавање балканских држава, између осталих, и Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе. Још приликом сусрета царева у Зимском дворцу марта 1897. када су чињени напори да се неспоразуми између Русије и Аустроугарске на Балкану превазиђу, цар се сагласио са саветником шефа дипломатије

* Аутор је доцент на Универзитету у Београду, Филозофски факултет.

Ламздорфом да Русија „не може дозволити никакве претензије Аустро-Угарске на Балканском полуострву“, нити распрострање њеног утицаја на Балкану мимо Босне и Херцеговине, како је утврђено Берлинским уговором 1878. године. Том приликом цар је потврдио наводе Ламздорфа да Русија може обећати Бечу да неће допустити Италији да захвати Албанију, али да не може да дозволи да се Аустро-Угарска укотви између Србије и Црне Горе.¹ Од таквог става Русија ни у наредним годинама није одустала, те је са промењеним околностима у Србији 1900. оживела своје активности на поправљању српско-црногорских односа. Руска дипломатија, међутим, није имала јединствено гледиште о методама деловања на Балканском полуострву. На једној страни стајали су шеф дипломатије Ламздорф и посланик у Бечу Капнист, који су се чврсто држали мира и *statusa quo* уговореним са Аустро-Угарском 1897, као предусловом за очувања руских позиција на Далеком истоку. На другој страни налазио се посланик у Београду Чариков, потпомогнут министром војним Куропаткином и адмиралом флоте Алексејевим који су се залагали за офанзивнији наступ Русије на Балкану. У том смислу њихови планови о политичком и војном савезу балканских држава су радикалнији. Са кризом Турске с краја 19. и почетком 20. века и компликацијама које су се усложњавале у турским европским провинцијама, они су сматрали да ће будући расплет наступити врло скоро и да Русија у њему мора активније деловати. Цар Никола II повремено је и сам западао у велику дилему како интезивирати акцију Русије насупрот ојачаним позицијама Хабзбуршке монархије на Балканском полуострву, али га је Ламздорф успешно одвраћао од тог пута, предпостављајући му договор са Монархијом као најприхватљивије решење по империјске задатке царства. У приближавању Цетиња и Београда Русија је себи наменила улогу патрона, који је будно надгледао те односе и прописивао им правце деловања. За такву акцију испуњен је главни предуслов, а тај је поправљање српско-руских односа, на које је са Цетиња гледано не без подозривости.

Краљ Милан је јула 1900. трајно напустио Србију, а његов син краљ Александар је после жендбе са Драгом Машин, учинио велики заокрет у спољној политици према Русији. Отправник послова у Београду Павле Мансуров много је допринео томе да Русија постане незаобилазни саветник и савезник српског краља у догађајима везаним за његову веридбу. Управо са њиме краљ је у првој половини 1900. године припремио тло за веридбу и промену спољне политике, уколико Русија његову

¹ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 58, л. 23; О споразуму Русије и Аустро-Угарске в. М. Војводић, „Аустро-руски споразум 1897. године“, у: *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999, 107.

женидбу подржи. Петроград је прихватио краљев предлог и краљу је обећан „милоствиви однос Императора“ према догађајима у Србији, ако одржи обећања.²

Од фебруара 1900. године^{3*} Србија и Црна Гора су све чешће предмет разговора и консултација министра иностраних дела Ламздорфа и цара. На предлог Бахметева посланика у Софији, Ламздорф је предложио цару да се један финансијски стручњак пошаље у Софију, а затим и у Србију и Црну Гору да проучи њихово стање финансија, не би ли се нашао начин да се те државе ослободе од западних кредита, што би утицало на побољшавање односа Русији и свих балканских држава. Србија је током наредних година уживала значајну руску подршку на француској берзи капитала, око склапања краткотрајних и дугорочних позајмица, док је за Црну Гору обезбеђено знатно повећање новчаних субвенција, о чему ће ниже бити више речи.⁴ Иако Русија није имала расположивог капитала за помоћ балканским државама, она је желела да покаже интересовање и старање за виталне проблеме држава које је желела чвршће да привеже за себе. Слога између балканских држава била је важна тачка ослонаца руске балканске политике, али она није подразумевала било какве конкретне савезе, већ једино „размену мисли“ о заједничким интересима и строго поштовање руских савета у спољној политици. Од 1900. до 1903. руска дипломатија је радила свим средствима да заустави Бугарску од акција у Македонији и да ублажи разлике и тачке сукоба између Србије и Бугарске с једне и Србије и Црне Горе са друге стране. Немири на Балкану би могли да увуку Русију у нежељени сукоб са Аустро-Угарском, што је она свим средствима избегавала. С обзиром на кризу турске власти која је захватила Косовски, Солунски и Битољски вилајет, и на јачање националних претензија балканских држава према ослабљеној Турској, овај задатак који је Русија себи задавала није био нимало лак.

Тесно зближење Србије са Русијом после краљеве женидбе огледао се у руским извештајима из Београда у којима се поредак ствари, захваљујући краљевој вештини, описује као задовољавајући. Даље се хвали позитиван утицај краљице Драге на оживљавање друштвеног живота, каже се да је придобила симпатије дипломатског кора и највећег дела становништва. Поправљање односа између Русије и Србије забрињавало је кнеза Николу. Кнез је званично честитао краљу женидбу,

² Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2861, 1900. год., л. 11.

³ * Сви датуми су по новом календару.

⁴ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 61, л. 8; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, Београд 1988, 258.

мада се свадба у кнежевом двору једнако исмевала. Русија је царевим благословом подржала брак краља Александра. Цар је пристао да буде узвишени кум младенаца, а све са циљем да се Србија трајно окрене Русији и да краљ заувек прекине све везе са оцем. За Русију је, како је извештавао Мансуров, био много подеснији један неполитични брак са Српкињом, него политички брак са немачком принцезом. У Петрограду је лепо примљен нови посланик Стојан Новаковић, а Србија се све чешће налазила на дневном реду реферисања министра Ламздорфа цару.⁵ Промена у српско-руским односима изазвала је антидинастичку пропаганду са Цетиња.⁶

Да се угађало српском краљу види се и по следећим фактима. Кнез Никола се поводом четрдесет година од своје владавине обратио у децембра 1900. цару, са жељом да свечано обележи јубилеј и прогласи се за краља. Министар иностраних дела Ламздорф је констатова да овај предлог нигде није наишао на негодовање, али да је једино српска влада изразила страх да би у том случају могло да се продуби већ постојеће супарништво између два дела српског народа за првенство у даљем државном животу Српства. Тако је Русија отказала кнезу Николи подршку. Краљ Александар је упутио честитку кнезу поводом четрдесет година од венчања, али јубилеј поводом четири деценије на власти није спомињао.⁷

У Петрограду је донета одлука да се за Цетиње и Београд одреде двојица дипломата, из редова најбољих кандидата. Њихов задатак је био рад на отопљавању односа између два двора. Русија, међутим, није имала у плану било какве конкретне планове о сарадњи двеју балканских држава. Да је тако, сведоче инструкције за новог посланика Чарикова из јануара 1901. године. Цар је 20. јануара написао „сагласан“ на упутствима у којима је као главни курс деловања подцртано „пуно немешање у унутрашње ствари балканских држава“ од којих Русија очекује да воде политику „народне самобитности,“ што обичним језиком речено значи политика народне самосталности ослобођена страних утицаја, са ослонцем на заједничке интересе балканских народа.⁸

⁵ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 62, л. 1-3, 13, 14, 36, 41, 49; АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2861, л. 2, 10 – 11; Исто, оп. 482, д. 497, 1902, л. 499, 500; Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње – Подгорица 1995, приредили Јован Р. Бојовић и Новица Ракочевић, 383; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900 – 1905)*, Београд 2009, 16.

⁶ Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900 - 1903*, Историјски записи XXXIV, 1977, 3-4, 661.

⁷ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 155, л. 34; М. Војводић, *Србија у Међународним односима*, 301.

⁸ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2839, 1901. год, л. 9 – 19. Инструкција Чарикову

У јануару 1901. године на Цетиње је допутовао Власов, а у Београд Николај Чариков. Њихов задатак је био да вештином и искуством пораде на превазилажењу лоших односа између Србије и Црне Горе. Под притиском Власова кнез Никола је учинио први корак - послао је телеграм саучешћа краљу Александру због очеве смрти. Власов је рекао кнезу да Цетиње има много више разлога да нормализује односе са Београдом, што кнезу није било по вољи. Исто тако, Чариков је у Београду вршио притисак на краља Александра да попусти према Цетињу, и краљ је чекао срећну прилику, краљичин порођај, и да поступи по упутствима руске дипломатије.⁹ Међутим, у мају је обелодањена вест о „изостануку порођаја“, што је довело у питање опстанак династије Обреновић. У септембру 1901. антидинастичке струје у земљи и ван ње актуелизовале су тзв. питање престолонаслеђа у Србији.¹⁰ И пре тога, из Аустро-Угарске су стизали гласови да она неће признати Драгиног сина за законитог, због предбрачне трудноће, те да Голуховски прети да ће, у случају да Русија реши да прими краљевски пар, изнети компромитујућа документа о краљици и њеној трудноћи и да ће тако парализати пријем.¹¹

Фијаско династије Обреновића могао је постати озбиљна препрека у побољшању српско-црногорских односа, будући да су на Цетињу оживеле наде династије Петровић наследи српски престо.¹² Без обзира на те гласове, у јуну 1901. издато је саопштење за јавност о путу краљевског пара у Русију. То је обеспокојило кнеза Николу који је одмах преко кћерке Стане, удате Лајтенберг, припремао терен за своју посету цару, старајући се притом да денунцира краља и краљицу Драгу на руском двору.¹³

Непријатно затечен озбиљним последицама краљичине лажне трудноће, краљ је убрзо морао да сузбија гласове да ће свог шурака Никодију Луњевицу прогласити својим наследником. На учестале чланке у бечким новинама у којима се нападао српски двор и поново претресало питање престолонаследника, у полузваничном „Дневнику“ штампана је објава коју је редиговао сам краљ и у којој се каже „да су све вести о питању престолонаслеђа у Србији измишљење“ и да то питање не занима

истовремено је прослеђена посланицима на Цетињу, у Софији и у Букурешту.

⁹ Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи*, 663, 666-667.

¹⁰ Опширније о краљичиној трудноћи в. А. Столић, *Краљица Драга*, 117 – 121.

¹¹ ГАРФ, ф. 505, Заведующий агентурой Департамента половины на Балканском полуострове, оп. 1, д. 75, л. 4 – 5; исто, д. 127, л. 15; Краљицу су 3. маја 1901. прегледали доктори Сњегирев и Губаров и у свом извештају констатовали непостојање трудноће, АВПРИ, оп. 482, д. 492, 1901, л. 9-10, 38,.

¹² С. Поповић, *нав. дело*, 383 – 384.

¹³ Исто, 385.

руководеће кругове.¹⁴ Међутим, то питање је јако занимало кругове на Цетињу. Српски краљевски пар се исмевао и називао разним погрдним именима.¹⁵

Почетком октобра 1901. краљ Александар је послао свог почасног ађутанта потпуковника Василија Антонића као специјалног изасланика у Црну Гору. Тај потез требало је да покаже краљеву спремност да се отпочне са отвореним разговорима о будућој сарадњи две земље. Ова мисија није дала конкретне резултате.¹⁶ Уз постојећа размимоилажења у националним питањима, постојали су и крупни династички разлози који су онемогућавали сарадњу. Краљ Александар је у децембру повукао изасланика Антонића, о чијем боравку на Цетињу руски посланик Власов каже да није могао понети за Београд ниједну лепу успомену. Антонић је пред полазак рекао Власову да је зачуђен како се кнез Никола и његов син Мирко понашају према српском владарском пару без такта и како кнежевић Мирко јавно исказује своје право на српски престо.¹⁷ Недуго затим, краљ је ипак одлучио да од почетка 1902. године обнови дипломатско представништво на Цетињу. Краљ је за то место одредио човека од великог поверења, пуковника Милоша Васића. Није искључена могућност да је његов потез био мотивисан не само инструкцијама Русије да се односи са Црном Гором поправе, већ и због боље краљеве обавештености шта се против њега ради у Црној Гори. Српска влада на челу са Вујићем је покушавала је да истицањем заједничких националних интереса потисне непријатне вести са Цетиња и да их стави у други план. Међутим, већ у новембру месецу се видело да две земље немају никакву заједничку стратегију за заштиту и поправљање положаја српског становништва у Турској. Уз старе несугласице, између српских и црногорских прохтева стајала је руска дипломатија, која је инсистирала да све конце држи у својим рукама и да ове две у националним питањима не смеју ништа да раде без руске сагласности.¹⁸

¹⁴ Ова вест се појавила у септембру 1901. и брзо се проширила земљом. Она је директно утицала на поспешивање завере против краља, будући да је непотизам краљичине породице веома иритирао све слојеве друштва. Опозиција је одмах почела да снажно експлоатише ову информацију за свој циљ, свргавање Обреновића. Осетивши да су гласине о Никодију врло штетни по њега, краљ је одмах одлучно демантовао те вести. Извесно је да је краљ, само на кратко, после краљичине лажне трудноће помишљао на Луњевицу. Али, чим се уверио у његову непопуларност он је одустао од те помисли. АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 492. део III, 1901, л. 11, 12; исто, оп. 482, д. 495, део I, 1902, л. 27; А. Столић, *Краљица Драга*, 125 – 126; *Дневник*, 8/21. јануар 1902.

¹⁵ С. Поповић, *нав. дело*, 384.

¹⁶ М. Војводић, *Србија у Међународним односима*, 340-341.

¹⁷ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, 89 – 90; Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи*, 669, 672.

¹⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 341.

Пут кнеза Николе у Петроград децембра 1901. и најављена веридба млађега кнежевог сина Мирка са Наталијом Константиновић, блиском краљевом рођаком, будила је код краља нову бригу да Русија намерава да на српски престо доведе црногорску династију. Чариков је одлучно оповргао ту могућност, и умиривао краља да не постоји руско-аустријски договор око наследника српског престола и да би црногорски кнежевић женидбом са Константиновићком добио у Петру Карађорђевићу озбиљног противкандидата. Краљ је из поузданих извора сазнао све што је кнез Никола радио против њега у Петрограду, што је будило краљеве антипатије према кнезу. Краљ је прижељкивао сусрет са кнезом „у четири ока“, да кажу један другом шта имају, а не да му ради иза леђа.¹⁹ Страхови у вези са аспирацијама Цетињског двора нису били без основа. Власов је извештавао са Цетиња да је кнез Никола спремио својеручно писмо за краља Александра, датирано 29. јануара. Посланик је, прочитавши писмо, констатовао да је састављено „у топлом тону“. Министар Гавра Вуковић који је требало да однесе писмо у Београд, имао је, пише Власов, двоструки задатак: а) захвалност за успостављање дипломатских односа б) сагласност и благослов краља Александра на брак кнеза Мирка. С тим у вези, кнез је послао објашњење да брак његовог сина има искључиво приватни карактер. У последњем тренутку, каже руски дипломата, кнез је нашао за сходно да промени садржину писма у којем се брак кнеза Мирка не помиње.²⁰

У писму краљу Александру кнез, између осталог, пише: „Време прекида лоших односа није одговарало нашим братским везама и било је штетно за опште интересе нашег народа“, а затим бираним речима поручује краљу да у „жару нестрпљења“ очекује дане када ће живети у слози и љубави и захваљује краљу на решењу да на Цетиње пошаље дипломатског представника. Пошто се у писму брак кнежевића Мирка не спомиње, изасланику Вуковићу је поверен задатак да краљу изрази искрена осећања кнежева, те да размени мисли са краљем и његовом владом „око свих општих наших дела која треба да доведу наше односе у потпуну сагласност“. У потпису је стајало: „Твог Величанства искрени брат, Никола“. Кнез је дао усмене инструкције министру Вуковићу дан уочи поласка за Београд, 14. фебруара. За Вуковићеву мисију није знао нико осим посланика Власова, што нас упућује на закључак да је она потекла управо на његову иницијативу.²¹ Власов даље извештава

¹⁹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 495, део I, 1902, л. 30, 51; Архив Србије (даље: АС), Поклони и откупи, к. 69, д. 132; С. Поповић, *нав. дело*, 385; Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи*, 670 – 671.

²⁰ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, 42.

²¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, 84 – 85, 91; *Documents diplomatiques français*, т. I, série 2, 97-98, 125, 274-275.

да је Гавро Вуковић отпутовао 15. фебруара за Београд и да је, по инструкцијама кнеза, његов циљ да одобровољи српског краља и владу да ступе са Гавром Вуковићем у интимније преговоре и отворене размене мисли“. Руски дипломата изражава сумњу у успех те мисије. Он каже да ће тешко бити да ће се краљ Александар „упецати“ на љубазност кнеза Николе и поверити своје намере Вуковићу, када са Цетиња није било устручавања да се изрази „злоба“ према српском краљевском пару и да се неприличним изразима оквалификује краљица Драга.²² Беч је са великом пажњом пратио српско-црногорско зближавање, а владина штампа је тенденциозно представљала Вуковићев пут у Београд као старање кнеза Николе да свом млађем сину обезбеди српски престо.²³

У Београду су се ширили неосновани гласови да је Вуковић дошао да се договори око усвајања кнежевића Мирка од стране српског краља. Зато је краљ врло хладно дочекао изасланика. Председник владе Михаило Вујић је одбио да буде посредник између краља и Вуковића, који је само донекле смирио краља, тврдећи да тај брак нема никаквих династичких претензија. Краљ је поручио кнезу Николи да не схвата смисао његовог питања о женидби сина Мирка, будући да Мирко није наследник престола у Црној Гори и да не постоје изгледи да ће то бити. Ако би се наследник женио краљевом рођаком, ситуација би била сасвим другачија. Пошто то није случај, њега се Миркова женидба не тиче, рекао је краљ.²⁴

Чариков је извештавао да је мисија Гавре Вуковића била „потпуно успешна“, са становишта да ће односи између Србије и Црне Горе остати непо ремећени. Краљ Александар је рекао руском посланику да су односи са Црном Гором сређени и да је брак Мирка и Наталије Константиновић је отклоњен као опасност између два двора. Друго важно питање које је заокупирало руску дипломатију било је питање Македоније, тј. очување мира у тој турској провинцији. На распрострањење гласова да ће у марту 1902. доћи до устанка у Македонији, на састанку у Београду је решено да се обе владе уздржавају од сваког учешћа у Македонији, чак и да колико могу обе сузбијају реметилачке факторе у њиховим намерама. Краљ је рекао руском посланику да је Вуковић пристао да се будућа Јадранска железница уместо на Подгорицу упути од Радујевац на Скадар и Улцињ. Чариков коментарише да би политичко јединство Србије и Црне горе било изузетно повољно по руску балканску политику – ако би се ујединиле војне снаге Србије и Црне

²² Исто, 88 – 90.

²³ Исто, 170.

²⁴ АС, Поклони и откупи, к. 69, д. 131; АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, 96 а.

Горе. Црна Гора би изашла из зачараног круга у ком се налази од 1878, опкољена турским и аустроугарским кордонима. Чариков је сугерисао свом предпостављеном да је спрема српске војске на завидном нивоу и да заслужује сваку пажњу. И посланик Власов је увиђао предности евентуалне војне конвенције између Србије и Црне Горе, али је схватао политички ризик тог потеза, који би могао да изазове Аустро-Угарску.²⁵

Русија је пак јавно радила за мир и у име мира, док је закулисно помагала војну спремност Србије и Црне Горе. Србија је добила од Русије одобрење за десет милиона патрона за пушке типа „Бернадинке“. Чариков је стално констатовао користи од српске и црногорске војске за предстојећи сукоб са Аустро-Угарском, јер би оне одвукле 60% војне снаге Монархије. Руски министар војни Куропаткин, по царевом одобрењу, разрадио је 1902. пројекте војних конвенција најпре са Бугарском, па са Србијом, док су Црној Гори одобрена накнадна средства за војне сврхе у износу од пола милиона рубаља на годишњем нивоу.²⁶

Кнез Никола се, међутим, лабаво држао договора у Београду и обећања која је дао руском посланику. Власов је добио из Петрограда посебну наредбу да делује свим средствима на смиривање ситуације на црногорско-турској граници, да не дозволи било какве компликације и, у том смислу, да спечи образовање оружаних банди на територији Црне Горе и њихово пребацивање на турску територију²⁷. Планови и претње главног човека Македонског револуционарног комитета Бориса Сарафова да ће са или без помоћи балканских држава на пролеће подићи устанак и кренути у борбу за аутономију Македоније, држали су руску дипломатију широм отворених очију. Власов је извештавао надређене да је кнез Никола према царевом поручу о нужности мира на граници и дешавањима у Македонији „мртав хладан“, да је саслушао поруку са смешком и прилично равнодушно, иако је обећао да ће се придржавати царевог савета. Новог српског посланика, пуковника Васића, кнез Никола је примио 24. фебруара 1902. године. Међутим, Власов је био велики скептик у питању истинског и искреног поправљања односа између Србије и Црне Горе и у томе је делио песимизам Сима Поповића и митрополита Митрофана. „Између две земље влада дубоко неповерење и обострано подозрење на сваком кораку, праћено мржњом“, писао

²⁵ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 93 а, 93 б.; Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи*, 684.

²⁶ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 63, реферисања цару, 1902, л. 18, 20, 26, 27; АВПРИ, ф. 138, Секретный архив, оп. 467, д. 211/212, л. 4 – 5, 9, преписка министра иностраних дела Ламздорфа и министра финансија Витеа око новчаних субвенција кнезу Николи, фебруар – април 1902; Исто, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 497, 1902, л. 202, 532, 664.

²⁷ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 118.

је Власов, додајући да није лако између њих одржавати ни официјалне, званичне односе, који нинашта не обавезују. У будућности ти односи ништа добро не обећавају, закључио је Власов²⁸.

Руски извештаји из Београда сведоче, међутим, да се краљ врло помирљиво држао према цетињској свадби и да је чак намеравао да на свадбу пошаље генерала Белимарковића као свог изасланика, који је својевремено у име кнеза Милана крстио младожењу. Али када су се појавиле отворене претензије кнежевића Мирка на српски престо, краљ се наљутио и није више хтео да чује за свадбу. У јавности су се појавиле слика вереника испод краљевске круне, а у бечкој „Новој слободној преси“ послат је чланак са Цетиња у којем се поставља питање претензија кнежевића Мирка на српски престо. Уочи свадбе на Цетињу, у јулу месецу, је дошло до инцидента између српског дипломате и младиних родитеља који су се без устезања и са нескривеним непријатељством изражавали о српском краљу. Они су Васићу у очи говорили да ће у Србији ускоро доћи до револуције и да ће краљ и краљица морати да беже, те да ће Срби слободно дисати тек када своје главе приклоне ногама кнежевића Мирка и његове супруге.²⁹ Од почетка фебруара до јула 1902. године, упркос настојањима Русије на зближавању две српске државе, до конкретних видова сарадње није дошло. Једини заједнички наступ забележен је у Турској у априлу месецу, када је Београд водио велику битку за потврђивање и посвећење Фирмилијана за скопског митрополита. Кнез Никола је 18. априла наредио свом представнику у Цариграду Митру Бакићу да са српским послаником и руским амбасадором договорно потпомаже Фирмилијаново посвећење, као став од „општесрпског интереса“.³⁰

У септембру 1902. године отказана је уговорена посета краљевског пара руском цару. Када је Чариков јавио шефу да је у Србији све спремно за пут у Ливадију, телеграмом од 14. септембра и писмом од 17. септембра Ламздорф га је обавестио да је због царичиног нарушеног здравља неће бити пријема чланова иностраних владарских кућа у Ливадији, значи ни српског краља и краљице.³¹ Домаћа јавност је у отказу пријема видела немилост руског цара и антидинастијске акције су наново оживеле. Почели су се ширити гласови о револуцији. Руски

²⁸ Исто, л. 127, 128.

²⁹ Исто, д. 495, део I, 1902, л. 102, 118; исто, д. 495, део II, 1902. год, л. 61, 76 – 77; исто, д. 497, 1902., л. 143, 148 – 150, 188, 457.

³⁰ *Дипломатска преписка Краљевине Србије 1902 - 1903*, књ. 1, Београд 1933, приредио Владимир Ђоровић, 95, 100 – 101, 104. Текст депеше послате Бакићу са Цетиња, између осталог, наглашавао је да посланик „солидарно са Савом Грујићем“ настоји код Порте и код Зиновјева да се посвећење Фирмилијана обави што пре.

³¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 562.

посланик је кратко закључио да се краљ може одржати само уз милостиву реч руског цара.³²

Због изузетно ослабљених позиција династије Обреновић, од тог тренутка у Србији се са посебном пажњом пратио сваки покрет кнеза Николе. Посланик Чариков помно је извештавао о развоју династичког питања у Србији. Он је разматрао опције како да се уреде два трона и две престонице истог народа, да обе династије, и Обреновићи и Петровић-Његоши буду пијемонти Српства, по идеалу кнежева Михаила Обреновића и Данила Петровић-Његоша.

Власов је извештавао са Цетиња да је кућа Петровића по том питању подељена: престолонаследник Данило са супругом, мајком кнегињом Миленом, сестром Ксенијом и најмлађим братом Петром је с једне стране и неутрално се држи према кнежевим аспирацијама на српски престо, док су кнез Никола, млађи син Мирко и његова жена Наталија с друге стране.³³ Чариков је пак резонувао на следећи начин: ако кроз десет година Обреновићи не остваре потомство, они ће нестати са позорнице и престо ће после њихове смрти припасти кући Петровић-Његош. То је био легитиман пут који би одговарао Русији. Други пут, кога преферира кнез Никола, је револуционарни. Чариков констатује, да упркос савесним и честитим напорима краља Александра да одржи добре односе са Цетињем, ти односи су хладни и носе са собом ризик да се „пансрбин“ Никола компромитује у свом настојању да дискредитује краља и његову жену. Какви би резултати те неравноправне борбе били, пита се Чариков? Уништити респект краља у јавном мњењу и убрзати пад Обреновића? Чариков сматра да таква борба између Обреновића и Петровића, оптерећена емоцијама, може да има велике опасности по политичке интересе Русије. Што се тиче другог заинтересованог за српски престо, Петра Карађорђевића, на том примеру ће кнез Црне Гори моћи да се увери да је Александар можда мање паметан од свог оца, али је храбрији од њега и да се неће предати без одсудне борбе против унутрашњих и против спољних непријатеља. Краљ Александар нема куда назад, закључује Чариков. Он мора да се бори јер му династија посрће. Чариков прогнозира да ће кнез Никола тражити руску помоћ у тој борби која је, по руском дипломати, опасна. Кнез Никола зна да се добро котира у Србији и он то користи у свом непријатељству према краљу Александру. Стога, закључује погрешно Чариков, Александар би требало да зна да му главна опасност не прети из Беча и Женева, него са Цетиња. Чариков предлаже долазак Петровића на српски престо легалним пу-

³² АВПРИ, Секретный архив, ф. 138, оп. 467, д. 209/210, 1902. год., л. 30 – 31; исто, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 496, 1902, год., л. 217.

³³ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 534 – 535.

тем, уз помоћ краља Александра. Чариков је свестан да његов предлог звучи парадоксално, али наглашава да он није искључен. Као потврду тог предлога наводи разговор са краљем Александром, када му је краљ рекао да он неће остати индиферентан у избору наследника престола. Ако Скупштина изгласа Његоше, он ће се таквом решењу успротивити. Напротив, ако се кнез Никола, под скиптром српског патриотизма, приближи краљу и измире се, краљ ће сам фаворизовати Петровиће јер су они увек били савезници Србије и радили су у корист српске ствари, за разлику од Карађорђевића који су се декларисали као противници и непријатељи Обреновића.

Друга опција, коју не треба губити из вида, каже Чариков, јесте да се краљ услед неиздрживог притиска са Цетиња разведе и поново ожени и оствари потомство. Краљ му је већ наговестио такву могућност. У том случају Петровић-Његоши би претрпели штету. Чариков пише Ламздорфу да не би било лоше да Власов, који је интеллигентан и обазрив човек, суптилно сугерише кнезу Николи како треба да се понаша према Србији, те да га саветује у том правцу.³⁴

Насупрот гледишту Чарикова који се није устручавао да разматра питања о јединству две српске државе кроз уједињење престола и војне снаге, па чак и да мимо званичног руског курса предлаже „минимално задовољење“ српско-црногорских захтева на рачун Турске, руски посланик у Бечу Капнист је сматрао да његов колега црта „фантастичну“ слику договора између најзаинтересованијих држава на Балкану, која нема додира са реалношћу. Капнист је током целе 1902. године уверавао претпостављене да Аустро-Угарска непрестано понавља да не жели сједињење Србије и Црне Горе и да је нужност *statusa quo* на Балкану са њене тачке гледишта најважнија ствар. Јер ако Црна Гора и Србија направе велику државу, устанак у Босни и Херцеговини би био неминован, а он би довео у питање аустроугарске тековине од 1878. до 1902. Да не би пореметила постојеће стање, Монархија не планира анексију Босне и Херцеговине, пише Капнист, а на такав став је упућују њени материјални услови и бројни унутрашњи проблеми. Зато ће Монархија, по закључку Капниста, ићи на асимилацију тих провинција путем економског развоја и административног јединства.³⁵

Јадранска железница била је, такође предмет великог спорења на руској политичкој сцени. У новембру 1900. влада у Бечу покреће питање изградње железнице од Сарајева до Митровице. У Србији се тада, под утицајем Русије, увелико почело разматрало питање о изградњи железнице Дунав – Јадранско море, преко Ниша и Призрена. Део пруге би

³⁴ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 845, л. 58 – 67.

³⁵ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 36, 44 – 45, 46, 643.

се брзо изградио јер је између Србије и Румуније постојао договор из 1898. око успостављања железничких веза заједничком изградњом моста у Кладову, преко Дунава до Турн Северина. За остатак линије – од Ниша преко Митровице до мора, било је политичких и материјалних проблема, а од првих су најважнији били протести Турске, Аустро – Угарске и Италије.³⁶ Планови о митровачкој прузи алармирали су Русију да убрза приближавање Србије и Црне Горе, које су и саме увиђале да им је, због недостатка материјалних средстава и због противљења Турске да се кроз њену територију гради железница, неопходна ближа сарадња.³⁷ Убрзо, међутим, Русија је изоставила јадранску пругу са списка својих приоритета.

Капнист је био одсудно против тог пројекта. Аргументе министра војног Куропаткина да се ради о стратешки важној линији кроз Санџак и Црну Гору, он је побијао наводима да би у случају рата Аустро-Угарске с једне и Србије, Црне Горе (и евентуално Русије) с друге стране, прва сила могла да изврши напад на Србију са севера и запада, да је освоји и споји своје снаге у Нишу, полазној тачки јадранске пруге. Исто тако, овај дипломата тврди да би Монархија могла олако да изврши блокаду Улциња, завршне тачке јадранске пруге. То би, по Капнисту, значило да би у случају рата на Балкану јадранску пругу контролисала Аустро-Угарска. Он је, насупрот Куропаткину, тврдио да Новопазарски санџак има другоразредни значај за Русији јер руска војска може на Јадранско море доћи сувим путем кроз Румунију, а затим воденим, кроз Средоземно море и да у случају потребе изврши десант на Улцињ.³⁸ Гледиште Капниста је преовладало у Петрограду, те је план о линији Дунав – Јадранско море, у који су и Србија и Црна Гора веома полагале као важном виду политичког и економског осамостаљења од Хабзбуршке монархије, скинут са дневног реда. Гроф Ламздорф је новембра 1902. такође убеђивао цара да се Русији не сме поновити 1878. јер је она има важније задатке на Далеком истоку. На цареву примедбу да је наредио да се, у случају евентуалних компликација на Балкану, постави

³⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 301; ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 155, л. 35.

³⁷ Србија је од Турске тражила одобрење да своју Тимочку железницу коју је тек требало изградити, продужи кроз Турску трасом Куршумлија – Призрен - Скадар – Свети Јован Медовански. Црна Гора се залагала за своју варијанту Јадранске железнице која би ишла кроз Црну Гору . Она би се од Ниша спуштала јужно од Митровице, па на Подгорицу, а одатле би се један крак пружао до Бара, а други преко Скадра до Светог Јована Медованског. Одлука о изградњи ове пруге била је у рукама Турске, која је на све начине избегавала да да одобрење, в. опширније М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 342, 346 и Н. Рајнатовић, *Црна Гора и питање Јадранске железнице 1900 – 1902*, Историјски Записи књ. XXV, 1, 1968, 115.

³⁸ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 497, 1902, л. 532.

јака ескадра у Средоземном мору да тамо презими, Ламздорф је одговорио цару да то није пожељан потез јер руска флота мора да буде јака у Црном мору и на Далеком истоку. Јер, приметио је Ламздорф, колико год да је јака руска флота у Средоземљу, британска може бити јача. Ситуацију на Балкану 1902. Ламздорф је поредио с оном из 1876, с том разликом што Русија не може опет ослобађати словенске народе као пре 25 година. Он је опомену цара на револуционарну пропаганду која је 1877/78. утицала да руско јавно мњење изврши притисак на званични курс државне политике, што је у крајњем исходу имало врло штетне последице по Русију на Берлинском конгресу. „Сва прошлост Русије, сва њена традиција да се меша у балканске ствари, вршена је безусловно у корист наших непријатеља на Далеком Истоку. „Нама је веома важно да тамо будемо гласни и од ауторитета“, убеђивао је Ламздорф цара. Он је доцније, у фебруару 1903, у неколико наврата сугерисао цару да је главни интерес Русије мир на Балкану, будући да „и најмање замешатељство на Балканском полуострву може бити погубно по руска дела на Далеком истоку“. Цар се сложио да рат не одговара Русији, која одмерава снаге са Јапаном, а у Великој Британији има опасног ривала на Далеком истоку. Он је потврдио Ламздорфу оправданост удовољавања Аустро-Угарској како би се избегао рат на Балкану.³⁹

Са таквих тачака гледишта, делатност руске дипломатије у Србији и Црној Гори је врло разумљива. Због напрегнуте ситуације на Балкану она је пратила и најмањи шум, утишавајући га на време да се не би претворио у опасни пламен. С тим у вези стоји и посета грофа Ламздорфа Бечу 1902. године. Свраћање министра у бугарску и српску престоницу била је само манифестација руског покровитељства и надгледања да ли се у овим државама поштују упутства из Петрограда. Централни део тог пута био је састанак министара Ламздорфа и Голуховског и прављење платформе за реформе у Македонији. То је био нови доказ да се, и поред сталне манифестације међусобног неповерења, две велике силе једино у питању Балкана држе сложено. Краљ Александар и кнез Никола су били велики скептици када је био у питању успех ове акције, мада су обојица званично поздрављали иницијативу грпофа Ламздорфа.

У обиму удовољавања Русије Аустро-Угарској ушло је и врло важно питање око усаглашавања ставова две силе око наследника српског

³⁹ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 156, л. 31 – 32, 34 – 35, 52; исто, д. 64, реферисање цару, 1903, л. 10 – 12; О приоритету Далеког истока у руској спољној политици видети објављена документа, инструкције МИД-а руском дипломати у Лондону Бенкендорфу, децембра 1902, у: *Коренные интересы России глазами её государственных деятелей, дипломатов, военных и публицистов*, Москва 2004, 332 – 357, приредила И.С. Рыбачёнок.

престола, у случају детронизације Александра Обреновића. Руска тајна полиција на Балкану, као и само посланство у Београду, редовно су извештавали надлежне о све јачем антидинастичком расположењу у земљи и изузетно slabим краљевим позицијама. Једини начин да се краљ одржи био је, по оцени Чарикова, путовање краља у Русију. До те посете, међутим, није дошло. Кнез Никола, упркос поткопавању позиција последњем Обреновићу у Петрограду, није успео да својој династији обезбеди место наследника Обреновића.

Последњу страницу живота и владавине Александра Обреновића исписале су, као супервизори, две велике силе Русија и Аустро-Угарска у фебруару 1902. године. Аустријски престолонаследник Франц Фердинанд вратио се 13. фебруара из посете руском цару Николи II. Из званичних извора у Бечу и Петрограду одлучно су демантовали политичку важност ове посете. На том сусрету било је речи о Србији и о краљу Александру и његовом даљем опстанку на престолу. Француски посланик је, из разговора са грофом Ламздорфом, закључио да су се две стране договориле да ни евентуално обраћање краља Александра Аустрији не би ништа изменило у физиономији ствари у балканском груписању, с обзиром на важност руско-аустријског споразума о одржавању постојећег стања на Балкану. Тиме је краљ Александар скинут са дневног реда, као фактор баланса између супротстављених интереса два царства. Иако је француски посланик констатовао да су се престолонаследник и Ламздорф сложили око одржања краља Александра на престолу, домаћи и руски извори сведоче сасвим супротно, да је тада донета одлука да се краљ Александар препусти својој судбини и да су два царства тада одлучила да ће у случају његове пропасти на престо доћи Петар Карађорђевић, као кандидат који задовољава обе стране.⁴⁰ Владимир Николајевич Ламздорф, шифрама извештава посланика у Београду Чарикова да се Петар Карађорђевић, 18. фебруара 1902. обратио писмом руском цару. Писмо је упућено «На Височаишее Имя» преко дипломате руског у Женеви, „по особитом делу“. Цар је 25. фебруара одговорио „Кнез Петар Карађорђевић је претд. на српски престо“. Порука је саопштена Карађорђевићу преко руског посланика у Женеви 26. фебруара. Дан касније руски посланик извештава Ламздорфа из Женеви да је усмено саопштио царев одговор и да је га је Петар Карађорђевић саслушао „без приговора.“⁴¹ Тада је решена судбина династије Обреновић, а да кнез Никола то није знао. Када је сенатор Ђорђе Симић посетио 13. јуна

⁴⁰ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, 21, 22; *Documents diplomatiques français*, т. II, série 2, 103.

⁴¹ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 497, 1902, л. 101 – 105, 120; ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 63, реферисање цару, 12/25. фебруара 1902.

1903. Чарикова и поставио му питање да ли се Русија слаже са избором Петра Карађорђевића за новог српског владара, Чариков му је пружио поверљиви телеграм Ламздорфа с почетка 1902.⁴²

Министар финансија Сергеј Јуревич Вите у својим мемоарима тврди да је Црногорка бр. 2 (Стана) агитовала све време против Александра, за кога је говорила да је полудео што се оженио Драгом; и да је она пред трагично скончање Александра и Драге тражила финансијску помоћ за зета Петра, ожењеног њеном најстаријом сестром Зорком, тврдећи да ће он ускоро бити краљ Србије. Иако Вите није одобрио средстав нити какве позајмице у банкама, цар Никола је наредио да му се новац исплати из Бесарабско-Тавричке банке.⁴³ Добро је познато да будући краљ Петар није имао пара и да су му током припреме завере српски богаташи Вајферт и Никола Хаџи-Тома позајмљивали новац. Ако су ствари тако стајале у фебруару 1902. године, онда је много јасније зашто се руски цар премишљао да ли да прими краља Александра, или не. Краљев фијаско био је само питање тренутка и пријем код цара би могао озбиљно да га дискредитује у очима православних Срба, јер би се они с правом могли питати како је могао пасти један краљ кога подржава руски цар. По доцнијим сведочењима завереника из редова цивила, сазнајемо да су они у Бечу „са меродавних места“ уверавани да ће Аустро-Угарска, по преврату, за двадесет четири сата признати Петра Карађорђевића за краља Србије⁴⁴. Овај податак такође сведочи да су се Беч и Петроград имали заједничког кандидата на српски престо. Петар Карађорђевић је још 1901. упутио телеграм Голуховском у којем је изјавио своју лојалност Аустро-Угарској и тиме обезбедио своју позицију. Голуховски је тај телеграм одмах показао цару.⁴⁵

Само месец дана пре ових дешавања, Чариков је пренео краљу поруку из Петрограда да Русија не мисли да је време да се поставља питање престолонаследника и та велика сила нема свог кандидата, већ да ће прихватити ону личност коју одреди краљ у договору са народом. Чариков је такође демантовао гласине да је кнез Никола разговарао са царем о питању српског престола. То је, делимично било тачно. У договорима две велике силе, Никола Петровић није улазио ни у какву

⁴² АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 500, део I, л. 416.

⁴³ С. Ю. Витте, *Воспоминания*, 2, Москва 1960, 268.

⁴⁴ Архив српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка, бр. 14556/56, Заоставштина Драгослава Страњаковића, Исповест Аце Новаковића о преврату 29. маја 1903, забележена августа – септембра 1911. године.

⁴⁵ Податак о изјави Петра Карађорђевића о лојалности Монархији забележио у дневнику мађарског високог званичника Лајоша Талоција, преузето из: Тибор Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903 – 1914*, необјављена докторска теза, Нови Сад 2009, 215.

комбинацију као кандидат за српски престо. Руска тајна агентура је извештавала да Аустро-Угарска не жели никог из црногорске династије на српском престолу, јер би то значило остваривање идеје о „Великој Србији“ којој се она противи.⁴⁶

Недељу дана после размене телеграма на линије Женева – Петроград, уследила је прва акција карађорђевићеваца тзв. Алавантићева афера,⁴⁷ баш уочи 20-годишњице од прогласа Србије Краљевином. Иако је она била лоше, може се рећ чак и неозбиљно организована, „трагикомична“ како је писао Чариков, послужила је Аустро-Угарској, а можда и Русији као пробни балон, да се испита расположење у Србији према евентуалном доласку Карађорђевића на власт.

Кнез Никола је био обавештен да се у Србији спрема свргавање Обреновића. Неспокојство које бележи кнежева околина уочи Мајког преврата, свакако је потицало и од брига ко ће наследити Обреновиће. Догађаји су се у Србији одвијали муњевитом брзином. Одмах после вести о преврату стигао је и глас да је за новог владара изабран Петар Карађорђевић, зет кнеза Николе. Првобитно одушевљење у Црној Гори и наде да ће се она ујединити са Србијом под скиптром Петровића, заменили су мук и ишчекивање.⁴⁸

Кнеза Николе, међутим, нема ни у једној комбинацији као кандидата на српски престо. Чариков констатује да је војска прогласила за новог владара Србије Петра Карађорђевића, али да Скупштина тек треба да се састане и одлучи дефинитивно о избору владара. Међутим, састанак скупштине и њено решење били су тек формалност. Аустроугарски посланик Константин Думба је одмах посетио председника прелазне владе Авакумовића да потврди већ постојећу информацију да црногорски кнез неће бити изабран, док је на извештају Чарикова руски цар подцртао реченицу у којој се инсинуира да у убиству Обреновића и избору Карађорђевића, постоји нека тајновитост која ће „вероватно остати заувек неизвесна“.⁴⁹

У Београду се 12. јуна 1903. састала конференција на којој су, поред чланова прелазне владе, биле присутне бројне истакнуте политичке личности из свих партија. Руски посланик констатује да по брзини де-

⁴⁶ ГАРФ, ф. 505, Заведующий агентурой Департамента половии на Балканском полуострове, оп.1, д. 75, л. 30.

⁴⁷ Ради се о упаду Радомира Алавантића из Митровице, познатог пункта карађорђевићеваца одакле су убацивали пропагандни материјал у Србију, у Шабац у генералској униформи, са четири прагиоца. Алавантић је позвао народ на буну и свргавање Обреновића. Упад се догодио 20. фебруара/5. марта 1902. године, али није имао успеха.

⁴⁸ Н. Ракочевић, *Политички односи Србије и Црне Горе 1903 – 1918*, Подгорица 1961, 19 – 20.

⁴⁹ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, 1903, д. 498, део I, л. 343, 344, 345.

ловања, политичари нису били изненађени догађајима. Напредњаци су били за немачког принца, али су остали одбацили тај предлог. Радикали су предложили руског великог кнеза, посебно су трговачки кругови заговарали избор кнеза Александра Михайловича. Сви присутни су изјавили да би то било најбоље решење, али је предлог отпао због реакције Аустро-Угарске и Немачке. Остао је још као кандидат Петар Карађорђевић, јер предлог о кандидатури Николе Петровића није ни изношен на дневни ред.⁵⁰ Скупштина је 15. јуна 1903. акламацијом потврдила избор Петра Карађорђевића за новог краља Србије и тако унапред потврдила исход гласања поименице, који је потом уследио.⁵¹

Голуховски је поручио колеги Ламздорфу да Беч нема ништа против избора Петра Карађорђевића.⁵² Тако су Беч и Петроград први признали новог српског краља. При дочеку Петра Карађорђевића, на станици у Београду, појавили су се само дипломатски представници Чариков и Думба, а њих двојица су се једино и одазвали позиву за пријем у двору. Две велике силе су тако, још једном, надиграле балканске владаре, доказујући им да се престо може звати њиховим, али да о избору владарске личности «мали» не одлучују

Suzana RAJIĆ, PhD

RUSSIAN DIPLOMACY ON THE RELATIONS BETWEEN SERBIA AND MONTENEGRO (1900-1903)

Summary

Russia started the year 1900 with the intentions to strengthen its influence in the Balkans. The main portion of the Russian plans concerned bringing Balkan countries closer to each other, among others, Kingdom of Serbia and the Principality of Montenegro. The Russian diplomacy, however, did not have a united position on the methods of acting in the Balkan Peninsula. On the one side, there were Lamsdorf, the Foreign Minister and Kapnist, emissary in Vienna, who firmly advocated peace and *status quo* agreed with Austria-Hungary in 1897, as a prerequisite for maintaining Russian positions in the Far East. On the other side, there was Charikov, Minister in Belgrade, supported by Kuropatkin, Minister of War, and Alekseyev, a navy admiral,

⁵⁰ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, 1903, д. 500, део I, л. 372, 396, 406. Руски цар строго забранио да се истиче кандидатура руског великог кнеза на српски престо, исто, л. 412; исто, д. 498, л. 343.

⁵¹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, Београд 2003, 22 – 25.

⁵² АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 500, део I, л. 376.

all of whom advocated a stronger role of Russia in the Balkans. In that sense, their plans regarding political and military alliance of the Balkan countries were more radical. With the crisis of Turkey in late 19th and early 20th centuries, and the increasing complications in the Turkish provinces in Europe, they believed that the future outcome would soon follow, and that Russia had to participate more actively in it. In bringing Cetinje and Belgrade closer to each other, Russia took on the role of a patron, carefully supervising those relations and determining their course of action. Their plans for harmonious relations between the two countries were thwarted by the rivalry between Cetinje and Belgrade over the leading role in Serbdom, and from the early 20th century, by the important very important question of succession to the Serbian throne, since Alexander Obrenović did not achieve posterity in his marriage to Queen Draga. This fiasco of the Obrenović dynasty could have become a serious obstacle in improving relations between Serbia and Montenegro. However, the breach soon proved to be rather futile, since the successor to the throne was chosen primarily by the great powers. Prince Nikola Petrović was never an option as a candidate for the Serbian throne. Tsar Nikolai II underlined a statement in the report of a Russian Minister, in which it was insinuated that there was some kind of mystery surrounding the murder of the Obrenović royal couple and the selection of Karadjordjević, which would “probably remain forever undisclosed”. More than a hundred years later, the events indeed remain wrapped in mystery to a certain extent.

Проф. Др. Gabriella SCHUBERT*

ЦРНА ГОРА НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА – У ОЧИМА ЈЕДНЕ ЕНГЛЕСКИЊЕ

ABSTRACT: Mary Edith Durham was one of the most important English mediators for the culture of the Balkan peoples and political events in the Balkans at the beginning of the 20th century. The single, energetic young woman spent years traveling alone through Bosnia and Herzegovina, Serbia, Macedonia, Montenegro and Albania, collecting ethnographic material and recording the political situation. Moreover, she left the drawings of houses, agricultural tools, gusle, traditional clothing, etc. Between 1904 and 1928, she published 7 reports and travel memoirs in London, which had ethnographic, culturological and political contents. The historians, such as John Treedway, have used her works since the early 20th century, but she became more famous only after her biography had been included in the National Biography of England.

KEY WORDS: *Mary Edith Durham, England, Balkan, travel reports, Montenegro*

Мери Идит Дарам – од Лондона до Балкана

Енглескиња Мери Идит Дарам (Mary Edith Durham) је почетком 20. века један од најважнијих медиатора култура балканских народа и политичких догађаја на Балкану из Енглеске. Неудата енергична млада жена је годинама сама, на коњу и у пратњи водича или возом пропутовала Босну и Херцеговину, Србију, Македонију, Црну Гору и Албанију скупљајући етнографски материјал и пратећи политичка збивања. Осим тога је цртала цртеже о својим запажањима – нацртала је куће, пољопривредне справе, гусле, ношње итд. Од 1904. до 1928. је у Лондону из-

* Аутор је професор на Универзитету Фридрих Шилер у Јени.

дала 7 путописа и извештаја етнографског, културолошког и политичког садржаја.¹ Историчари као, на пример, Џон Тредвеј (John Treadway) на почетку 20. века² често су користили њене радове; она је ипак тек после смрти, 1944. постала познатија, кад је њена биографија била укључена у националну биографију Енглеске.

Мери Идит Дарам је рођена 1863. године у Лондону као најстарије од осморо деце.³ Похађала је гимназију и студирала је сликарство на Краљевској Академији уметности у Бедфорду. После завршетка студија, као још млада сликарка, организовала је изложбе акварела и уљаних слика; поред тога се бавила илустровањем књига. Њен отац као и неки од њених рођака били су лекари и познате личности јавног живота у Лондону. Мери Идит је међутим доживела тешке дане у младости. Године, до своје тридесетседме године, морала је да негује своју тешко болесну мајку док није пала у једну психичку и здравствену кризу. Тада јој је породични лекар саветовао да отпутује негде у удаљене крајеве од свог родног места, да поправи своје здравствено стање.

Тридесетдеветогодишња Мери Идит је послушала савет свог лекара и у августу 1900. искрцала се у Трсту. Три недеље касније је стигла у Котор где је изнајмила водича и једног пратиоца са циљем да посети Цетиње, главни град Црне Горе.

Кад је угледала град са високим брдима око њега, била је дубоко импресионирана. Први пут је дошла у контакт са једним потпуно непознатим светом и његовим становницима, без знања њиховог језика и споразумејући се с њима рукама и ногама. Поставља се питање: шта је жену из отмене енглеске породице очарало овде на „Блиском Истоку” – како је у то време Балкан на Западу називан? То сигурно нису биле само лепоте природе; то је био један загонетан, егзотичан, суров и архаичан свет који Дарам са својом западноевропском позадином није могла да разуме, али који је баш због тога за њу био привлачан. Из њених описа тог првог путовања може се закључити да је Црну Гору доживела истовремено са одбојношћу и са одушевљењем. Али о томе мало касније.

Ово прво путовање у Црну Гору је свакако изменило њен живот; Балкан је постао њена животна преокупација. Сваке године, до

¹ *Through the Lands of the Serb*. London 1904; *The Burden of the Balkans*. London 1908; *High Albania*. London 1909; *The Struggle for Scutari*, London 1914; *Twenty years of Balkan Tangle*. London 1920; *The Serajevo Crime*, London 1925; *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928..

² Treadway, John D. *The Falcon and the Eagle; Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1983.

³ Најдетаљније о Дарам и њеним односима са Балканом је писао Кристијан Медавор: *Mary Edith Durham and the Balkans 1900-1914*. Montreal 1995. У следећим излагањима о животу Дарам је пре свега коришћена ова монографија.

1914., редовно је путовала у те пределе и изабрала је Цетиње за стално боравиште својих путовања. У оквиру тих путовања, она се најбоље упознала са Црном Гором и Албанијом; у тим земљама, које су у погледу свакодневног живота биле сличне, она се највише осећала као „код куће”.

На Цетињу је 1905. године била примљена код књаза Николе на књажевском двору. Интелигентна млада Енглескиња је оставила дубок утисак на књаза и тај сусрет је био почетак дугогодишњег пријатељства међу њима које је трајало све до Балканских ратова 1912/1913. Никола је у разговорима са њом дискутовао о политичком ставу Црне Горе и о његовим територијалним амбицијама на Истоку.

Дарам је годинама путовала кроз Црну Гору, посећивала фабрике оружја и скупљала је етнографски материјал. У својим сећањима из тих времена примећује да се у то време уверила у праву улогу Русије на Балкану у борби балканских Словена против Турака и западних власти. Дарам је високо ценила књаза Николу; сматрала је да је он најважнији вођа у тој борби.

Она се на почетку свог боравка на Балкану готово искључиво интересовала за традиционалну културу балканских народа. На њеним многократним путовањима је скупљала артефакте и етнографски материјал различитих етничких група. При томе је наравно и често доживљавала ситуације које су је приморале да се информише о сложеној политичкој ситуацији полуострва.

Политичка активност Дарам

19. век је био период повећаног незадовољства међу балканским народима који су припадали Османској империји. Врхунац је била Источна криза 1876-1878. Берлински конгрес 1878. је имао за циљ да створи равнотежу међу великим силама као и балканским народима. Према томе, Берлински конгрес очигледно није био у стању да испуни потребе свих балканских земаља. У то време су енглески либерали, међу њима Ноел Бакстон (Noel Buxton) и Џејмс Брајс (James Bryce), који су основали Балканску комисију, јавно критиковали британску политику која је санкционисала Османску владу на балканском полуострву, како би спречила руски утицај на Балкану. Црна Гора се вековима супростављала доминацији Османлија и сматрала је да игра водећу улогу у ослободилачком покрету Срба и Црногораца. После Берлинског конгреса припале су јој османске територије, укључујући луку Улцињ са албанским становништвом. Албанци у вилајетима Јанина, Скадар, Монастир и Косово, међутим, остали су без сопствене државе.

Дарам је била уверена да компликовано питање балканских народа може решити само путем бољег познавања и етнографског истраживања различитих етничких група Балкана; то је била њена мотивација за теренски рад на балканском полуострву. 1907. ју је књаз Никола замолио да организује и прати изложбу црногорске културе у Лондону. Дарам је то урадила са великим ентузијазмом. Те године јој је књаз због њених великих заслуга за презентовање црногорске културе доделио златну медаљу Црне Горе. Чарлс де Граз, британски амбасадор на Цетињу у том времену, у писму британском министру спољних послова је помиње је великим одушевљењем.

Дарам у својим списима често помиње да никад није имала намеру да се укључује у Балканску политику. То је међутим све више радила – стално мењајући своје ставове и убеђења. Најпре је била противница османске доминације на Балкану и потпомагач борбе балканских народа против Турака. Сматрала је да османска влада није у стању да успостави ред и поредак у земљама које су припадале њеној империји. Она је била уверена да су границе које су биле дефинисане на Берлинском конгресу 1878. вештачке и да ће то бити разлог етничких немира. Исто тако је сматрала да идеје водиле Западне Европе нису компатибилне са културама балканских народа и да национализам на Балкану пре свега почива у религиозној неслози. У исто време није веровала у то да је османска влада у стању да успостави мир на Балкану.

До почетка двадесетог века Дарам потпуно мења своје ставове. 1905, када издаје књигу *The Burden of the Balkans*, већ се јасно осећа њено дистанцирање према поступцима бугарских, српских и грчких националиста у Македонији. Истиче да појам „Источно питање” не означава само да је османска власт у паду, него и то да треба савладати националисте одређених балканских народа који желе да доминирају Балканом. Ипак, у то време је још неговала пријатељске везе са књазом Николом. У свом раду *High Albania* 1909, чак предлаже Албанцима да признају књазу Николу као свог вођу. Али већ 1914, у свом раду *The Struggle for Scutari*, окреће се против њега, као и против Срба, Грка и Црногораца; криви их да воде експанзивну политику на рачун Албанаца; у исто време признаје да је књаз Никола код Малисора врло популаран пошто им је дао финансијску подршку. У овој књизи констатује да ће одлазак Османлија са територија Балкана оставити политичку празнину коју нико не може да испуни, и да је стање људи на Балкану у то време горе него под Османлијама.

Дарам се од 1909. године све више залагала за Албанце; у својим изјавама у Енглеској је захтевала њихову независност. То уопште није одговарало јавном мњењу Енглеза који су Албанце трпали у један ло-

нац са Турцима. Тако, на пример, Сир Чарлс Елиот (Sir Charles Eliott), у свом раду *Turkey in Europe*, 1900, доста негативно описује архаичне социјалне односе Албанаца на северу.

Дарам је огорчено пратила збивања и свирепости Балканских ратова као и Првог светског рата на Балкану. Сматрала је неправдом да је 800000 Албанаца остало ван граница своје земље, без икаквих мањинских права. У својим изјавама 1903. наглашавала је да Скадар из историјских разлога припада Србима и Црногорцима, али 1913, кад је српско-црногорска армија напала град, била је запрепашћена. Протестовала је против тога и захтевала независност Албанаца вилајета Скадар. Из разочарења због поступка Црногораца вратила је црногорску златну медаљу краљу Николи и тиме је прекинула пријатељство са њим.⁴

Описи Црне Горе

Како Дарам види Црну Гору и Црногорце? О њима највише пише у годинама од 1900. до 1908, на својим путовањима кроз Црну Гору, кад спава на патосу у бедним колибама, једе непозната, и за њен стомак на први поглед неукусна јела, и труди се да схвати менталитет и културу једноставних Црногораца. Запажа пре свега ствари које су јој непознате и необичне. Примећује велику беду људи, али и цивилизацијске промене у градовима. Са интересовањем посматра и описује понашање црногорског становништва. Између осталог примећује колико су људи у земљи ваљани. Црногорац, пише Дарам, пре свега је опредељен да ефикасно управља и контролише радове – ни у Енглеској полиција није у стању да толико мирно и суверено контролише саобраћај. Примећује да се однос Црногораца према времену разликује од западњака који кажу: „Време је новац“; Дарам у том контексту цитира једног старог Црногорца који каже: „Време! Шта је време? Време није ништа. Живи се па се умре.“⁵

Детаљно и необично реалистички проучава и описује људе, њихово понашање, њихове односе и обичаје; црта гусле, опанке, куће и друге објекте које види на својим путовањима.

Дарам пише о тим обичајима Црногораца који јој највише падају у очи – тако на пример о томе да нема Црногорца који не носи оружје са собом, као и да за њега рођење кћери не значи срећу него него „баксузлук“. У вези с тим, између осталог, прича о томе да је стари краљ Никола наредио да се поставља топ како би се поздравило рођење унука

⁴ Mary Edith Durham: *Durch das Land der Helden und Hirten. Balkan-Reisen zwischen 1900 und 1908*. Wien 1955, 19.

⁵ Нав. дело, 57.

и колико је био разочаран кад су му јавили „Ексцеленцијо, добили смо кћер!”. „Јадно Цетиње”, пише Дарам, „Цетиње се потрудило да изгледа као да се ништа није десило. Али топ је ћутао, свеће нису палили. Општу жалост је само преломио британски конзул, изјављајући са одлучношћу: ‘Мени није стало до етикете, ја му нећу изјавити саучешће!’”⁶

С друге стране, са великом признањем пише о Црногорки: описује њено понашање на свадби, њене тешкоће трудноће и порођаја, као и то да Црногорке, у ствари, мушкарцима нису понижене или притиснуте, да су главни ослонци породице и велики радници који раде и најтеже радове. Црногорке, по опису Дарам, с великим поносом причају о томе какву су важну улогу играле у борби за независност Црногораца. Дарам их цитира: „Црногорци су добри војници – не само због њихових очева него и због њихових јуначких мајки.”⁷

Дарам сматра да Црногорци још нису зрели за западно-европске идеје али да те идеје и нису за њихово добро и да би могле код њих имати катастрофалне последице, као што се види у Србији. Зато их брани од укора да су затворени према свету као што се десило после ослобођења Колашина 1877. По Дарам Црногорци само на тај начин могу да сачувају своје традиције.

Дарам хвали гостољубивост и пријатељско понашање људи, али и примећује још постојеће архаичне, и за Енглескињу свакако неприхватљиве обичаје – између осталог крвну освету, кидање и набадање глава непријатеља на колац, као и одсецање носева, што се пре свега радило у борби против Турака и у Првом светском рату. Дарам је против тога протестовала, упућујући на то да ће се читава Европа бунити против таквог понашања.⁸ Због њеног протеста је генерал Мартиновић на Тиварском фронту забранио кидање носева.⁹ На жалост, Дарам у томе као и неким другим описима обичаја, занемарује мотивације таквих поступака; описује кидање и набадање главе на колац са западњачком ароганцијом, као један аутентичан обичај Црногораца и не труди се да испитује тај поступак као реакцију на злочине Турака међу словенским становништвом.

Треба да констатујемо да хоризонт Мери Едит Дарам остаје у границама западноевропских схватања и погледа на свет. Ипак су њена запажања занимљива и корисна за упознавање балканских збивања тих времена.

⁶ Исто, 81.

⁷ Исто, 70.

⁸ Нав. дело, 78.

⁹ Нав. дело, 78

Prof. Dr. Gabriella SCHUBERT, Friedrich-Schiller-Universität Jena

MONTENEGRO ZU BEGINN DES 20. JH.S
– MIT DEN AUGEN EINER ENGLÄNDERIN

Resümee

Die 1863 in London geborene Engländerin Mary Edith Durham ist zu Beginn des 20. Jh.s eine der wichtigsten Vermittlerinnen der Kulturen des Balkans in England. Die unverheiratete, energische junge Frau, studierte Malerin, bereiste seit ihrem 39. Lebensjahr über viele Jahre, von 1900 bis 1914, allein, zu Pferde und in Begleitung eines Reiseführers oder mit der Bahn, Bosnien und Herzegowina, Serbien, Makedonien, Montenegro und Albanien. Auf ihren Reisen sammelte sie ethnographisches Material und beobachtete die politischen Ereignisse, die sich hier zu dieser Zeit verdichteten. Ihre Befunde veröffentlichte sie in der Zeit von 1904 bis 1928 in London in 7 Reisebüchern. Bekannt wurde sie jedoch erst postum, seit 1944, als sie in die englische Nationalbiographie aufgenommen wurde.

Ihre erste Reise unternahm sie, angezogen von der Exotik des „Nahen Ostens“ (so ordnete man den Balkan zu dieser Zeit ein) im Jahre 1900 nach Montenegro. Sie war von der Landschaft und der Kultur des Landes tief beeindruckt und angezogen, zugleich jedoch aufgrund ihres westeuropäischen kulturellen Hintergrundes auch befremdet. Begeisterung und Abneigung für Land und Leute – beide Empfindungen zeigen sich in ihren Beschreibungen gleichermaßen.

Am meisten hielt sie sich in Montenegro und Albanien auf; hier, später dann insbesondere in Albanien, fühlte sie sich „zu Hause“.

In Cetinje wurde sie 1905 am Hof des Fürsten Nikola empfangen, und seit dieser Zeit entwickelt sich zwischen Durham und Nikola eine langjährige Freundschaft, die bis zu den Balkankriegen 1912/1913 andauerte. Der Fürst diskutierte mit ihr politische Probleme des Balkans und auch Pläne Montenegros im Zusammenhang mit diesen Problemen. Durham war während dieser Zeit ganz auf der Seite der für ihre Freiheit kämpfenden Balkanslaven und stand damit im Gegensatz zur offiziellen Politik Englands, die auf der Seite der Osmanen Stellung bezog. Sie plädierte für die Notwendigkeit, die Kulturen des Balkans ausreichend bekannt zu machen, um politisch adäquat zu agieren. Aus diesem Grunde sammelte und veröffentlichte sie ethnographische Details des Balkans; 1907 organisierte sie in London eine Präsentation montenegrinischer Kultur.

Ab 1905 äußerte sie sich verstärkt über politische Zusammenhänge des Balkan, und ab 1909 verteidigte sie immer mehr die Position der Albaner, denen nach ihrer Ansicht durch Verweigerung eines eigenen Staates Unrecht zugefügt wurde. 1914 ergriff sie gänzlich ihre Partei und wandte sich gegen serbische, montenegrinische, bulgarische und griechische nationalistische Tendenzen und Ansprüche auf

Kosten der Albaner. Auch in dieser Hinsicht befand sie sich in Opposition zur offiziellen englischen Politik.

Aus ihren Reisebeschreibungen über Montenegro kann der Leser zahlreiche interessante Details über das Land, die Menschen und ihre Traditionen entnehmen. Diese sind auch mit eigenhändigen Zeichnungen versehen. Einige wie z. B. die Gastfreundschaft offenbaren Bewunderung, andere wie z. B. das Köpfen Ablehnung. Bei Letzterem sind jedoch eine ungenügende Berücksichtigung von Kontexten und Ursachen wie auch eine gewisse westeuropäische Arroganz zu beklagen. Die Wichtigkeit der Beschreibungen Ruham's zur Kenntnis der Situation auf dem Balkan zu Beginn des 20. Jh.s gilt jedoch uneingeschränkt

мр Татјана КОПРИВИЦА*

ЦРНА ГОРА И МЕЂУНАРОДНЕ ИЗЛОЖБЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

ABSTRACT: By the present text, the author deals with the participation of Montenegro in the International Ethnographic Exhibition in Moscow (in 1867), Liège (in 1905) and in London (in 1907), as well as with the preparations for the Exhibition in Vienna (in 1873) and in Paris (in 1900). The present paper emphasizes also great effects of the listed Exhibitions on diplomatic activities of Prince Nikole Petrovic, particularly prior to 1878 when Montenegro was internationally recognized in the Berlin Congress.

KEY WORDS: *Montenegro, exhibitions, diplomacy, Prince Nikola, Liège, London, Paris, Vienna*

Организовање изложби, на којима би била представљена достигнућа у техничким, културним и привредним областима на националном нивоу најприје се укоријенило у Француској крајем XVIII вијека. Ипак, прва велика Свјетска изложба одржана је у Лондону 1851. године. Од тада, до почетка I свјетског рата, организовано је око двадесет великих изложби. На свјетским изложбама, Црна Гора је била заступљена само једном, 1905. године у Лијежу.

Прва међународна изложба на којој је је Црна Гора учествовала одржана је у Москви 1867. године. Друштво пријатеља природних наука, антропологије и етнографије са Московског универзитета одлучило је 1864. године да организује Свесловенски конгрес и Прву сверуску етнографску изложбу у Москви у априлу 1867. године.¹ Професор Мо-

* Ауторка је виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ *Всероссійская этнографическая выставка и славянскій съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 5 *et passim*; N. Knight, *The Empire on Display: Ethnographic Exhibition and the Conceptualization of Human Diversity in Postemancipation Russia*, Washington 2001, 2 *et passim*.

сковског универзитета Н. А. Попов, добио је задужење да контактира научна друштва и приватна лица у словенским земљама и да преузме организацију словенског одјелка Изложбе. Организациони комитет изложбе упутио је прецизна упутства учесницима: „... одијело које ово друштво тражи нека буде домаће, чисто, народно и потпуно, све од главе до пете, а особито без икаквих уведених новости... Добро би било да уз одијело буде цртеж ма и најпростији како који комад од одијела на човјеку стоји јер без тога комитет може починити нехотичних погрешака кад стане фигуре намјештати“.² Постојала је и идеја да се оснује Свесловенски музеј у Русији па су организатори поставили услов да експонати буду неповратни.³

Идеја о учешћу Црне Горе на овој изложби добро је примљена на црногорском двору. Књаз Никола и књагиња Даринка и лично су се одазвали око одабира експоната. Књаз Никола је поклатио црногорску ношњу, књагиња Даринка црногорски женски појас-јакичар и мушку црногорску ношњу, а архимандрит Нићифор Дучић, школски управитељ, дјелове женске ношње и одијела Бокелке и Бокела.⁴ Студент Мирко Меденица сакупио је један дио етнографског материјала на терену Мораче и Васојевића. Архимандрит Дучић је ову поставку обогатио и фотографијама и цртежима ношњи и црногорских мотивима.⁵ Експонати су били изложени на луткама, око којих је постављена маховина и разноврсно растине да би се дочарао аутентични амбијент Црне Горе.

Као своје представнике, књаз је на ову изложбу, почетком маја 1867. године, послао војводу Петра Вукотића и војводу Илију Пламенца.⁶ Они су у Русију путовали „поради узајамности свесловенске, која се овим случајем хоће да покаже“, али су имали и другу мисију, о којој

² *Всероссийская этнографическая выставка и славянской съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 11-12.

³ Сав етнографски материјал са изложбе постао је дио јавног музеја Румјанцева и етнографског музеја Дашкова а 1902. је прешао у власништво Етнографског одјелена Руског музеја, из кога је 1948. формиран Руски етнографски музеј. Према евиденцији Олге Карпове, кустоса Руског етнографског музеја, црногорска збирка броји око 300 предмета. Музејски радници у Црној Гори имају евиденцију за 165 (14 комада оружја, 134 текстилна предмета, 6 кожних силава, 3 украсне игле за косу, три јакичара, фишеклије, обућа и др), цф. Т. Вукадиновић, *Црногорска збирка од књажевских дарова, Побједа*, бр. 13986, 14. новембар 2004, 15.

⁴ *Ид., оп. цит.*, 15; За фотографије црногорске ношње са изложбе цф. О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 60-61).

⁵ Л. Павловић, *Прије 101 годину Црна Гора и Бока Которска на Свесловенској етнографској изложби у Москви, Побједа*, година XXV, бр. 2684, недјеља, 14. јануар 1968. године, 6.

⁶ *Всероссийская этнографическая выставка и славянской съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 150, 408-409.

књаз пише: *“Они ће из Москве ићи и у Петроград, јединствено да од руског Правитељства траже неку суму од оних новаца, које је покојни Владика Петар II у закладу руску положио”*.⁷ Црногорски делегати су на изложбу стигли са закашњењем, али зато и остали дуже од свих. Н. М. Аласин, члан организационог комитета Изложбе, по црногорским делегатима је послао поклон за књаза Николу - албум фотографија Москве.⁸

Исте године, 1867, одржана је и Свјетска изложба у Паризу (*Exposition Universelle d'Art et d'industrie*). Италијански посланик у Цариграду, Барболани, наводи да је, према свједочанству Вервер-паше, 1865. године, Црна Гора добила позив од Али-паше, османског министра иностраних послова да, у склопу Османског царства, учествује на Свјетској изложби у Паризу 1867. године. Књаз Никола је тврдио да овај позив није никад стигао на Цетиње.⁹

На изложби 1867. године у Паризу Црна Гора није учествовала, али је књаз Никола посјетио ову манифестацију. На путовање у Париз књаза је подстицао француски конзул у Скадру Вијет, који је сматрао да би то могло бити од пресудног значаја да се књаз спасе од *„панславистичке пресије која се једновремено врши из Петрограда и Београда”*.¹⁰ Очекивало се да ће се у то вријеме у Паризу наћи и османски султан, те да би уз посредовање Француске, могло доћи до споразума Црне Горе и Османског царства око спорних питања и да би се тиме могао избјећи њихов оружани сукоб.¹¹ Насупрот француској, руска и српска дипломатија су узалудно настојале да до овог пута не дође. Средином јуна 1867. конзул Вијет је јавио на Цетиње да ће француски цар Луј Наполеон III са задовољством примити црногорског суверена, који је већ 22. јуна кренуо на пут за Париз, преко Котора и Венеције. Књазу Николи, који се иначе школовао у француској престоници, била је ово прва посјета Француској у својству владара. Књаза су 8. јула примили цар и царица, а разговарао је и са министром спољних послова Француске. Књаз је уговорио и разговор са министром спољних послова Османског царства

⁷ Књаз Никола Гарашанину, 9. мај 1867, Записи, књига XIV, свеска 3, септембар 1935, 16.

⁸ *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 409.

⁹ *Il ministro a Constantinopoli, Barbolani al ministro degli esteri, Visconti Venosta, Constantinopoli, 5 Aprile 1872, Crna Gora u spoljnoj politici Italije [Montenegro nella politica estera d'Italia], 1861-1875*, eds. Lj. Aleksić-Pejković, S. Burzanović, Podgorica 2011, 393-395.

¹⁰ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 142; R. Rasporović, *Istorija diplomatije Crne Gore*, 2nd ed, Podgorica 2009, 214-215.

¹¹ Д. Вујовић, *op. cit.*, 142-143.

Фуад-пашом, али до овог сусрета није дошло, јер је Фуад-паша отпутовао за Лондон. Путовање на изложбу у Париз књазу није донијело никакву политичку корист. Ипак, овај пут имао је финансијски ефекат. Француски цар је црногорском становништву, страдалом од колере и глади, додијелио помоћ од 5000 франака.¹²

Велика свјетска изложба 1873. године одржавала се у Бечу. Књазу Николи је, 7. фебруара 1872. године, Мехмед паша послао позив да Црна Гора, у оквиру Османског царства, учествује на овој изложби.¹³ Уз позив, на Цетиње су послата потребна обавјештења о изложби и њен програм. Књаз Никола је оштро протествовао што се положај Црне Горе изједначава са османским вазалним кнежевинама и поручио да ће Црна Гора учествовати једино под условом да буде представљена као самостална држава.¹⁴

Разговори које су крајем марта 1872. на Цетињу водили аустријски генерални гувернер Далмације барон Родић и књаз Никола били су посвећени градњи пута Котор-Ријека Црнојевића и другим питањима из домена односа Црне Горе и Аустрије.¹⁵ Али је, по свему судећи, том приликом поменуто и питање о учествовању Црне Горе на изложби у Бечу. Само неколико дана по свом повратку у Задар, барон Родић је јавио књазу да је добио налог од аустријског цара да позове Црну Гору на свјетску изложбу у Бечу. Позив књазу је почетком априла 1872. уручио лично Емануил Будисављевић, окружни комесар у Котору.¹⁶ Том приликом предао му је и програм изложбе. По повратку у Котор, Будисављевић пише да је извијестио барона Родића да се књаз „удостојио обећати учествовање Црне Горе при Бечкој изложби 1873.“¹⁷ Будисављевић је књазу сугерисао и начин на који би Црна Гора могла да се представи на изложби. Предложио је да експонати буду: дуван, вино, жито, кртола, кожа, вуна, суво месо, риба, руде, воће, дрвеће, предиво,

¹² Б. Павићевић, *Историја Црне Горе IV-2, Саздање црногорске националне државе 1796-1878*, Подгорица 2004, 119-120.

¹³ *Mahmoud Pasha a Nicola*, Grand Vezirat, 7 Fevrier 1872, Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje (=AO NMCG), Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2146.

¹⁴ Никола I, *Одношаји с Турском*, Записи, година V, књига VIII, јануар-јун 1931, Цетиње 1931, 150.

¹⁵ *Црногорац*, бр. 12, 25. Марта (6. Травња) 1872, 4; Б. Павићевић, *op. cit.*, 158-159.

¹⁶ *Rodic a Nicola*, Zaga, 9 Avril 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2147; *Црногорац*, бр. 13, 1. Април (13. Травња) 1872, 4; *Црногорац*, бр. 14, 8. Април (20. Травња) 1872, 4; *Глас Црногорца*, бр. 8, 9. јун (21. липањ) 1873, 1; М. Ђуговић, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje 1958, 82-83.

¹⁷ *Budisavljević knjazu Nikoli*, Kotor, 14/26. april 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2171.

ткање, везени радови, капе, одјећа, оружје и др. Књаз је желио да црногорско учешће буде наглашено и посебним изложбеним простором. За све детаље у овом погледу Будисављевић је препоручио обраћање барону Вилиму Шварц Оснборну, управитељу бечке изложбе, истичући такође потребу да се оформи Средишње црногорско повјереништво. Као дио Хабзбуршке монархије, на изложби је вјероватно била заступљена и Бока Которска, јер је у функцији тога за ову изложбу 10./22. априла било установљено бококоторско повјереништво, под вођством капетана Рендића.¹⁸

У вези са османским претензијама да Црна Гора излаже у оквиру османског павиљона, књаз Никола се, још у марту, обратио и италијанском представнику у Цариграду, Барболанију, који га је увјеравао да поддржава црногорски самостални наступ на изложби.¹⁹ Сам Махмуд-паша покушао је да избјегне даље расправе о овом питању, изјавивши књазу чуђење што је тако реаговао на његов позив, када је позиција Црне Горе позната цијелом свијету (... "*La position du Montenegro etait connue de tous le monde*"...).²⁰ Почетком маја 1872. књаз Никола је обавијестио Махмуд-пашу да је Црна Гора добила позив адресиран на Књажевину.²¹

Иако је дипломатском акцијом књаз Никола Црној Гори обезбједио самостално излагање у Бечу, потврђујући тако независни статус своје државе, Црна Гора на овој манифестацији није учествовала. Њеног имена нема у попису имена учесница нити на мапама павиљона у Бечу.²²

Књаз је ипак искористио одржавање Свјетске изложбе да посјети Беч, у коме су се тада налазили сви важнији европски владари. На путу у Беч, црногорски књаз и књагиња и њихова пратња, претходно су посјетили Рим и били примљени на италијанском краљевском двору.²³ У Беч су стигли 12/25. маја.²⁴ Упркос негодовању османског посланика, црногорски књажевски пар је примљен код цара 14/27. маја, према церемонијалу за независне владаре.²⁵ Аустријска влада засновала је своје

¹⁸ *Budisavljević knjazu Nikoli*, Kotor, 14/26. april 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2171, 2172.

¹⁹ *Barbolani a Prince de Montenegro*, Constantinople, 27 Avril 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2174.

²⁰ *Mahmoud Pasha a Nikola*, Grand Vezirat, 1er Mai 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2176.

²¹ *Nicola I a Mahmoud Pasha*, Cettigne, 1/13 Mai 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. bez broja; *Nicola I a Ambassadeur a la Sublimee Porta a Constantinople*, Cettigne 30 Mai/10 Juin 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2177.

²² K. Roschitz, *Wien Weltausstellung 1873*, Wien 1989.

²³ *Глас Црногорца*, бр. 4-5, 19. мај (31. мај) 1873, 5.

²⁴ *Глас Црногорца*, бр 6, 26. мај (7. липањ) 1873, 3.

²⁵ *Wiener zeitung* 124, 28. mai 1873, 1.

држање на томе што књаз не плаћа трибут Порти нити је икад прихватио феудални однос према султану.²⁶ Поподне тог истог дана књаз је са својом свитом посетио изложбу. Истог датума, аустријски цар је посетио свога госта, књаза црногорског, и са њим у разговору се задржао пола сата, конверзирајући и са књагињом Миленом и књагињицом Зорком. Два дана касније, књаза је посетио белгијски краљ и други високи гости. Исто поподне је обилазио изложбу и био у дворској опери. Књаз је био и у посјети код руског императора и код руског министра иностраних послова Горчакова, а посјету му је узвратио и руски пријестолonasљедник.²⁷

Књажев пут у Беч се завршио успјешно не само због третмана који је имао као владар независне државе већ и због финансијских средстава које је аустријска влада дала Црној Гори за грађење пута од Котора до Ријеке Црнојевића.²⁸ Свјетска изложба послужила је само као сјајан декор за књажеву политичку и финансијску мисију.

На Јубиларној изложби која је 1891. одржана у Прагу Црна Гора није учествовала. Да ја та могућност разматрана, свједочи одобрење књаза Николе да на изложби у Прагу буде изложен портрет великог војводе Мирка, рад чешког сликара Јарослава Чермака.²⁹ Сliku је требало, преко Трста, што брже и безбједније послати у Праг, јер је до отварања изложбе остало мало времена. Одсуство архивских података о транспорту слике или њеном излагању у Прагу упућује на закључак да слика није ни напуштала Цетиње.

У Прагу се у августу 1891. састао деветочлани фило-црногорски комитет под руководством познатог књижевника и заљубљеника у Црну Гору Јосипа Холечека.³⁰ Циљ комитета био је да материјално помогне долазак црногорских представника на изложбу. Међу лицима које су Чеси жељели да виде том приликом налазио се и војвода Марко Миљанов Поповић.³¹ Изложбу су са црногорске стране посетили владин представник Јанко Вукотић и капетан Бојовић, а придружио им се и Милутин Татар, који је у граду Табору боравио због школовања. За-

²⁶ Il Ministro a Vienna Robilant al Ministro degli esteri Visconti Venosta, Vienna, 29 maggio 1873, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije [Montenegro nella politica estera d'Italia], 1861-1875*, eds. Lj. Aleksić-Pejković, S. Burzanović, Podgorica 2011, 408-409.

²⁷ *Глас Црногорца*, бр 7, 2 јун (14. липањ) 1873, 3; Б. Павићевић, *op. cit.*, 168.

²⁸ Књаз је добио тридесет хиљада форинта као прву рату субвенције из аустријског диспозicionог фонда, cf. В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924, 23.

²⁹ *Odbor za umjetničku izložbu u Pragu crnogorskom konzulu u Trstu Dušanu Ristiću (kopija pisma)*, Prag, 23. April 1891, АО NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1891. godinu, dok. 9.

³⁰ Komitet su činili i J. S. Vilimek, dr O. Souček, Vaclav Breznovski, dr Vaclav Hovorka i dr B. Bouček, cf. V. Černý, *Deset let Černohorského Spolku v Praze*, Praha 1902, 2.

³¹ V. Černý, *op. cit.*, 2.

нимљиво је да *Глас Црногорца*, који у два наврата пише о Прашкој изложби, не помиње присуство црногорских делегата.³² Из комуникације Комитета и црногорског министра просвјете Јована Павловића, види се да је црногорску делегација требала да има виши ранг, предвођена књажевим рођаком Филипом Петровићем Његошем. Међутим, из обзира према Аустро-Угарској, коју је иритирало одржавање ове изложбе, на Цетињу су одустали од овакве делегације. Вјероватно је зато и *Глас Црногорца* прећутао боравак у Прагу Вукотића, Бојовића и Татара.

У Прагу је 1895. године одржана и Велика етнографска изложба. Тим поводом *Глас Црногорца* од 8. јула писао је: „*Чујемо да се справљају неки цетињски грађани у Праг... има Црногораца и по унутрашњости који би могли придружити се овдјешњим*“.³³ Црна Гора, сва је прилика, није учествовала ни на овој изложби јер *Глас Црногорца*, извјештавајући у два наврата о прашкој изложби, не помиње њено учешће.³⁴

Свјетска изложба у Паризу 1900. године била је најбоље организована до тада. Припреме су трајале неколико година. Озбиљне припреме за ову манифестацију вршене су и у Црној Гори. У септембру 1895. француски представник у Црној Гори Пол Депре интересовао се код књажевске владе да ли ће учествовати на изложби.³⁵ Црногорска влада је одговорила: „*црногорско учешће ће бити скромно, али књаз Никола и црногорска влада желе да тиме још једном манифестују своје симпатије према Француској и учврсте и још више развију пријатељске односе*“.³⁶ За црногорског делегата је 1896. године изабран Пол Мелон, црногорски генерални конзул у Паризу. Црногорци су обавијестили Малона да за ову изложбу не могу изградити павиљон, већ да се закупи једна просторија, величине 10 x 10 м.³⁷ Нагласили су да „*црногорски продукти не буду разбацани, јер би тиме црногорско учешће на изложби изгубило сваки значај, а ради се о политичком а не привредном ефекту који Црна Гора жели да постигне*“.³⁸ У фебруару 1898. на Цетињу је основан *Одбор за учествовање Црне Горе на Међународној свјетској изложби у Паризу 1900. године*.³⁹ Црногорска влада је сматрала да

³² У Прагу је отворена чешка изложба, *Глас Црногорца*, бр. 22, 25. мај 1891, 1; У Прагу је затворена чешка изложба, *Глас Црногорца*, бр. 44, 26. октобар 1891, 4.

³³ На прашку изложбу, *Глас Црногорца*, бр. 29, 8. јул 1895, 4.

³⁴ Етнографска изложба у Прагу, *Глас Црногорца*, бр. 21, 20. мај 1895, 3; Чешка етнографска изложба, *Глас Црногорца*, бр. 45, 4. новембар 1895, 2.

³⁵ Д. Вујовић, *op. cit.*, 414.

³⁶ Паришка изложба 1900, *Глас Црногорца*, бр. 29, 16. децембар 1895, 4.

³⁷ M. Groubert a Gavro Vukovic, Paris, 16 Juillet 1898, DACG, Ministarstvo unostranih djela (=MID), Fasc. 66 a, dok.770.

³⁸ О изложби у Паризу цф. Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 414-415.

³⁹ За предсједника Одбора изабран је Лазар Мијушковић, конзул у Скадру, за секретаре

ће Црна Гора од ове изложбе имати моралну и материјалну корист.⁴⁰ Одбор је упутио позив за учествовање на изложби, дефинисао општа правила и посебна упутства за начин излагања предмета на изложби и изабрао повјеренике из свих крајева Црне Горе.⁴¹ Мелон је у августу 1898. године тражио од Министарства спољних послова Црне Горе да га информишу о предметима који ће на изложби бити представљени. У априлу 1899. министарство спољних послова позвало је Лазара Мијушковића да из Скадра што прије дође на Цетиње, како би се припреме за изложбу обавиле, јер „*вријеме лети*“.⁴² Кратки рокови за окончање припрема нијесу били једини нити најтежи проблем организатора. Црну Гору је те године потресала тешка финансијских криза. У таквим околностима, црногорска влада је у мају 1899. обавијестила француску легацију да Црна Гора одустаје од учешћа на изложби.⁴³

Једина велика свјетска изложба на којој је Црна Гора учествовала је она одржана 1905. године у Лијежу у Белгији (*Exposition Universelle et Internationale de Liège*). Петнаеста по реду, ова Свјетска изложба је била организована у част прославе 75 година белгијске независности.

Црногорске припреме за изложбу почеле су формирањем организационог комитета, у чији састав је, за разлику од претходног, ушло више странаца. Чланови овог комитета су били Л. Брунет, црногорски конзул у Паризу, Л. Хамоир, Гуеретте и др.⁴⁴ У једном тренутку, из нама непознатих разлога, Црна Гора је одустала од учешћа на изложби, да би затим наставила припреме, али са новим организационим комитетом. Како свједочи А. Мартиновић, генерални секретар црногорског министарства иностраних послова, припреме за изложбу настављене су захваљујући Ђузепеу Волпију, руководиоцу два велика италијанских предузећа у Црној Гори (*Барско друштво, Монопол дувана*), који је у то вријеме био и

проф. Филип Ковачевић и Славо Рамадановић, први секретар министарства иностраних дјела, за благајника Шпиро Поповић, главни управитељ К. Ц. пошта и телеграфа, за техничке послове именован је проф. Мило Ковачевић. Чланови одбора били су Андрија Радовић, Вуко Вулетић, Стево Татар, Филип Јерговић, Мило Татар и Јово Поповић, цф. *Одбор за учествовање Црне Горе на Паришкој изложби 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 7, 14. фебруар 1898, 4; Д. Вујовић, *op. cit.*, 415, п. 218.

⁴⁰ Позив за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, *Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4;

⁴¹ Позив за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, *Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4; *Одбор за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4;

⁴² *Ministarstvo inostranih poslova Lazaru Mijuškoviću*, 26. mart 1899, DACG, *Ministarstvo unostranih djela (=MID)*, 1899, Fasc. 70, dok. 481.

⁴³ *Boulimier a Gavro Vukovic, Paris, 16 Mai 1899*, DACG, MID, 1899, fasc. 71, dok. br. 771.

⁴⁴ *T'Hoën a Monsieur Martinovich, Bruxelles*, 20 Fevrier 1905, DACG, MID, 1905, fasc. 122 a, dok. br. 416.

почасни конзул Србије у Венецији.⁴⁵ Црногорска влада је Волпија именovala за генералног комесара Црне Горе на изложби у Лијежу. Уз одобрење црногорског министарства иностраних послова, Волпи је за првог секретар одредио Т. Хоен-а, генералног конзула Црне Горе у Бриселу а за другог секретара Ј. Хогге-Форт-а, конзула Србије у Лијежу.⁴⁶

Црна Гора је у Лијежу имала свој павиљон, о коме *Глас Црногорца* пише да се „не одликује огромном размјерима и величином, одликује се елегантношћу и укусом, а што је још пријатније, саграђен је у српском народном стилу“.⁴⁷ Није нам познат аутор пројекта павиљона, а за декорацију ентеријера био је ангажован венецијански умјетник М. Карбонаро.⁴⁸ Немамо података како је изгледао ентеријер црногорског павиљона. У њему су били изложени: црногорска ношња, колекције оружја престолонаследника Данила и војводе Божа Петровића, а посебно су биле истакнуте разне врсте дувана и прехрамбени производи.⁴⁹ Два Црногорца, који су стално боравили у црногорском павиљону, стигли су у Лијеж 13. априла 1905.⁵⁰ Изложбу је пратила брошура од 100 страна са фотографијама из разних крајева Црне Горе.⁵¹

Волпи није могао присуствовати свечаном отварању изложбе 27. априла, па је опуномоћио италијанског публицисту Вика Мантегаца да га замијени на отварању.⁵² Мантегаца је био пропагандиста италијанске спољне политике, али и један од акционара *Барског друштва*. Имао је искуства у овим пословима, јер је био комесар италијанског павиљона на великој свјетској изложби у Паризу 1900. године.⁵³

Црногорски павиљон је 29. априла посјетио и краљ Белгије Алберт, који је био „особито задовољан што Црна Гора учествује у изложби, јер та земља, иако је малена, из дана у дан добија све више важности“.⁵⁴ Након белгијског краља, павиљон је обишао и Франкот,

⁴⁵ *Ministere des affaires Etrangères de Montenegro a T'Hoën*, Cettigne, 23. II 1905, DACG, MID, 1905, fasc. 122 a, dok. br. 417.

⁴⁶ *Ministarstvo inostranih djela Đuzepe Volpiju*, Cetinje, 11. januar 1905, MID, 1905, Fasc. 122, dok. br. 40.

⁴⁷ *Црна Гора на Белгијској изложби*, *Глас Црногорца*, бр. 20, 21. мај 1905, 3.

⁴⁸ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁴⁹ G. Dreze, *Le livre d'or de l'Exposition universelle et internationale de 1905: histoire complète de l'Exposition de Liège (1905)*, Liège 1906, 515-516.

⁵⁰ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁵¹ G. Dreze, *op. cit.*, 516.

⁵² Ђузепе Волпи је имао важну сједницу Монопола дувана заказану за 13/26 април 1905, те није могао стићи на отварање изложбе у Лијежу 27. априла. 1905, cf. *Đuzepe Volpi ministru inostranih poslova Gavru Vukoviću*, Venecija, 3/16 april 1905, MID, 1905, Fasc. 123 a, dok. br. 794.

⁵³ *Đuzepe Volpi ministru inostranih poslova Gavru Vukoviću*, Venecija, 3/16 april 1905, MID, 1905, Fasc. 123 a, dok. br. 794.

⁵⁴ *Црна Гора на Белгијској изложби*, *Глас Црногорца*, бр. 20, 21. мај 1905, 3.

белгијски министар индустрије и грађевина, са генералним владиним комесаром Ламаршом и његовим помоћником Годијем.

Црна Гора је на изложби у Лијежу добила 8 награда, од чега 3 *grands prix*-а и 3 златне медаље и по једну бронзану и сребрну медаљу.⁵⁵ Црна Гора је добила златну медаљу за бухач, сребрну за вуну и бронзану за „*Sumac*“ (?).⁵⁶ Ова изложба промовисала је пласман црногорског дувана на европском тржишту.⁵⁷ Ангажовање Италијана Волпија и Мантегаце на свој начин одражава промјене које су се у економском, политичком и културном животу десиле са учвршћивањем италијанског капитала у Црној Гори.

Изложба у Лијежу подстакла је интересовање белгијског сената за Црну Гору. Сенатор Адримон ангажовао је Hogge Forta-а да припреми извјештај на основу кога би белгијски парламент могао да разматра могућност економске везе Белгије и Црне Горе.⁵⁸

Искуство стечено на изложби у Лијежу утицало је да се Црна Гора боље припреми за Балканску изложбу у Лондону (*Balkan State Exhibition*) двије године касније.⁵⁹ На овој изложби су учествовале само 3 државе - Црна Гора, Србија и Бугарска.⁶⁰

Припреме за Балканску изложбу почеле су у децембру 1906, када је на Цетиње дошао оксфордски професор Херолд Хартли као повјереник *The London Exhibition Company Ltd*, како би извршио потребне припреме и замолио књаза Николу да буде покровитељ ове изложбе.⁶¹ Црногорци су одушевљено прихватили понуду за учествовање на изложби и потписали протокол, „без икакве идеје шта и како даље да раде“.⁶²

На Цетињу је у децембру 1906. основан привремени одбор, на чијем челу је био Андрија Радовић, а затим и стални одбор, чији је предсједник био Вуко Вулетић, секретар Петар Пламенац, а чланови, Мило Ковачевић, Филип Јерговић и Мило Татар.⁶³ У унутрашњости су орга-

⁵⁵ G. Dreze, *op. cit.*, 277.

⁵⁶ *Hogge-Fort a Voivode Vukovitch*, Liège, 5 Aout 1905, MID, 1905, fasc. 126, dok. br. 1751.

⁵⁷ V. Mantegazza, *L'Altra Sponda. Italia ed Austria nell'Adriatico*, Milan 1906, 232.

⁵⁸ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁵⁹ О Балканској изложби у Лондону 1907. године најисцрпније цф. Р. Ј. Драгићевић, *Учешиће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907. године*, Историјски записи, година IV, књига VII, свеска 1-3, јануар-март 1951, Цетиње 1951, 50-62; Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1871, 365; М. Đurić-Đordević, *Strani fotografi u Crnoj Gori početkom XX vijeka*, Matica, Proljeće/Ljeto 2003, Podgorica 2003, 231-234.

⁶⁰ *Како изгледа Балканска изложба*, *Глас Црногорца*, бр. 22, 12. мај 1907, 2-3.

⁶¹ *Балканска изложба у Лондону*, *Глас Црногорца*, бр. 52, 9. децембра 1906. 3.

⁶² M. Edit Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 168.

⁶³ Са изузетком привредника Вука Вулетића, остали су били високи државни чиновници и гимназијски професори. У тренутку именованја у одбор, Андрија Радовић је био

низовани пододбори, у којима је било ангажовано више од тридесет људи.⁶⁴ Одбор је проф. Хартлију понудио да буде црногорски комесар, али он није пристао.⁶⁵ Потом је књаз Никола за комесара изложбе именовано Енглескињу Мери Идит Дарам, која је у то вријеме боравила на Цетињу.

Савјети М. И. Дарам значајно су допринијели раду одбора. У фебруару је ангажован фотограф „да важније знаменитости и виђеније типове сними и од најљепших снимака албум састави“.⁶⁶ За помоћ око прављења каталога, задужен је био Петар Пламенац. По свједочанству М. И. Дарам, није био много ажуран у овом послу.⁶⁷ Пламенац је од одбора тражио помоћ, па су му додијелени поручник Марко Мартиновић и поштански службеник Перо Шоћ.⁶⁸ Одбор је припреми каталог на француском и српском језику, у који је пописано 1990 предмета из свих крајева Црне Горе.⁶⁹

Средином марта, М. И. Дарам је отпутовала у Лондон да обави неопходне припреме за црногорски павиљон. Прије њеног одласка, књаз Никола ју је одликовао.⁷⁰

Куково туристичко друштво, које је повремено на Цетиње доводило туристе, било је у ријеткој прилици да организовано поведе из Црне Горе у Лондон лица заинтересована да посјете изложбу.⁷¹ Одбор је прописао и критеријуме које су требали да задовоље момци и дјевојке који ће бити ангажовани за рад у црногорском павиљону: „да буду лијепи, стасити и окретни“.⁷² У Лондон су отпутовали Косто Нешов Милић из Спужа, Машан Гошов Ђупић из Дуге, Видна Мемедовић са Це-

бивши министар финансија; ДАЦГ, Цетиње, Балканска изложба у Лондону, Цетиње, 1907, Ф 1; *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 52, 9. децембра 1906, 3; *Глас Црногорца*, бр. 8, 10. фебруар 1907, 3.

⁶⁴ *Балканска изложба, Глас Црногорца*, бр. 8, 10. фебруар 1907, 3.

⁶⁵ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 8. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁶⁶ *Глас Црногорца*, бр. 14, 24. март 1907, 3; На изложби је продато 100 000 разгледница са мотивима из Црне Горе, *Глас Црногорца*, бр. 44., 6. октобар 1907, 4; М. Đurić-Đorđević, *op. cit.*, 231.

⁶⁷ М. Е. Durham, *op. cit.*, 168.

⁶⁸ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 5. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Zapisnik sa sjednice Odbora od 27. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁶⁹ Према нашим сазнањима, у црногорским архивским установама и библиотекама није сачуван овај каталог, као ни каталог изложбе у Лијежу 1905.

⁷⁰ М. Е. Durham, *op. cit.*, 169.

⁷¹ Црногорци су могли да путују у Лондон за 600 франака, а дужни су били да се за пут пријаве најкасније до 14/27. јула, иф. *Глас Црногорца*, бр. 11, 3. март 1907, 3; *Глас Црногорца*, бр. 20, 28. април 1907, 3.

⁷² *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 8. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1;

тиња, Петруша Стеванова Ушћумлић из Никшића и Милена Мишурова Делибашић из Спужа.⁷³ За свој ангажман су имали стан и храну и плату од 100 фиорина. Овај износ требало је да добију тек након повратка јер је постојала могућност да један његов дио Енглези плате⁷⁴ М. И. Дарам свједочи да су „били препоносни да би ишта радили“.⁷⁵

Прије слања у Лондон, црногорски експонати за Балканску изложбу били су 18. марта/31. марта 1907. изложени у Војном стану на Цетињу и ова изложба трајала је само један дан.⁷⁶ Знатижељни Цетињани нијесу имали стрпљења да сачекају вријеме званичног отварање већ су рано изјутра разбили печат на вратима Војног стана и „у просторију са предметима је ушла велика маса, а тамо није било никог из Одбора“.⁷⁷ Изложбу је посјетио и књаз Никола са својим сарадницима и дијелом дипломатског кора са Цетиња.

Свечаном отварање изложбе, по одлуци црногорске владе, присуствовао је секретар министарства иностраних дјела Петар Пламенац.⁷⁸ *Montenegrin Section* је био смјештен у великој згради Ducal Hall-а. На самом улазу у црногорски павиљон било је постављено бронзано попрсје књаза Николе.⁷⁹ Унутрашњост павиљона била је обложена тапетима са црногорским грбовима.⁸⁰ На зидовима су биле фотографије и слике чланова књажевске фамилије, Петра ИИ Петровића Његоша, књаза Данила, великог војводе Мирка, Илариона Рогановића и др. По нацрту Мери Идит Дарам, монтирана је црногорска кућа имућнијег сељака са покућством, у којој је предвиђено да један Црногорац гусла, а Црногорка продаје албуме Црне Горе и разгледнице са црногорским мотивима.⁸¹ У павиљону су били изложени дјелови црногорске ношње, скупоцјено оружје, застава са Фундине, разни прехрамбени производи, љековито биље, балвани из црногорских шума а у једаном дијелу била је галерија

⁷³ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 27. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 17, 7. април 1907, 3;

⁷⁴ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 2. aprila 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁷⁵ M. Edit Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 170.

⁷⁶ *Глас Црногорца*, бр. 12, 10. март 1907, 3; *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 13, 17. март 1907, 3.

⁷⁷ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 14. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁷⁸ *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 18, 14. април 1907, 3;

⁷⁹ *Како изгледа Балканска изложба, Глас Црногорца*, бр. 22, 12. мај 1907, 2-3.

⁸⁰ И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Глас Црногорца*, бр. 48, 3. новембар, 1907, 3.

⁸¹ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 14. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Глас Црногорца*, бр. 14, 24. март 1907, 3.

црногорских сликара: 108 слика Пера Почека, призори из црногорског живота од Паје Јовановића и слике Илије Шобајића и Мила Врбице.⁸²

Балканска изложба је трајала до октобра 1907. године.⁸³ Првобитно је на Цетињу, за учешће на свечаном затварање изложбе, био одређен Славо Рамадановић коме су издата прецизна упутства како да се влада у Лондону.⁸⁴ Из неких разлога, Рамадановић није био у могућности да одпутује у Лондон, па је црногорска влада умјесто њега именовала Петра Пламенца, тада конзула у Скадру.⁸⁵

За дизајн побједничких диплома са изложбе, конкурисали су умјетници из све три земље учеснице - Драгутин Инкјостри, Тачев и Перо Почек.⁸⁶ Жири је процијенио да би одабиром било кога од њих била фаворизована једна од земаља па је зато ангажован британски илустратор Ховард Давие да обједини сва три рјешења у једано.⁸⁷ На сједници од 15. новембра Оцјењивачки суд изложбе је саопштио да ће спискови добитника награда бити објављени почетком јануара 1908.⁸⁸ Овај списак је у Црној Гори објављен тек 1909. године. Црна Гора је освојила доста вриједних награда. *Grand prix* су добили Каплан Бибезић и Трипо Пињатовић са Цетиња, Анђе Кустудић из Никшића, Петар Пламенац из Црмнице (за вино и ракију), *Барско друштво* и Управа монопола дувана из Подгорице. Црна Гора је добила и дванаест почасних диплома, четрнаест златних медаља, 24 сребрне медаље и 33 бронзане медаље.⁸⁹

Још у току трајања изложбе, у *Гласу Црногорца* изнијета је оцјена да је изложба у Лондону „термометар политичке ситуације, знак двију великих трговинских и политичких струја, које дијеле полуострво и парализују његову заједничку акцију“.⁹⁰ Алудирало се овим на чињеницу да на изложби нијесу заступљене Румунија и Грчка, као ни балканске области које су улазиле у састав Хабзбуршке монархије и Османског царства. Није тешко закључити да је Лондонска изложба имала поли-

⁸² *Glas Crnogorca* opširno izvještava o Počekovim slikama, dok o radovima ostalih umjetnika daje oskudne podatke; *Balkanska izložba u Londonu, Glas Crnogorca*, бр. 15, 31. март 1907, 3; *Радови сликара Почека на Балканској Изложби, Glas Crnogorca*, бр. 28, 23. јун 1907, 3; *Црна Гора у Лондону, Цетињски вјесник*, бр. 20, 3. септембар 1908, 3.

⁸³ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 42, 22. септембар, 1907, 3; И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Glas Crnogorca*, бр. 48, 3. новембар 1907, 3.

⁸⁴ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu 20. septembra 1907*, DACG, Cetinje, *Balkanska izložba u Londonu, Cetinje*, 1907, F 1.

⁸⁵ *Балканска изложба, Glas Crnogorca*, бр. 43, 29. септембар, 1907, 3;

⁸⁶ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 39, 1. септембар 1907, 3.

⁸⁷ *Glas Crnogorca*, бр. 42, 22. септембар 1907, 3.

⁸⁸ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 54, 1. децембар 1907, 3; *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 56, 8. децембар 1907, 3.

⁸⁹ *Награде са Балканске изложбе у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 14, 28. март 1909, 3-4.

⁹⁰ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 38, 25. август 1907, 3.

тичку и пропагандну улогу, односно да је осликавала настојање Велике Британије, као једне од сила Антанте, да приближи себи мале балканске државе, које су се налазиле на путу продора њемачком и аустроугарском империјализму на Исток, који је директно угрожавао британске интересе. Посебно је било важно да се демонстрира пријатељство Британије и Србије, обзиром на негативан однос који је претходно имала Велика Британија према режиму успостављеном у Београду након мајског преврата 1903. године.

У Црној Гори су били задовољни наступом у Лондону 1907. године.⁹¹ *Глас Црногорца* преноси и како су о изложби извјештавали *Ново Време* и *L'Italia all'Estero*.⁹² М. Идит Дарам је сматрала да црногорска дипломатија није довољно искористила Балканску изложбу у Лондону за промовисање Црне Горе. Након отварања изложбе, писала је књазу да у Лондон пошаље неког из врха црногорске власти, јер не може она представљати Црну Гору, нити је вољна да то ради без ауторитета и плате. Сугерисала је, ако већ нико неће да дође, да се за тај посао ангажују два Енглеза. Црногорски наступ у Лондону 1907. године дефинисла је реченицом: “То је био корак унапријед, али било је прекасно”.⁹³

На врхунцу Анексионе кризе, марта 1909, у изразито анти-аустријској клими у Црној Гори, *Глас Црногорца* обавијестио је домаћу јавност о иницијативи да се у Москви 1909. одржи Српска изложба. О томе *Глас Црногорца* пише: „*Бојкот аустријске робе на Балкану заинтересовао је руске трговачке кругове и руски свијет за српску трговину и српску културу. Приредиће се у Москви српска изложба, на којој ће примити учешће све српске земље: Србија, Црна Гора, Далмација, Бачка, Банат, Тројна Краљевина, стара Србија и Македонија*“.⁹⁴ Очигледно је да је концепт ове изложбе био спојити руску политику и економију са националним тежњама југословенских народа. Истина, југословенски народи посматрани су кроз прилично искривљену националну визуру. Извјесно је да Црна Гора није учествовала на овој изложби, ако је она у било ком виду и одржана.

До формалног признавања своје независности 1878. године, Црна Гора је имала скромно учешће на међународним изложбама, мада је у неколико наврата у међународној јавности актуелизовала питање свог учешћа на оваквим изложбама. Без обзира да ли је на ове манифестације Црна Гора слала своје представнике и експонате (Москва 1867) или је

⁹¹ *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 37, 18. август 1907, 3; И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Глас Црногорца*, бр. 48, 3. новембар, 1907, 3.

⁹² *Глас Црногорца*, бр. 38, 25. август 1907, 3.

⁹³ *Id.*, *op. cit.*, 172.

⁹⁴ *Српска изложба у Москви, Глас Црногорца*, бр. 10, 1. март 1909, 3.

на њима била заступљена посјетом црногорског суверена (Париз 1867, Беч 1873), Црна Гора их је користила као велика међународна дешавања погодна за остваривање дипломатских циљева, а прије свега наглашавање властите државне независности.

Основна идеја коју су Црногорци о себи хтјели да пошаљу свијету мало се промијенала током четири деценије, од Москве 1867. до Лондона 1907. године. Експонати се скоро нијесу мијењали - сабље и цефердари, ратне заставе, народне ношње, прехрамбени производи... обogaћени, почетком XX вијека, збирком радова црногорских умјетника. Ова факта треба посматрати у вези са чињеницом да су на Цетињу изложбе биле права ријеткост, да је прва музејска поставка била састављена од оружја и заплијењених барјака, а да школованих кадрова за ову област скоро да није ни било.

Tatjana KOPRIVICA, M. Phil.

MONTENEGRO AND INTERNATIONAL EXHIBITIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH- AND IN THE EARLY 20TH-CENTURY

Summary

Until the official recognition of its independence in 1878, Montenegro participated in international exhibitions modestly, although it tried several times to announce to the international public its involvement in such exhibitions. Regardless of whether Montenegro sent its representatives and exhibits (Moscow, 1867) or it was just represented there by a visit paid by its Sovereign (Paris, 1867; Vienna 1873), Montenegro used to take advantage of them as of great international events appropriate to reach diplomatic goals, and primarily to stress the own state independence.

The first very important international Exhibition in which Montenegro took part was the one in Liège in 1905. Two years later, in 1907, Montenegro involved in the *Balkan State Exhibition in London*.

The basic message that Montenegrins had wanted to sent to the world changed slightly from the time of Moscow Exhibition in 1867 to the time of London Exhibition in 1907. The exhibits, namely sabers and miquelets, war (military) flags, national costumes and food products did not subject to a change almost at all; however, they were enriched by a series of the works of Montenegrin artists in the early 20th century. These facts should be taken into consideration in relation to the reality that exhibitions were indeed rarities in Cetinje and that the first museum exhibition presented weapons and flags damaged by fire, as well as that almost no educated human resources for the purpose existed at that time.

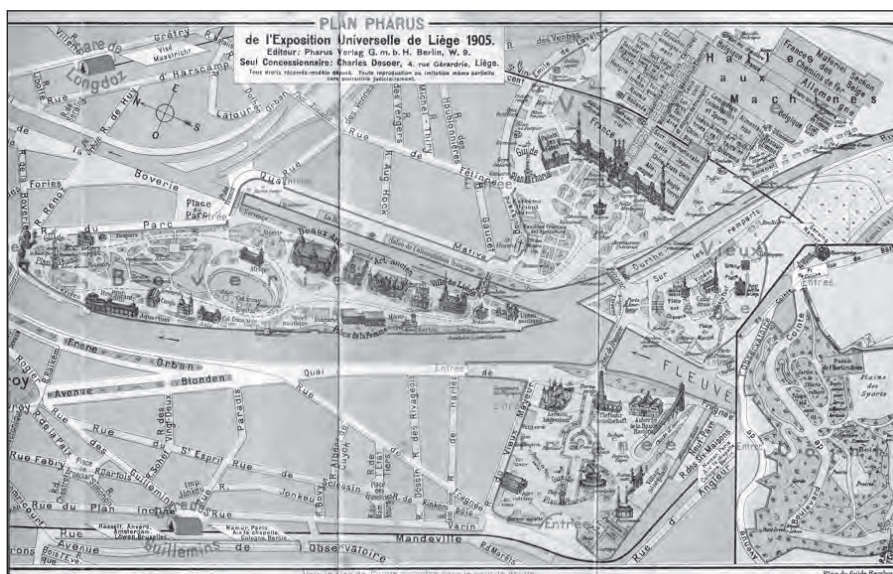
Сл. 1. Мушка и женска црногорска ношња изложена 1867. у Москви (О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славјанскиј мир. Етнографическаја выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 60).

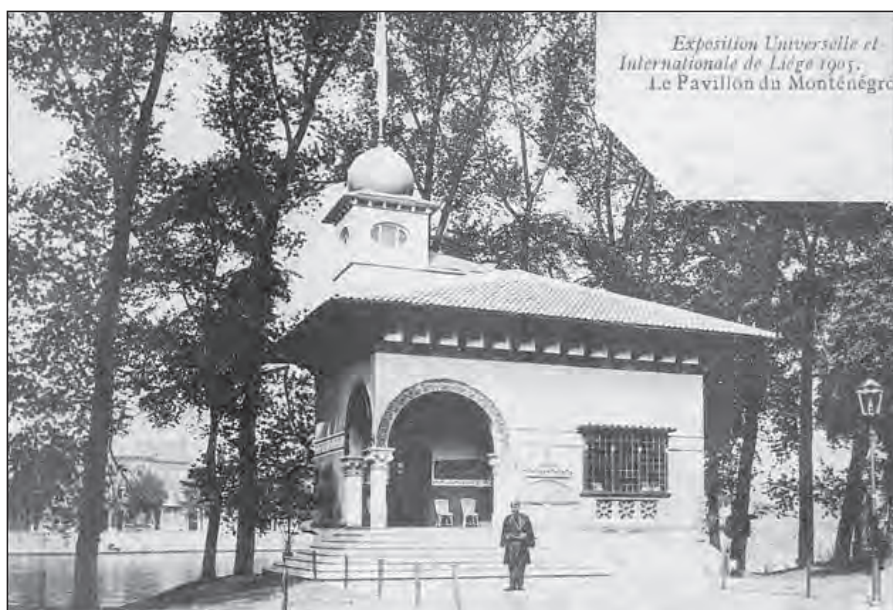
Сл. 2. Фотографија Црногорца са изложбе 1867. у Москви
(О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 61).

Сл. 3. Књаз Никола на пријему код аустријског цара Фрање Јосифа
на Великој свјетској изложби у Бечу 1873.

Сл. 4. План изложбе у Лијежу 1905.

Сл. 5. Црногорски павиљон на изложби у Лијежу 1905.

(Колекција Зорана Зековића,

<http://www.montenegro-canada.com/articles/article/7699190/150334.htm>).

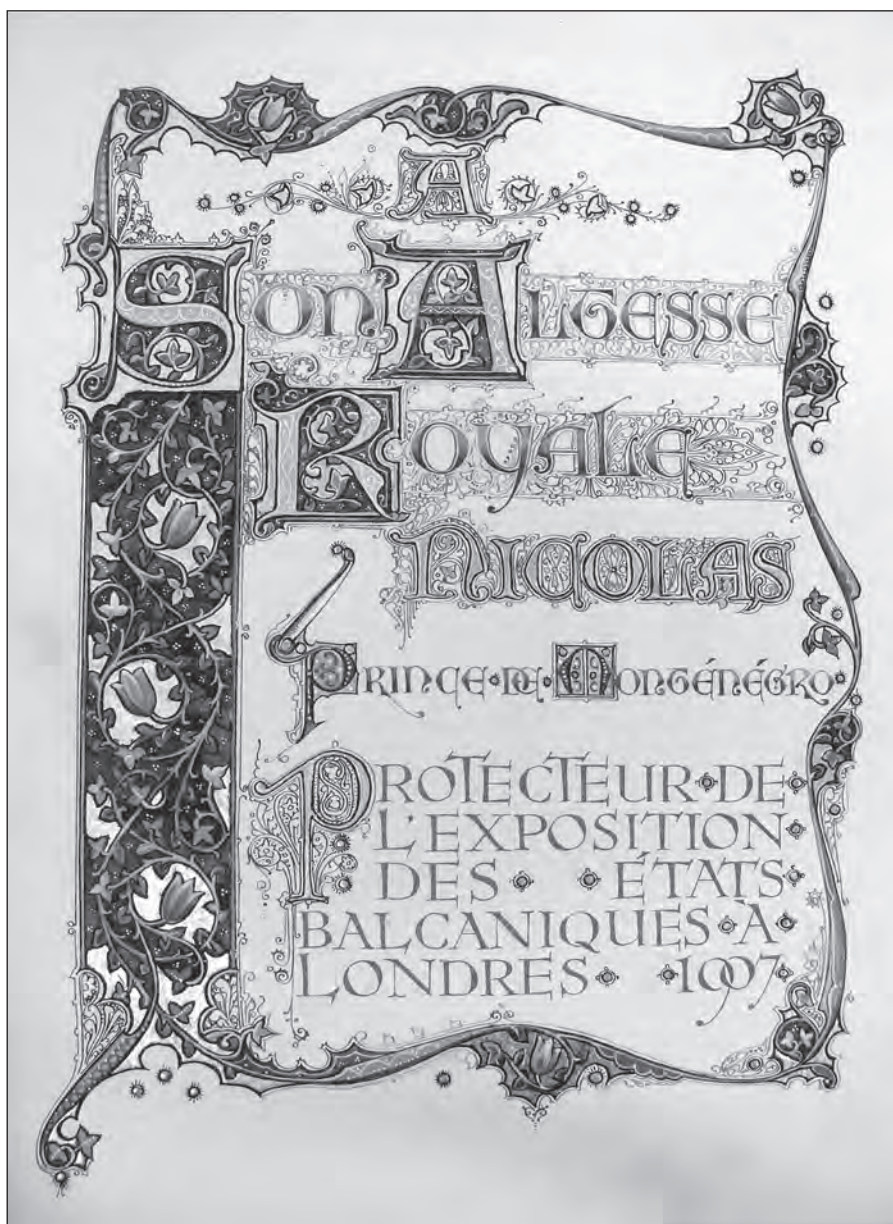
Сл. 6. Црногорски перјаник, Лијеж 1905.
(Колекција Зорана Зековића,
<http://www.montenegro-canada.com/articles/article/7699190/150334.htm>).

Сл. 7. Књаз Никола са принцем Мирком и унуком Стефаном, разгледница штампана за Балканску изложбу у Лондону 1907. (Црна Гора на старим разгледницама, Подгорица 2008, 48).

Сл. 8. Мост на Ријеци Црнојевића, разгледница штампана за Балканску изложбу у Лондону 1907. (Црна Гора на старим разгледницама, Подгорица 2008, 138).

Сл. 9. *Grand Prix* диплома са Балканске изложбе у Лондону 1907. поклоњена књазу Николи (Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу).

Сл. 10. *Grand Prix* диплома са Балканске изложбе у Лондону 1907. поклоњена књазу Николи (Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу).

Мр. Аднан ПЕПИЋ*

НОВИНЕ МАЛУМАТ О ПОСЈЕТИ КЊАЗА НИКОЛЕ ИСТАНБУЛУ 1899. ГОДИНЕ

ABSTRACT: After gaining the independence at the Congress of Berlin in 1878, relations between Montenegro and the Ottoman Empire were on a relatively high level. They were especially good during the reign of Prince Nikola and Sultan Abdulhamid the Second, mostly due to their mutual friendship. Such relations resulted in two visits of Prince Nikola to Istanbul, in 1883 and 1899. The second visit was widely commented in Istanbul daily newspapers. One of them was Malumat, which on several occasions published articles regarding the Prince's visit. This paper intends to provide an overview of Malumat's reporting on the Prince Nikola's visit to Istanbul in 1899.

KEY WORDS: Prince Nikola, Montenegro, Sultan Abdulhamid II, Ottoman Empire, Malumat, Istanbul.

Увод

Црна Гора је међународно признање стекла на Берлинском конгресу 1878. године, иако је и прије овог конгреса била стекла одређене видове независности. С међународним признањем Црна Гора је значајно проширила своју државну територију. Као што је познато, Црна Гора је одлукама Берлинског конгреса добила неколико градова с дотада већинским муслиманским становништвом, које је због новонастале ситуације било пред тешком одлуком - остати на вјековним огњиштима или, још тежом, отићи у државу чији су поданици били више вјекова. Њихов остатак је био отежан и чињеницом да им је неријетко одузимана имовина која је до тога времена била у њиховом вишестолетном по-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

сједу. Разлог томе је био што су посједовали богатију и плоднију земљу у односу на Црногорце који су дотада посједовали мање плодну или скоро неплодну земљу. Стога су Црногорци, итекако, радили на добијању плодније муслиманске земље, па су у појединим мјестима локалне власти поспјешивале иселјење муслиманског народа како би могли присвојити њихову имовину. Ни одређене мјере књаза Николе нису успјеле спријечити самовољу појединих локалних власти и иселјавање муслиманског народа.¹

Односи између Црне Горе и Османлија

Након Берлинског конгреса једно од новостворених питања је, свакако, било питање мухаџира, као и њихове имовине, која је, на жалост, све више излазила из њихова посједа.²

Иако је Берлинским конгресом добијена независност коју су признале све велике силе, између Црне Горе и османске државе је остало још много спорних питања која је требало рјешавати. Вјероватно најкомплексније и најтеже питање је било разграничење између двије државе. Оно што је било лако рјешиво за столом тешко се рјешавало на терену. Имајући у виду чињеницу да се мјештани појединих мјеста, која су према одредбама уговора требала припасти једној од држава, нијесу слагали с тим одредбама и да су се томе опирали, рјешавање овог питања је у значајној мјери било отежано. Тај проблем је најчешће био изражен у областима самог разграничења. Стога је питање разграничења било једно од најзначајнијих и најдуже рјешаваних питања између двије сусједне државе.³ Поред обавезе разграничења, двије државе су морале рјешавати и многа друга питања.

С успостављањем дипломатских односа ваљало је унаприједити међусобне односе пошто су обје државе биле исцрпљене дуготрајним ратовањима. Османска држава је била на издисају због честих и тешких ратовања у скоро свим својим пограничним дјеловима. На Берлинском конгресу она је изгубила значајну територију. Пријеко јој је био потребан мир, како с великим силама тако и с новонасталим сусједима.⁴ С друге стране, Црна Гора је након тешких ратова за стицање независности била

¹ Шербо Раодер, *Бошњаци/Муслимани Црне Горе између прошлости и садашњости*, Алманах, Подгорица, 2010, 30-31.

² Исто, 45.

³ Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (neobjavljeni magistarski rad), Samsun, 2007, 54-58.

⁴ Alija Muhammed es-Sallabi, *Osmanlijska država uzroci uspona i pada*, Sarajevo, 2010, 463.

материјално исцрпљена. Уједно је морала радити на изградњи нових државних институција и успостави реформи, које су биле неопходне након стицања независности. Због тога су двије сусједне државе биле упућене на успостављање не само мира већ и добрих сусједских и пријатељских односа. Султан Абдулхамид II је велику важност давао изградњи таквих односа са Црном Гором. Према казивањима књаза Николе султан Абдулхамид II је био искрено наклоњен Црној Гори и њеном књазу, јер су књаз и његов народ према османској држави „једини водили праву и искрену политику“ како наглашава књаз у својим мемоарима.⁵ Искреност и досљедност у политици према моћном сусједу су књаза препоручивали код султана, који га је позивао на свој двор у циљу успоставе бољих односа и рјешавања текућих проблема.

Као што је познато, књаз Никола је два пута посјетио Истанбул. Први пут 1883. а други пут 1899. године. Књаз је о посјетама Истанбулу оставио драгоцене податке у својим мемоарима. У њима је детаљно описао посјете, тако да се на основу његових описа може добит цјеловит увид о њима. Захваљујући томе зна се како је и на који начин приман на двору султана Абдулхамида II, као и о њиховим разговарима, за које књаз каже да су били срдачни, пријатељски и занимљиви. Уједно, упознати смо са свим појединостима у вези с дипломатским и вандипломатским активностима књаза Николе у Истанбулу у вријеме тих посјета.⁶

Оно што је овдје битно истаћи је да је прва књажева посјета Истанбулу била само пет година након што је Црна Гора добила независност. Стога су у његовим запажањима присутни емоционални набоји ношени ослободилачком борбом црногорског народа, коју је водио против османске државе.

За разлику од прве посјете, друга је временски била удаљенија од крвавих борби и већ су били успостављени добри и пријатељски односи двије државе. То се, итекако, може осјетити у књажевом писању, гдје су његова запажања с пуно пријатељских наклоности према османском владару, о којем говори као о свом искреном и драгом пријатељу. Присутна је његова наклоност и према самој османској држави. А о Истанбулу говори с много дивљења.⁷

Како је друга књажева посјета падала у вријеме годишњице доласка на пријесто султана Абдулхамида II, попримила је свечани карактер. С друге стране, књаз Никола је хтио видјети сарај који му је раније даривао султан. Сарај, односно, дворец Емирган се налазио у богатој муслиманској махали, насељу, како наглашава књаз, на обали

⁵ Краљ Никола I Петровић, *Мемоари*, Подгорица, 2009, 365.

⁶ Исто, 319-411.

⁷ Исто, 374-375.

Босфора. Сарај је коришћен као зграда посланства све док Црна Гора није прекинула дипломатске односе с османском државом 1912. године. Иначе, након што је краљ Никола у годинама изгнанства био приморан продати свој сарај, он је мијењао неколико власника. Данас је овај сарај у функцији музеја породице Sabancı (Сабанци), једне од најбогатијих породица у Турској.

Након што је приспио у Истанбул, 19. августа 1899. године, према казивању књаза Николе, био је позван да посјети султана Абдулхамида II. Како се његово приспијеће поклапало с прославом дана ступања на пријесто султана, ова посјета је имала званични карактер, али се разговор између два владара водио у опуштеној атмосфери. Тако су два добра пријатеља и владара двије сусједне земље разговарала о свим битним људским стварима. У разговорима су се дотицали разних тема као што су путовања, бродови, умјетност, музика. Занимљив и драгоцјен је био разговор о сликарству. Током разговора нијесу разговарали о политици. Сусрет и разговор између два владара био је уприличен у сарају Јилдиз који је султан Абдулхамид II користио као своју резиденцију, за разлику од других султана из тог времена који су боравили у Долмабахче сарају.⁸

Новине *Малумат* о књажевој посјети

Књажева посјета Истанбулу била је пропраћена и у оновременој османској штампи. Дневне новине које су излазиле у Истанбулу су писале о њој. Поред османских дневних гласила, о посјети књаза Николе писале су и гласила која су на страним језицима излазила у Истанбулу, на француском, али и на јужнословенским, тј. српском језику, попут новине *Цариградски гласник*.

Значајну пажњу књажевим дипломатским активностима током ове посјете Истанбулу дало је дневно гласило *Икдам* које је свакодневно обавјештавало своје читатељство о свим активностима које је имао књаз Никола. Пред *Икдама* и друга дневна гласила су писала о књажевом боравку у Истанбулу као што су *Ватан* и *Сабах*. У *Ватану* је, између осталог, пренијет и један чланак из *Гласа Црногорца* у коме се похвално говори о султану Абдулхамиду II.⁹

Поред ових гласила изузетно запажене осврте о књажевој посјети су дале и новине *Малумат*. Ријеч *малумат* је једна од многих ријечи

⁸ Uğur Özcan, *Sultan Abdulhamid II ve Prens Nikola Döneminde Türk-Karadağ İlişlileri* (Турско-црногорски односи у вријеме султана Абдулхамида II и књаза Николе), Зборник излагања са Округлог стола о црногорско-турском културолошком и укупно цивилизацијском прожимању (Подгорица, 16. Маја 2009), Подгорица, 2009, 17.

⁹ Исто, 20.

арапског поријекла које су биле у употреби у османском језику. У пријеводу значи знање, сазнање, обавијест, вијест, информисање. *Малумат* новине су почеле са излажењем 1897. године. Власник и директор је био Мехмед Емин-бег.

Прва вијест о доласку црногорског књаза у Истанбул и његовом пријему код султана у сарају *Јилдиз* поводом јубилеја његовог устоличења у *Малумату* је објављена у броју 818, од петка, 25. ребиул ахира 1317. године по хиџри или 1. септембра 1899. године (милади), односно 20. августа 1315. године (руми). Поред ове обавијести, о књажевом приспијећу у Истанбул у *Малумату* су на насловној страни објављене двије фотографије књаза Николе и књагиње Милене. Фотографије су објављене у средини листа и једна су испод друге.

Вијест о књажевом приспијећу и његовом пријему код султана објављена је на другој страници *Малумата*. У њој се каже да је поводом султановог устоличења у Истанбул приспиео књаз Црне Горе Никола са супругом и сином, принцом Мирком. Ради њихова доласка специјално им је био намијењен брод који је допловио у вечерњим сатима. Дочекали су их високи државни дужносници, на челу с министром вањских послова. Након државних почести уприличених у башти Долмабахче сараја, књаз Никола је са својом свитом кренуо према дворцу Јилдиз гдје га је очекивао султан. Овом приликом је детаљно описан начин на који је књаз био праћен до дворца. Књаз је са супругом и министром вањских послова био смјештен у кочији са четири коња, док су принц Мирко и остала свита били у кочијама с два коња. У свакој кочији се налазио по један османски службеник. Поред кочија на коњима су их пратили војници на коњима. На главној капији дворца дочекали су их султанова гарда и војна музике, након чега су имали свечани пријем у султановој резиденцији. Након завршетка пријема књаз се с делегацијом вратио у Долмабахче сарај иза кога је отишао у своју резиденцију у дворац Емирган.

С овим је завршено извјешће о књажевом приспијећу и пријему код султана Абдулхамида II у његовом резидентном дворцу.

Малумат су првог дана након књажевог приспијећа и пријема код султана на трећој страници истог броја дале још једну кратку вијест о боравку књаза Николе са супругом и принцом Мирком на свечаности поводом султанове годишњице.

На овај начин *Малумат* су кроз опширан опис о доласку књаза Николе у Истанбул и његовом пријему код султана дале значај његовој посјети, што је веома пошто је била ријеч о владару једне мале земље.

Малумат су и у наредном броју на насловној страни објавиле кратку вијест о књажевом пријему код султана и његовом присуству

на свечаности. То је било у броју 819 од суботе, 26. ребиул ахира 1317. хицретске године, односно 2. септембра 1899. или 21. августа 1315. године.

У броју 824, четвртак, 1. цемадијулула 1317. хицретске године, односно 7. септембра 1899. или 26. августа 1315. године, на насловници, у десном горњем углу, што значи у првој вијести, дат је још један опис књажеве посјете, са обавјештењем, уједно, и о његовом одласку, јер је дан раније књаз отпутовао из Истанбула према луци Бар.

Новине *Малулат* нијесу писале само о овој посјети књаза Николе. Оно што је занимљиво овдје казати је да су још у броју 788 од 25. ребиулевела 1317. хицретске, или 2. августа 1899 по јулијанском, односно 12. јула 1315. према грегоријанском календару на насловници дали фотографију принца Данила, поводом његовог вјенчања с принцем Милицом.

Mr. Adnan PEPIĆ

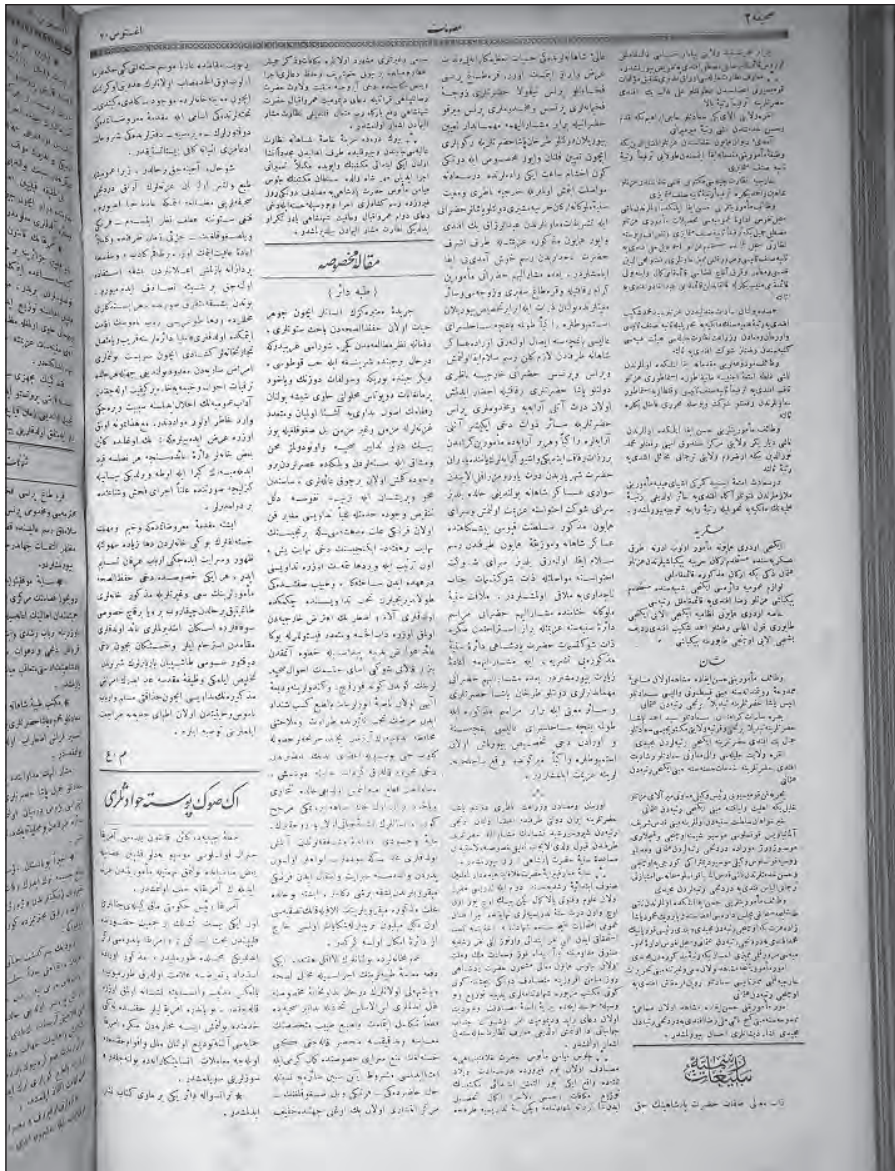
THE MALAMUT NEWSPAPER ABOUT PRINCE NIKOLA'S VISIT TO ISTANBUL IN 1899

Summary

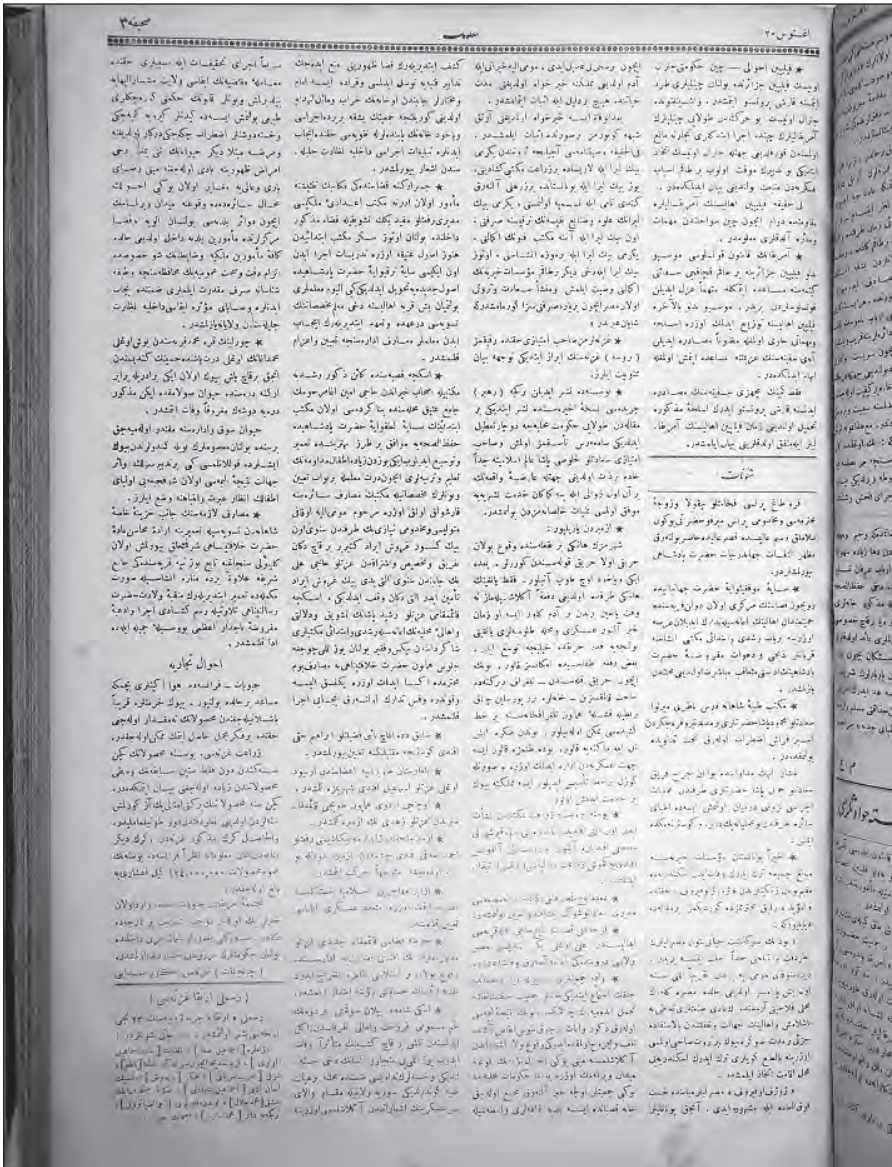
After Montenegro gained independence at the Berlin Congress in 1878, its relations with the Ottomans were at a high level. These relations were particularly good at the time of Prince Nikola and Sultan Abdulhamid II. Their friendship strengthened the relations between these two countries. After they had established good relations between their countries, Prince Nikola visited Istanbul twice. His first visit was five years after gaining independence, and the second visit was in 1899. Many newspapers in Istanbul reported on the second visit of Prince Nikola to Istanbul. The Malamut newspaper wrote about Prince's visit several times, especially bringing the articles about Prince Nikola's visit to Istanbul in 1899. Mentioned articles put an emphasis on Sultan's reception of Montenegrin ruler at his castle, Yldiz. These were not the only articles regarding the Montenegrin royal family, since The Malumat has brought relating articles and photographs of prince Danilo after his wedding with princess Milena.

Фотографија 2: Малумат, број 818, 25. Ребиул-ухра 1317, 20. Август 1315, 1. Септембар 1899. године. Фотографије Књаза Николе и књегиње Милене поводом приспијећа у Истанбул.

Фотографија 3: Малумат, број 818, страна 2. На овој страници је описан пријем код султана Абдулхамиду II у његовој резиденцији, дворцу Јилдиз.

Фотографија 4: Малумат, број 818, страна 3. На овој страници је дата кратка обавијест о присуству књаза Николе са супругом и принцом Мирком на церемонији годишњице устоличења султана Абдулхамида II.

Massimo BUCARELLI*

D'ANNUNZIO, ITALY AND THE INDEPENDENCE OF MONTENEGRO 1919-1920

ABSTRACT: The aim of this work is not to focus on these well known aspects of the political and military action of D'Annunzio. Its purpose is rather to emphasize the connection between D'Annunzio's plans, and the national questions in the Western Balkans at the end of the World War I. Above all, this paper strives to shed some light on all the initiatives taken by D'Annunzio with the aim to restore the independence of the Kingdom of Montenegro. There is no doubt, in fact, that he was one of the last political leaders in Italy and in Europe who fully supported and tried to do all he could for the survival of Montenegro as an independent and sovereign State.

Specifically, there are three crucial questions, which the paper addresses: 1) when D'Annunzio seized Fiume in 1919 and ruled the city for 15 months, did he have a global plan for the political and territorial settlement of the Western Balkans or did he have in mind only the annexation of Fiume to Italy? 2) Provided that he had a plan for the Balkan nations and countries, what was the role which Montenegro was supposed to play in that strategy? 3) Did D'Annunzio try to accomplish his political and military plans alone with his entourage, or was he supported by the Italian government, or perhaps by some Italian political and military authorities?

KEY WORDS: *Gabriele D'Annunzio, Fiume, Italy, Kingdom of Montenegro*

In Italian political and cultural life during the first two decades of the 20th Century, the controversial and provocative intellectual figure of Gabriele D'Annunzio played a relevant and, on some occasions, crucial role. The importance of D'Annunzio, not only as a poet and novelist, but also as a

* Аутор је професор на универзитету La Sapienza, Рим.

political leader and soldier, has been stressed in several scholarly works. In particular, a number of studies have focused on D'Annunzio's participation in the 1st WW, analyzed his activity in the Italian nationalistic movement, and dealt with his leading role in the occupation of Fiume/Rijeka (which – as is known – was seized by some hundreds of Italian war veterans and legionaries between September 1919 and December 1920 with the purpose of preserving the Italian national character of the city and preparing its annexation to the Italian Kingdom)¹.

Needless to say, the aim of this work is not to focus on these well known aspects of the political and military action of D'Annunzio. The purpose of the article rather is to stress the connection between D'Annunzio's plans, on the one hand, and the national questions in the Western Balkans at the end of the 1st World War, on the other hand. Above all, this work is an attempt to shed some light on all the initiatives pursued by D'Annunzio aiming at restoring the independence of the Kingdom of Montenegro. There is no doubt, in fact, that he was one of the last political leaders in Italy and in Europe who gave full support and tried to do all he could for the survival of Montenegro as an independent and sovereign State.

Specifically, there are three crucial questions, which this work will address: 1) when D'Annunzio seized Fiume in 1919 and ruled the city for 15 months, did he have a global plan for the political and territorial settlement of the Western Balkans or did he have in mind only the annexation of Fiume to Italy? 2) Provided that he had a plan for the Balkan nations and countries, what was the role which Montenegro was supposed to play in that strategy? 3) Did D'Annunzio try to accomplish his political and military plans alone with his entourage or was he supported by the Italian government or, at least, by some Italian political and military authorities?

It is quite clear, from the archival evidence and from the published sources as well², that D'Annunzio had a global plan aimed at reconfiguring

¹ On D'Annunzio's political thought and action, and on the occupation of Fiume/Rijeka, see: P. ALATRI, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica*, Milano, Feltrinelli, 1959; R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario (1883-1920)*, Torino, Einaudi, 1965, pp. 545 ss.; ID., *D'Annunzio politico 1918-1938*, Roma-Bari, Laterza, 1978; F. GERRA, *L'impresa di Fiume*, Milano, Longanesi, 1974, 2 Voll. (2nd edition); M. A. LEDEEN, *D'Annunzio a Fiume*, Roma-Bari, Laterza, 1975; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Bologna, Il Mulino, 1991, Vol. I, p. 491 ss.; L. E. LONGO, *L'Esercito italiano e la questione fiumana (1918-1921)*, Roma, Ufficio Storico SME, 1996; A. ERCOLANI, *Da Fiume a Rijeka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2009, pp. 95 ss.

² As for the archival sources, see: ARCHIVIO STORICO-DIPLOMATICO DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI (ASMAE), *Carte Sforza*; ARCHIVI DELLA FONDAZIONE DEL VITTORIALE DEGLI ITALIANI (AFVI), *Archivio generale fiumano*, and, *Archivio personale*; ARCHIVIO MUSEO STORICO DI FIUME (AMSF), *Carte Giuriati*; ARCHIVIO DELL'ISTITUTO NAZIONALE PER LA STORIA DEL

the political and territorial system, which had been established in the Western Balkans at the end of the 1st WW with the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. D'Annunzio, as well as many nationalistic activists and leaders, regarded the creation of the 1st Yugoslavia as a real danger for Italian power³. They considered the Yugoslav Kingdom as a sort of new Austria-Hungary built up by the French and British leaders so that the Italian aspirations to the Eastern part of the Adriatic shore could be frustrated and limited:

Since the beginning of our occupation of Fiume – as D'Annunzio wrote in a letter to Carlo Sforza, Italian Foreign Affairs Minister, on the 9th of July 1920⁴ – we have been gathering all our thoughts and forces in order to find the way of tearing apart the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes, which is just a perfidious creation badly aimed at replacing the Austrian Empire and containing the Italian political and military power, and oppressing the weakest ones among the Balkan peoples. The relentless aversion opposed by the Yugoslavs stands out as the most severe obstacle to the fulfillment of our aspirations in the Adriatic Sea. We are convinced that, as long as Yugoslavia exists, we will never be completely free and safe in the Adriatic Sea. Thus, our final purpose is: «*Delenda Jugoslavia*» [breaking up Yugoslavia]. That will be our salvation.

Moreover, he didn't have faith in Yugoslav unity at all. He didn't believe that national groups, whose traditions, religions and languages were so different, such as the ones which were put together in the 1st Yugoslav experiment, could live in a common State. To D'Annunzio's mind and to

MOVIMENTO DI LIBERAZIONE IN ITALIA (AISNSMLI), *Carte a Prato*. As regards the published materials, see: *Durini di Monza to Mussolini*, Budapest, 2nd of July 1927, in *I Documenti Diplomatici Italiani*, Series VII, Vol. V, D. 313; L. KOCHNITZKY, *La Quinta stagione o i Centauri di Fiume*, edited by A. LUCHINI, Bologna, Zanichelli, 1922; T. ANTONGINI, *Vita segreta di Gabriele D'Annunzio*, Milano, Mondadori, 1938; G. GIULIETTI, *Pax Mundi. La Federazione marinara nella bufera fascista*, Napoli, Rispoli Editore, 1944; E. CAVIGLIA, *Il conflitto di Fiume*, Cernusco sul Naviglio, Garzanti, 1948; O. DI GIAMBERARDINO, *L'Ammiraglio Millo. Dall'impresa dei Dardanelli alla passione dalmatica*, Livorno, Società Editrice Tirrena, 1950; G. GIURIATI, *Con D'Annunzio e Millo in difesa dell'Adriatico*, Firenze, Sansoni, 1954.

³ On the Italian nationalistic attitude towards the Adriatic question and the creation of the 1st Yugoslavia, see: A. TAMARO, *Italiani e Slavi nell'Adriatico*, Roma, Athenaeum, 1915; ID., *L'Adriatico golfo d'Italia* Milano, Treves, 1915; ID., *Il trattato di Rapallo*, in «Politica», November 1920, pp. 246 ss.; ID., *Origini e crisi della Jugoslavia*, ivi, October and November 1921, pp. 148 ss.; F. COPPOLA, *La "pace,, adriatica*, in «Politica», novembre 1920, pp. 234 ss. For an overall analysis, see: L. MONZALI, *Itliani di Dalmazia 1914-1924*, Firenze, Le Letter, pp. 78 ss.; ID., *The Italians of Dalmatia. From Italian Unification to World War I*, Toronto Buffalo London, University of Toronto Press, 2009.

⁴ *D'Annunzio to Sforza*, Fiume/Rijeka, July 9th 1920, in ASMAE, *Carte Sforza*, «1920. Raccoglitore». A copy of the letter is also in AFVI, *Archivio personale*, LXXX, 3-a.

the minds of many Italian political leaders as well, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was all but a viable State. It was immediately clear that the new Yugoslav State was a centralized State under Serbian control without any regard for the other national groups claiming locally based autonomies: the ruling dynasty was Serbian, the largest parties in the National Assembly were Serbian, the ruling leaders were Serbian and the army was firmly in the hands of Serbian military staff⁵. To sum up, Yugoslav was the name, but Serbian was the reality of this newly formed multinational Balkan country⁶. According to the news coming from Yugoslavia concerning the domestic political situation, a strong feeling of frustration and rebellion was spreading among all the non Serbian national groups, due to the failure of the Serbian leadership to grant autonomy and self-government to the other nationalities:

The Croats – so D’Annunzio wrote on the 6th of January 1920⁷ – longing to free themselves from the Serbian oppression are turning to me, asking for help and support. [...] The “separatist” revolution is ready to break out ... I can lead this movement, I can enter the city of Zagreb as the leader who is going to release them, giving independence and liberty.

As a result, D’Annunzio and his entourage came into contact with some members of the anti-Yugoslav separatist groups and movements, such as the Croatian Ivo Frank and Vladimir Sachs-Petrović, leaders of the Croatian Party of Right, the Slovene Ivan Susterčić, the Kosovar Albanian Hasan Bey Pristina and Dervish Bey Lufty, the Macedonian Nikola Rizov, and the Hungarian from Vojvodina Georg Medveczky⁸. All of them did not accept the union of their national groups with the Serbs of Belgrade and tried to modify the political and territorial settlement established in Western Balkans, so that the principle of self-determination could be truly applied. Their final aim was

⁵ *Sinigaglia to Giuriati*, Roma, October 30th 1919, in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder I.

⁶ For a comprehensive account and balanced analysis of the several national problems and deep ethnic contrasts, which broke out in Yugoslavia immediately after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, see: I. BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1984. Also: B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski odnosi*, Zagabria, Globus, 1989; J. PIRJEVEC, *Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di una tragedia*, Torino, Nuova ERI, 1993; J. ADLER, *L’union forcée: la Croatie et la création de l’Etat yougoslave (1918)*, Chêne-Bourg, Georg, 1997; M. KOVAC, *La France, la création du royaume «yougoslave» et la question croate, 1914-1929*, Berna, Peter Lang, 2001.

⁷ *D’Annunzio to Giuriati*, Fiume/Rijeka, January 6th 1920, in G. GIULIETTI, *Pax Mundi*, cit., pp. 84-85.

⁸ *Sinigaglia to Giuriati*, Rome, October 30th 1919, in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder I; *Memorandum di V. Petrovich-Saxe a Mussolini*, Rome, December 15th 1932, edited in G. SALOTTI, *Gli «intrighi balcanici», 1919-20 in un memorandum a Mussolini di Vladimiro Petrovich-Saxe*, in «Storia Contemporanea», 1989, n. 4, pp. 699-701.

to achieve a higher degree of autonomy, if not complete independence, as in the case of Croats and Slovenes, or unification with the neighboring countries, where their ethnic kinsmen lived, as in the case of Kosovar Albanians, Hungarians from Vojvodina and Macedonian Bulgars⁹.

Last but not least in D'Annunzio's strategy, the government of Fiume/Rijeka came into contact with the Montenegrin leader Jovan Plamenac¹⁰. Plamenac wasn't just the leader of a separatist organization, but the Prime Minister as well as the Foreign Affairs Minister of the government in exile of the Kingdom of Montenegro. During the Great War, in 1916, King Nikola Petrović-Njegoš and his government had been forced to flee the country and go into exile to France due to the occupation of the Montenegrin territory by Austro-Hungarian troops. At the end of the war, the Montenegrin King was prevented from returning to his country, since the small Adriatic Kingdom was occupied once again, but this time by Serbian armed forces. The Serbian army was supposed to enter the country as a liberation force, but it was immediately clear that gaining overall control of all the political and administrative activities in Montenegro was the real aim of the Serbian military authorities. The new Serbian rule was soon legalized by the decision taken by the special Great National Assembly elected in November 1918 with the purpose of deciding on the future status of Montenegro. The electoral procedures largely favored the partisans of unilateral unification with Serbia, as the election was public, indirect and conducted under Serbian military scrutiny. The supporters of King Nikola were easily overcome: the elections resulted in a overwhelming majority standing for unification of Montenegro and Serbia under the Karađorđević rule, which was proclaimed by the National Assembly by a vote of 163 to 0. The decision of the Assembly was understood as a brutal annexation by a considerable part of the Montenegrin people, who did not accept the deposition of King Nikola and suppression of the Montenegrin sovereignty. As a consequence, old political and tribal divisions came up to the surface once again, causing a bipolarization of the country. The two halves of Montenegro soon clashed; between the end of December 1918 and the beginning of January 1919, Plamenac and other pro-independence leaders (the so-called *Zelenaši* – “Greens”) stirred up an insurgency against unionist political forces (*Bjelaši* “Whites”) and Serbian troops. Although a large

⁹ G. GIURIATI, *Con D'Annunzio e Millo*, cit., pp. 148-151; M. BUCARELLI, “*Delenda Jugoslavia*”. *D'Annunzio, Sforza e gli “intrighi balcanici” del '19-'20*, in «Nuova Storia Contemporanea», 2002, n. 6, pp. 19 ss.; F. CACCAMO, *L'Italia e la «Nuova Europa». Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza della pace di Parigi (1919-1920)*, Milano, Luni, 2000 pp. 159 ss.; ID., *Il sostegno italiano all'indipendentismo croato*, in «Nuova Storia Contemporanea», 2004, n. 6, pp. 23 ss.

¹⁰ *Giuriati to D'Annunzio*, Roma, February 12th 1920, in AMSE, *Carte Giuriati*, Folder II. Also: M. BUCARELLI, “*Delenda Jugoslavia*”, cit., pp. 26-27.

part of the Montenegrin people supported the “Greens”, the rebellion soon collapsed. The insurgents were not as organized, well equipped and united as their opponents; they appeared to be more interested in provoking the intervention of the Great Powers than in spreading and protracting the unrest; moreover, as they tried to avoid bloodshed wherever possible, their military initiatives revealed to be irresolute and feebly conducted. Nonetheless, the situation in Montenegro from 1919 to the end of 1920 was far from being stable and pacified, since the insurgents went on fighting against the Serbian troops, organizing guerrilla actions, robbing banks and taking possession of trains and other military installations¹¹.

Despite the fact that the Christmas rebellion did not succeed, the exile government ruled by Jovan Plamenac didn't give up the political and diplomatic action aimed at restoring the independence of the Kingdom of Montenegro, which had been cancelled by the controversial decision of the Podgorica Assembly. Among the Great Powers, only Italy tried to support the Montenegrin government in exile, helping in transporting the Montenegrin refugees led by Plamenac out of the country after the unsuccessful unrest, and shipping them from northern Albania to the Italian port of Gaeta. Later on, the Montenegrin refugees were moved to several camps in the central part of the Italian peninsula, where the Italian authorities allowed and endowed the formation of the “Montenegrin Legion”, a sort of King Nikola's army in exile¹². Needless to say, Italian assistance wasn't priceless, as the “Montenegrin Legion” was totally dependent upon the Rome government's will and decision. The status of Montenegro (independence or unification with Serbia into a larger Yugoslav Kingdom) and the role of the Legion soon became a political card played by Italy in the long-standing dispute with the Belgrade government over the possession of the former Habsburg territories along the Eastern Adriatic coast. The so-called Adriatic question arose at the end of the Great War as a consequence of the Austro-Hungarian Empire's defeat and fall, and reached its climax during the Paris Peace Conference. At the Conference, Italy's claims to the whole of Istria and to the central part of Dalmatia were confronted with Yugoslav identical demands for the entire

¹¹ On Montenegro's participation in the First World War and on the international aspects of the Montenegrin question, see: R. M. RASPOPOVIĆ, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica, Istorijски Insitut Crne Gore, 1996, pp. 590 ss.; D. ŽIVOJINOVIĆ, *Velike Sile e Crnogorsko pitanje*, Vol I, *Italija i Crna Gora 1914-1925*, Vol. II, *Nevoljin Saveznici 1914-1918*, Vol. III, *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918-1921*, Belgrado, Službeni List, 1998-2002; F. CACCAMO, *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Roma, Aracne, 2008, pp. 101 ss.

¹² A. MADAFFARI, *Italia e Montenegro (1918-1925): la Legione montenegrina*, in «Studi storico-militari», 1996, pp. 100 ss.; F. CACCAMO, *L'Italia e la «Nuova Europa»*, cit., pp. 169-170.

Dalmatian coastal region and for all of the Istrian districts up to Trieste/Trst and Gorizia/Gorica¹³.

The Italian requests were based on the Treaty of London, which had been signed in April 1915 by the Entente Powers and Italy, in order to guarantee to the Rome government the future possession of Venezia Giulia (including Trieste and the Istrian region) and of the central part of Dalmatia (from the district of Zara/Zadar to Capo Planka), as well as a great number of Dalmatian islands and the Albanian port of Valona/Vlorë; in return for all the concessions accorded by the Entente Powers, Italy had been asked to enter the war against its former allies, Germany and Austria-Hungary, as well as against the Ottoman Empire. The territorial expansion envisaged by the London agreement had a twofold reason: completion of the national unification process, with the annexation of Austrian districts inhabited by Italian populations, and fulfillment of strategic and military requirements, such as the control of the Alpine divide and the supremacy in the Adriatic Sea assured by the possession of part of Dalmatia and part of Albania¹⁴.

¹³ As regards the Adriatic question, a great number of studies have been published; among them, see: R. ALBRECHT CARRIÉ, *Italy at the Paris Peace Conference*, New York, University of Columbia, 1936; A. E. MOODIE, *The Italo-Yugoslav Boundary. A Study in Political Geography*, Londra, G. Philip & Son, 1945, pp. 151 ss.; P. ALATRI, Nitti, *D'Annunzio e la questione adriatica (1919-1920)*, Milano, Feltrinelli, 1959; R. MOSCA, *Dopoguerra e sistemazione europea. La conferenza della pace – La questione adriatica*, in *La politica estera italiana dal 1914 al 1943*, Torino, ERI, 1963; I. J. LEDERER, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Story in Frontier-making*, New Haven e London, Yale University Press, 1963; A. TAMBORRA, *L'idea di nazionalità e la guerra 1914-1918*, in «Atti del XLI Congresso di Storia del Risorgimento Italiano (Trento, 9th-13th October 1963)», Roma, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, 1965; D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914-1918*, Zagreb, Školska knjiga, 1970; P. PASTORELLI, *L'Albania nella politica estera italiana 1914-1920*, Napoli, Jovene, 1970; D. ŽIVOJNOVIĆ, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917-1919)*, Boulder, East European Quarterly, 1972; ID., *Italija i Crna Gora 1914-1925*, Belgrado, Službeni List, 1998; M. G. MELCHIONI, *La vittoria mutilata. Problemi ed incertezze della politica estera italiana sul finire della grande guerra (ottobre 1918-gennaio 1919)*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1981; R. VIVARELLI, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna, Il Mulino, 1991; H. J. BURGWYN, *The Legend of Mutilated Victory. Italy, the Great War and the Paris Peace Conference*, Westport, Greenwood Press, 1993; R. WORSDÖRFER, *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*, Bologna, Il Mulino, 2009.

¹⁴ On the Treaty of London of April 26th 1915, see: M. TOSCANO, *Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914 e 1915)*, Bologna, Zanichelli, 1934; ID., *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella prima guerra mondiale*, in «Nuova Antologia», August-September 1965; *Il negoziato di Londra del 1915*, ivi, November 1967; *Imperiali e il negoziato per il Patto di Londra*, in «Storia e Politica», 1968, n. 3. Also: P. PASTORELLI, *Le relazioni tra l'Italia e la Serbia dal luglio 1914 all'ottobre 1915*, in *Miscellanea in onore di Ruggero Moscati*, Napoli, ESI., 1985; ID., *Fiume e il Patto di Londra*, in «Clio», 1996, n.1; ID., *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana 1914-1943*, Milano, LED, 1997.

The Yugoslav demands stemmed mainly from an extensive application of the nationality principle, according to which all of Istria and all of Dalmatia were to be considered Yugoslav lands due to the presence of Slovenian and Croatian populations. If there was no doubt that the majority of the Dalmatian inhabitants were ethnically Croatian, in Istria the picture was slightly different, as the region was at least half Slovenian and half Italian. Faced by a great number of domestic problems, which could put the existence of the newly formed Yugoslav Kingdom at risk, the Serbian ruling leaders decided to support all the territorial claims raised by Slovenian and Croatian politicians without any exceptions and hesitations¹⁵. With the aim of gaining consensus among non-Serbian national groups and strengthening internal cohesion, the Belgrade government tried to exploit to the greatest extent the harsh anti-Italian feeling which was increasingly spreading out among Slovenian and Croatian communities due to the presence of Italian troops in Istria and Dalmatia. At the end of the war, according to the armistice agreement with Austria signed on the 3rd of November 1918, Italian troops had been allowed to occupy all the territory along the Eastern Adriatic shore that Italy had been promised by the Entente Powers (including the city of Fiume whose occupation, even though not guaranteed to Italy by the Treaty of London, had been accorded due to security reason)¹⁶. As a consequence, some Slovenian and Croatian political leaders realized that in order to fulfill their national aspirations there were no other alternatives than merging with the Serbia into a new Southern Slav Kingdom, even though totally under Serbian control. During the winter of 1918-1919, forced to choose between Serbian domestic hegemony and Italian power policy in the Adriatic and in the Western Balkans, a part of the Slovenian and Croatian ruling class chose what they perceived as the lesser of two evils, unification with (or annexation

¹⁵ *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj Konferenciji u Parizu 1919-1920*, edited by B. KRIZMAN and B. HRABAK, Beograd, Institut društvenih nauka, 1960, Documentary Appendix: nos. 7 and 8; *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, edited by F. ŠIŠIĆ, Zagreb, 1920, pp. 280-283 D. ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, cit., pp. 379 ss.; I. BANAC, *The National Question in Yugoslavia*, cit., pp. 115 ss.; J. ADLER, *L'union forche*, cit., pp. 279 ss.

¹⁶ *Trattati e Convenzioni fra il Regno d'Italia e gli altri Stati*, edited by Italian Ministry of Foreign Affairs, Rome, Vol. XXIII, pp. 597-610; *Verbale del Consiglio supremo di guerra, ottava sessione – prima seduta*, Versailles, October 31st 1918, in DDI, Series V, Vol. XI, D. 791; L. ALDROVANDI MARESCOTTI, *Guerra diplomatica. Ricordi e frammenti di diario (1914-1919)*, Milano, Mondadori, 1937, pp. 188-210. Also: I. J. LEDERER, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, cit., pp. 71 ss.; D. I. RUSINOW, *Italy's Austrian Heritage 1919-1946*, Oxford, Clarendon Press, 1969, pp. 84 ss.; M. G. MELCHIONI, op. cit., pp. 11 ss.; M. KACIN WOHNZ e J. PIRJEVEC, *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1918*, Venezia, Marsilio, 1998, pp. 30-33; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, Gorizia, LEG, 2001, pp. 43 ss.

to) Serbia¹⁷. Facing Italy's expansionism, therefore, appeared to be the only linkage which could join together the Southern Slav populations. Common resistance against Italy's political and territorial plans was regarded as the only way of reaching a sort of interethnic truce. But this kind of unwritten agreement soon revealed to be a «double-edged sword». The Yugoslav government had no room for negotiation with Italy, as it wasn't allowed by Slovenian and Croatian nationalism to give an inch of Istrian and Dalmatian lands. But, as long as the clash of Italian and Southern Slav nationalism made impossible any solution of the Adriatic question, Italy's army continued to be present in Istrian and Dalmatian districts, causing further dissatisfaction and disillusion among Slovenian and Croatian populations, which started to blame the Yugoslav ruling leaders for the failure in achieving their national aims¹⁸. Pushed by both external and domestic pressures, the Belgrade government was stuck in a *cul de sac*, since it wasn't able to keep the promises made to Slovenes and Croats and to fulfill their national aspirations. In such a chaotic and troubled domestic situation, the anti-Serbian and anti-Yugoslav tendencies, which had never disappeared, gained new momentum and the separatist leaders looked for help and support in their fight against Serbian hegemony.

It was in this context, therefore, that some Italian leaders (both military and political ones) drew up plans aimed at exploiting the national and ethnic hatred, which had been permeating the Southern Slav Kingdom since its creation. The purpose of such a strategy was, above all, to exert pressure on the Belgrade government, so as to obtain the best possible conditions during the negotiations for the closing of the Adriatic question. But the plans were also meant to get prepared in case of internal collapse of the Yugoslav State, supporting and leading the separatist organizations, in order to establish

¹⁷ *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919*, cit., pp. 227 ss.; *Rumbold to Balfour*, Bern, November 20th 1918, in *British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, University Publications of America, Series F, Vol. 4, D. 3; *Sforza to Sonnino*, Corfù, November 6th 1918; *Russo to Sonnino*, Bern, November 8th 1918; *Pignatti to Sonnino*, Bern, November 13th 1918; *Bonin to Sonnino*, Paris, November 19th 1918, in DDI, Serie VI, Vol. I, DD. 30, 64, 140 e 220.

¹⁸ *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS*, cit., DD. 192-208. As regards the several leadership problems which arose in the making of the 1st Yugoslavia and broke out definitively at the Paris Peace Conference (especially in the relationship between the Serbian leader, Nikola Pašić, and the Croatian one, Ante Trumbić), see: A. N. DRAGNICH, *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 1974; *passim*; D. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Beograd, BIGZ, 1985, Vol. II, pp. 213 ss.; A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, Monaco di Baviera, 1959; A. TRUMBIĆ, *Izbrani spisi*, Split, Književni Krug, 1986; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvacanja i djelovanje*, Split, Književni Krug, 1991 (2nd Edition).

a political and territorial system, which at last could prove convenient for Italy's interests and aspirations¹⁹. General Pietro Badoglio, second-in-command of the Italian Army, presented a detailed plan (which was approved by Italy's government in December 1918) for stirring up national conflicts among Serbs, Croats and Slovenes, using ethnic, religious and social divisions wherever possible. Furthermore, during the early stages of the Paris Peace Conference, some Italian authorities tried to help the Croatian Peasant Party's leaders with a petition to be sent to the Conference claiming the right to self-determination for the people of Croatia. The Croatian Peasant Party was the largest political party in Croatia and at that time was in favor of a neutral Croat peasant republic, free from Serbian hegemony and independent from the Yugoslav Kingdom. Lastly – as it has been already recalled in the previous pages – the Italian government supported the Montenegrin government in exile and the Montenegrin refugees in their fight for the restoration of the Kingdom of Montenegro as an independent and sovereign state²⁰.

At first, the Italian strategy aiming at taking advantage of the Southern Slav internal divisions was executed by a number of agents and officials, who were charged with the task of holding secret talks with a number of separatist leaders in Yugoslavia²¹. But, after the seizure of Fiume led by D'Annun-

¹⁹ G. SALOTTI, *Gli «intrighi balcanici» del 1919-20 in un memorandum a Mussolini di Vladimiro Petrovich-Saxe*, in «Storia Contemporanea», 1989, n. 4; F. CACCAMO, *L'Italia e la «Nuova Europa»*, cit., pp. 159 ss.; ID., *Il sostegno italiano all'indipendentismo croato*, cit., pp. 23 ss.; M. BUCARELLI, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Bari, B. A. Graphis, 2006, pp. 10-12.

²⁰ *Stjepan Radić to Maria Radić*, Zagreb, March 29th, June 14th, July 20th and August 18th 1919, in *Korespondencija Stjepana Radića (1885-1928)* edited by B KRIZMAN, Zagabria, Institut za Hrvatsku Povijest, 1973, Vol. II, DD. 5, 8, 53, 116 e 148; *Finzi to Marchetti*, Trieste, February 23rd 1919, attached to *Badoglio to Sonnino*, Villa Italia, February 25th 1919; *Sonnino to Badoglio*, Paris, February 27th 1919, in DDI, Series VI, Vol. II, DD. 502 e 542. Also: ... *a Mussolini*, (author unknown), Rome, March 23rd 1928, in ASMAE, *AP 1919-1930*, «Jugoslavia 1928», Box 1341. For further details, see: V. MAČEK, *In the Struggle for Freedom*, New York, Speller & Sons, 1957, pp. 81-82; B KRIZMAN, *Stjepan Radić – Život – Misao – Djelo*, in *Korespondencija*, cit., Vol I, pp. 35-37, and pp. 59 ss.; F. CACCAMO, *L'Italia e la «Nuova Europa»*, cit., pp. 159 ss.; ID., *Il sostegno italiano all'indipendentismo croato*, in «Nuova Storia Contemporanea», 2004, n. 6, pp. 23 ss.; M. BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party and the Politics of Mass Mobilization 1904-1928*, Toronto, University Press, 2000, pp. 159 ss.

²¹ *Finzi to Sforza*, «Promemoria sulla questione adriatica», (without date, but presumably between the end of October and the beginning of November 1919); *Colloquio con i Signori Susterlich, Duich e Sax*, (without date, but presumably between the end of October and the beginning of November 1919); *Progetto di accordo tra i fiduciari del governo italiano e i fiduciari dei governi provvisori croato e sloveno*, (without date, but presumably between the end of October and the beginning of November 1919) in ASMAE, *Carte Sforza*, Box 7, Folder VII.

Also: *Antonio Albertini to Luigi Albertini*, Rome, November 9th 1919, in L. ALBERTINI

zio in September 1919 in order to prevent the Paris Peace Conference from taking any decision adverse to Italy's national interests, D'Annunzio and his provisional government soon became the main and most effective communication channel. It was immediately clear that "the peculiar situation existing in Fiume" after D'Annunzio's arrival was extremely favorable for the accomplishment of the anti-Yugoslav plans drawn up by the Italian authorities:

The support for the accomplishment of such a strategy - as Giovanni Giuriati, one of D'Annunzio's closest assistants, wrote to Cesare Finzi Petto-relli Lalatta, an Italian lieutenant colonel in charge of the intelligence section of the Italian III Army Corps deployed in Venezia Giulia²² - which can be assured by unaccountable agents, as we proudly show to be, could easily avoid any recriminations arising by the official involvement of Italy's government.

As a result of the secret contacts between D'Annunzio's entourage and anti-Yugoslav leaders, the government of Fiume signed three agreements with the separatist representatives and with the Montenegrin government in exile during the year 1920. The first agreement, signed in Fiume on the 12th of May 1920, was personally negotiated by D'Annunzio with the Montenegrin premier Plamenac. The aim of the pact was the restoration of the Kingdom of Montenegro as an independent State, whose borders would extend to the Herzegovina region, the Bay of Kotor and Northern Albania. According to the covenant, the existence of an independent Montenegrin State was crucial to the balance of power in the Adriatic Sea. A common military and political action was provided with the purpose of "putting an end to the pains and sufferings of the heroic people of Montenegro", as well as "helping other Balkan populations to get rid of the Serbian yoke". D'Annunzio was committed to supporting the Montenegrin fight "depending on the resources at his disposal" and "to the greatest extent of his personal capabilities", sending arms, food and every other kind of material assistance required. In return, Plamenac offered the Italian government a "military, political and economic alliance", and acknowledged Italy's right to establish a naval station in the Bay of Kotor, "in case of war or menace of war"²³.

Two months later, on the 5th of July 1920, after several talks and contacts with the delegates of the other Yugoslav "oppressed nationalities"²⁴, the

Epistolario 1911-1926, edited by O. BARIÉ, Vol. III, Milano, Mondadori, 1968, D. 1155, pp. 1322-1324.

²² *Giuriati to Finzi*, [Rome], November 25th 1919, in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder I; *Sforza to Tittoni*, November 6th 1919, in AISNSMLI, *Carte a Prato*, Box 9. Also: G. GIURIATI, *Con D'Annunzio e Millo*, cit., p. 150.

²³ The text of the agreement was published by F. GERRA, *L'impresa di Fiume*, cit., Vol II, pp. 18-20. The original copy is in AFVI, *Archivio personale*, LXXVIII, 5.

²⁴ *Zoli to D'Annunzio*, Rome, June 2nd and 14th 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, folder "Zoli, Corrado"; *Host-Venturi to D'Annunzio*, Rome, June 15th 1920, and, Venice,

government of Fiume signed two more agreements in Venice. The first one, which was negotiated by D'Annunzio's entourage with Croatian, Kosovar Albanian and Montenegrin representatives, called for a general anti-Serbia insurgency. The unrest would break out during the month of August, in Montenegro at first, then in Northern Albania and finally in Croatia. The uprising (which, in the end, was postponed) was obviously meant to give freedom to the national groups oppressed by the Belgrade government, as well as to occupy "all of Serbia's territory", so as to cancel the Serbian hegemony once for all. According to this anti-Serbian pact, the insurgents were to receive arms, ammunitions and financial aids from the government of Fiume, whose leader D'Annunzio was acknowledged as "the loyal and legitimate representative of victorious Italy"²⁵.

The other agreement was a bilateral covenant between the government of Fiume and the Croatian separatist leaders with the purpose of defining new territorial boundaries in the Northern Adriatic Sea. The pact envisaged the creation of three independent and neutral States in Slovenia, Croatia and Dalmatia. Political and administrative borders between Italy and Slovenia would differ from military boundaries: the first ones would cut Istria in two according to the ethnic distribution of the local populations, whereas the second ones would coincide with the Treaty of London line, fulfilling all of Italy's strategic requirements. Independent Croatia would include only the old Habsburg Croatia-Slavonia and was supposed to accept the lost of Fiume to Italy's advantage. The Dalmatian Republic would cease a number of Dalmatian islands, such as Cherso/Krk, Arbe/Rab, Pelagosa/Palagruža and Vis/Lissa, which were to be turned over to Italy due to strategic reasons. Independent Dalmatia could join the Republic of Croatia upon a referendum, but without the cities of Zara/Zadar, Šibenik/Sebenico, Split/Spalato, Traù/Trogir and Ragusa/Dubrovnik, which would remain autonomous in any case and form a Dalmatian League ruled by a five-members Council²⁶.

On the 19th of October 1920, a third agreement was signed in Fiume in order to involve Macedonian and Hungarian separatist leaders into the ant-Serbian unrest. The negotiations revealed to be extremely difficult due to the uncompromising stance taken by the Balkan delegates (especially by Albanian and Macedonian representatives) as to the definition of the new

July 3rd 1920; *Host-Venturi to [Finzi]*, Venice, July 3rd 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, fascicolo "Host-Venturi, Giovanni". Also: F. GERRA, *L'impresa di Fiume*, cit., Vol. II, pp. 6-10.

²⁵ *Trattato generale firmato tra i rappresentanti del Comandante D'Annunzio e i rappresentanti delle Nazionalità Oppresse dalla Serbia*, Venice, July 5th 1920, in AMSF, *Carte Giurati*, Folder IV.

²⁶ *Trattato particolare tra i rappresentanti del Comandante D'Annunzio e i rappresentanti della Croazia, Venezia*, Venice, July 5th 1920, in AMSF, *Carte Giurati*, Folder IV.

territorial settlement²⁷. The new agreement was very similar to the one previously signed in Venice in July, calling for a general insurgency which was to break out between the end of November and the beginning of December 1920²⁸. Despite the growing financial problems which the Fiume government had to deal with²⁹, D'Annunzio pledged himself to send even larger amounts of funds, arms and ammunitions.

The final aim of such a body of agreements was the break up of the whole of Yugoslavia. Instead of a great multiethnic, centralized State, unable of granting local autonomy and self-government, such as the Yugoslav Kingdom was, D'Annunzio had in mind the creation of a political and territorial system capable of fulfilling the aspirations of each national groups. A system which was supposed to give freedom, self-determination and independence to all those nationalities, which considered themselves as oppressed by the Serbian rule. A system which in return would let the Italian Kingdom to spread its political and economic influence all over the Balkan region and give strategic and naval supremacy to Italy's armed forces in the Adriatic Sea³⁰.

In order to accomplish such a revolutionary plan, the role of Montenegro was considered to be of crucial importance. The Montenegrin government in exile was supposed to be able to organize a large uprising inside the territory of Montenegro, which would be the first and most powerful blow to the Serbian rule. Once started in Montenegro, the anti-Yugoslav revolt was to spread all over the Kingdom of Yugoslavia. But the success of the Montenegrin unrest as well as of the general anti-Yugoslav insurgency relied upon the financial, material and military support which D'Annunzio was pledged to provide and which he was never able to collect in Fiume³¹. It was clear, thus, that the successful accomplishment of the plan was dependent upon the assistance granted to D'Annunzio by the government of Rome. Although D'Annunzio was constantly in contact with some Italian political leaders and military authorities, such as Carlo Sforza and Pietro Badoglio (just to mention the most important and highest level ones), he never received the aids and the material support required to let the Balkan revolution break out³². As

²⁷ Zoli to D'Annunzio, [October] 16th and 17th 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, Folder "Zoli, Corrado". Also: F. GERRA, *L'impresa di Fiume*, cit., Vol. II, pp. 140 ss.

²⁸ The text of the agreement is in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder IV.

²⁹ Host-Venturi to D'Annunzio, October 9th 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, fascicolo "Host-Venturi, Giovanni".

³⁰ D'Annunzio to Bonomi, Fiume, June 27th 1920, in AFVI, *Archivio personale*, LXXX, 3.

³¹ Host-Venturi to D'Annunzio, October 21st 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, Folder "Host-Venturi, Giovanni"; Zoli to D'Annunzio, Fiume, [November] 25th 1920 in AFVI, *Archivio generale fiumano*, Folder "Zoli, Corrado"; Zoli to Sachs-Petrovich, Fiume, October 27th 1920, in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder I. Also: F. GERRA, *L'impresa di Fiume*, cit., Vol. II, pp. 183-188; M. A. LEDEEN, *D'Annunzio a Fiume*, cit., pp. 264-268.

³² Giuriati to D'Annunzio, Rome, February 4th 1920, AFVI, *Archivio generale fiumano*, Folder

it has been previously stressed, the aim of such a strategy pursued by Italy's ruling leaders was, above all, to use the separatist movements and the question of Montenegro in order to exert as much pressure as possible on the Belgrade government during the negotiations for the closing of the Adriatic question. On one hand, through D'Annunzio and his entourage, Italy supported indirectly the anti-Yugoslav movements, trying to take advantages from the dissatisfaction of the non Serbian national groups; on the other hand, the government of Rome was ready to reach a positive agreement with Belgrade, in order to strengthen the Serbian hegemony (which meant to abandon the separatist groups and the Montenegrin government to their own fate) and at the same time fulfill the Italian national aspirations in the Adriatic Sea. D'Annunzio and his entourage in Fiume, the Montenegrin government in exile, the Croatian, Albanian and Macedonian secessionist leaders, all of them were just political cards, which Italy played in this sort of «Adriatic game».

In the end, it revealed to be a successful policy for Rome, as on the 12th of November 1920 (just three weeks after the last agreement signed in Fiume) the Italian and the Yugoslav governments signed the Treaty of Rapallo, which closed the Adriatic question, setting the boundaries between the two Kingdoms. According to the Treaty, Italy realized not all the territorial goals provided for by the London Pact, but most of them and the most important ones anyway: all of Istria, the city of Zara, four Dalmatian islands, the temporary internationalization of Fiume (which would be definitely annexed by Italy 4 years later). In return, the government of Rome officially recognized the creation of Yugoslavia, which meant that Italy ceased to support D'Annunzio's revolutionary plans, as well as any separatist movements and the independence of Montenegro³³. Without any political and military support from Rome, D'Annunzio wasn't able to keep his promise and the anti-Yugoslav organizations revealed to be incapable of fighting against the Serbian political and military power, which was allowed to gain complete control all over the country. The Italian poet and soldier felt treated and deeply disillusioned. In drawing his revolutionary plans in the Balkans, he had considered and presented himself as a "loyal and reliable servant" of the country, but once the Italian-Yugoslav agreement was signed the Italian authorities not

"Giuriati Giovanni"; *Giuriati to D'Annunzio*, Rome, March 2nd 1920, and, Venice, March 11th and 16th 1920; *Giuriati to Sforza*, Rome, March 7th 1920, in AMSF, *Carte Giuriati*, Folder I; *D'Annunzio to Millo*, Fiume, March 10th e 22nd 1920, in O. DI GIAMBERARDINO, *L'Ammiraglio Millo*, cit., D. 53, pp. 273-274. *Host-Venturi to D'Annunzio*, Rome, May 18th maggio 1920, in AFVI, *Archivio generale fiumano*, Folder "Host-Venturi, Giovanni".

³³ *Trattati e Convenzioni fra il Regno d'Italia e gli altri Stati*, edited by Italian Ministry of Foreign Affairs, Rome, Vol. XXVI, pp. 775-782. Also: F. CACCAMO, *L'Italia e la «Nuova Europa»*, cit., pp. 304-305; M. BUCARELLI, *Mussolini e la Jugoslavia*, cit., pp. 12-14.

only decided to cause the failure of D'Annunzio's anti-Yugoslav strategy, but forced him and his legionaries to leave the city³⁴. The Treaty of Rapallo was, thus, D'Annunzio's political end, as well as the end of Montenegro as an independent State for more than eighty years.

Massimo BUCARELLI

D'ANNUNZIO, ITALY AND THE INDEPENDENCE OF MONTENEGRO 1919-1920

Summary

In Italian political and cultural life during the first two decades of the 20th Century, Gabriele D'Annunzio played a relevant role not only as a widely known poet and novelist, but also as a political leader and soldier. A number of studies have already focused on D'Annunzio's participation in the 1st WW, analyzed his activity in the Italian nationalistic movement, and dealt with his leading role in the occupation of Fiume/Rijeka. The aim of this work, thus, is not to focus on these well known aspects of the political and military action of D'Annunzio. The purpose of the article rather is to stress the connection between D'Annunzio's plans, on the one hand, and the national questions in the Western Balkans at the end of the 1st World War, on the other hand. Above all, this work is an attempt to shed some light on all the initiatives pursued by D'Annunzio aiming at restoring the independence of the Kingdom of Montenegro, since he was one of the last political leaders in Italy and in Europe who gave full support and tried to do all he could for the survival of Montenegro as an independent and sovereign State.

³⁴ *D'Annunzio to Bonomi*, Fiume, June 27th 1920, in AFVI, *Archivio personale*, LXXX, 3. Also: R. DE FELICE, *D'Annunzio politico*, cit., pp. 78-80, e pp. 90 ss.

Hatice ORUÇ, PH.D.*

OTTOMAN TURKISH MANUSCRIPTS ABOUT MONTENEGRO IN THE REIGN OF SULTAN ABDÜLHAMID II

ABSTRACT: There are certain papers about Montenegro composed in the process of the Berlin Treaty of 1878 and afterwards. These papers, connected with the political, military, state and foreign policy of the Ottoman State, were first written during the reign of the Sultan Abdülhamid II and also continued to be produced in the times that followed. This paper deals with works of Münif Pasha, Kâmil Kapudân, Mehmed Subhi, Ahmed Teyfik (translation from Serbian), Ahmed Sedad and Ismail Fazıl (Cebesoy) Pasha.

These works, published in late 19th and early 20th century, were probably composed with the didactic purpose of providing information for the political and military milieu of the time and thus, they all give considerably significant information and knowledge about the history of Montenegro, its geography, administration, army, people, lifestyle and culture.

KEY WORDS: *Otoman Turkish Manuscripts, Montenegro, Sultan Abdülhamid II, Münif Pasha, Kâmil Kapudân, Mehmed Subhi, Ahmed, Ahmed Sedad, Ismail Fazıl (Cebesoy) Pasha.*

There are certain works on Montenegro composed in the process of the Berlin Treat of 1878 and afterwards. These works linked with the political, military state and foreign policy of the Ottoman State began to be written in the reign of the Sultan Abdülhamid II and also continued in the later periods.

Münif Pasha filed a brief including very important remarks and suggestions concerning the affairs of the state to Şirvanizade Mehmed Rüşdü Pasha -Grand Vizier at the time- during his ambassadorship in Tehran - the capital of Iran. Considering his ambassadorship to Tehran and grand-vizie-

* Autor je profesor na Ankara University, Faculty of Letters, The History Department.

rate of Rüşdü Pasha, this brief must have been filed between 1873 and 1874. In other words, it was before the reign of Abdülhamid II, which covers the years from 1876 to 1909. These proposals suggested by Münif Pasha were, however, implemented during his reign¹.

Some of the views and suggestions made by Münif Pasha concerning Montenegro in this brief were as follows:

More caution is needed in dealing with autonomous vilayets i.e. Eastern Rumelia and particularly Wallacia and Transylvania, Serbia and Montenegro which might cause great difficulties and risks to the Ottomans. Sublime Porte will [should] gain knowledge of their status and work to acquire to advocate whatever is necessary for the aims and best interest of the Ottoman State. Although aforementioned provinces have kapu kethudası (official representatives) of the provincial governors, attractive journals, and secret officers in Istanbul, it is remarkable that the Sublime Porte does not even have information about their official newspapers' contents.”²

Since Serbia and Montenegro had the potential to cause great distress for the Ottoman government, it was advised to compile information about their status in the region, and act accordingly to the best interest and objectives of the state.

It is highly probable that Münif Pasha's brief was greatly influential in the studies done and works composed on Montenegro. As a matter of fact, the foreign policy and the state policy of the time supported the publication of such publications. For Sultan Abdülhamid believed that it was the incorrect policies carried out up to that time that led to the Berlin Congress and the Treaty of 1878. The State did not have an efficient foreign policy. The new forming balances in Europe were not observed closely, and thus, Ottoman foreign affairs could not be pursued with a profound, coherent and knowledgeable policy³. Consequently, a type of information center was established in the palace in order to track the political developments in the world more closely. Everything written about the Ottoman Empire, and the reports prepared by the representative offices abroad were convened and evaluated⁴.

The first work which we will deal with is entitled “*Some information about Montenegro*”⁵ –it has been printed in the early years of Abdülhamid II's reign. Its author Kâmil Kapudân born in Tobhâne, was one of the naval

¹ İbrahim Şirin, *Münif Paşa'nın Tahran'dan Gönderdiği Devlet İşleriyle İlgili Layihası ve Düşündürdükleri*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/4 Summer 2008, 760–762.

² İbrahim Şirin, *ibid.*, 769.

³ Cevdet Küçük, *Abdülhamid II*, DİA, c. 1, İstanbul 1988, s. 218

⁴ *Ibid.* 219

⁵ Original title is *Karadağ Hakkında Ba'zı Mâ'lumatı Şâmilidir*. (Tobhâneli Kâmil Kapudân, *Karadağ Hakkında Ba'zı Mâ'lumatı Şâmilidir*, Mühürân Matba'ası, 1294.)

officers; the ‘chief’ or ‘Agha’ of the Left Branch. His surname “Kapudan” means Grand admiral of the Ottoman fleet. This book composed of 49 pages was printed by the grace of the Ministry of Education in 1877 (Hegira 1294) in Istanbul.

In this work, Kâmil Kapudan gives information about Montenegro’s political history, its culture, daily life and relations between women and men, legal issues as crimes and punishments, and about warfare (topics such as technique and tactics). The information and descriptions about the socio-cultural life and dispositions of the Montenegrins are very interesting. At times, his narration includes certain stories based on true life experiences and observations. He underlines the closeness between Russia and Montenegro, and the aid and military assistance given to Montenegro by the Russians on every occasion. The last chapter is devoted to the Ottoman relations with other states before the treaty of Berlin in 1878.

Another work on Montenegro is *Montenegro and Army*, written by Mehmed Subhi. This work composed of 95 pages has been published in 1900 in Istanbul.⁶ The author was one of the lieutenant commanders in the Ottoman army and taught courses on the Ottoman State, Foreign State Relations and Military Organizations at the Military Academy. This book has also been prepared for instructional purposes to be used in the Ottoman Royal School of War Sciences.

The author states that his aim for writing this book is to introduce Montenegro to the military world. He also expressed that Europeans did attempt to write about Montenegro’s military order and organization, because they did not have any military aims concerning Montenegro or any significant political relations with them. In his “introduction”, he also claims that although there is some information about Montenegro’s forces in foreign military chronics and periodicals, they do not reveal the real situation and include fictional accounts as well. According to him, while general information might be sufficient for European states, it is not the case for the Ottomans: “*for the Ottomans to be ignorant of their geographical circumstances and conditions –to the least important pathways on which goats roam-, or about their military forces to the last single ammunition is incompatible with our nonvolatile relations*”.

A third book on Montenegro is a translation entitled “*Geography of Montenegro*”. This book composed of 60 pages has been published in 1909.⁷ It has been translated from Serbian to Ottoman Turkish by Ahmed Tevfik,

⁶ Original title is *Karadağ ve Ordusu*. (Mehmed Subhi, *Karadağ Ve Ordusu*, Feridiye Matba’ası, 10 Mart 317.)

⁷ Original title is *Karadağ Coğrafyası*. (Ahmed Tevfik, *Karadağ Coğrafyası*, Erkân-I Harbiyye , 27 Şubat 325.)

the commander of Edremid Redif brigade. Since Ahmed Tevfik stayed in Montenegro on military duty, he added his personal knowledge and experiences to this book regarding Montenegro. This additional part was detached from the original text with the heading “m” signifying “malumat” = knowledge. The original Serbian title and writer of the book are unknown. Ahmed Tevfik translated the work on the General Staff’s demand, whose sole aim was to complete their knowledge about Montenegro’s territory, geography, administrative structure and organization⁸.

This book is made up of two chapters. The first chapter provides information about Montenegro’s land, significant locations, administrative structure, agriculture and its commercial activities. Information has been given under subheadings according to the ten nahiye (nahiye means administrative subdivision) as follows: Katun, Rijeka, Črmenica, Primorska, Lešnska, Zeta, Brdska, Morača, Vasojević, Nikšić. The second part of the book is completely devoted to Montenegro’s geography such as its mountains, rivers and lakes.

Ahmed Tevfik added a part composed of 6 pages at the end of the translation as result of his research and a tabulated list of roads suitable for military operations as well as a list on Montenegro’s government’s yearly tax income and comments on their procedures.

Aforementioned three works were composed during the reign of the Sultan Abdülhamid II. It is interesting that all the three authors were familiar with the regions of Montenegro, its language and were all military figures. This is an indication that these works were produced or translated for military purposes alongside their initial purpose setting a direction to Ottoman foreign policies.

Mehmed Subhi’s book was written for instruction in the Military Academy while Ahmed Tevfik’s translation was demanded by the General Staff. There are also a quite numbers of books written and published after the reign of Sultan Abdülhamid II.

The fourth book entitled *Military Strategy and Defense in Montenegrens* written by another military figure Ahmed Sedad was published on July 23 1911.⁹ It can be presumed that its publication was linked with the national holiday celebrations.¹⁰ Ahmed Sedad was then the lieutenant commander of the general staff. He indicated that a few military books have been written

⁸ Ahmed Tevfik, *Karadağ Coğrafyası*, p. 60

⁹ Original title is *Karadağlılarda Sevkü'l-Ceyş Ve Ta'biyye*. (Ahmed Sedad, *Karadağlılarda Sevkü'l-Ceyş Ve Ta'biyye*, Mekteb-İ Harbiyye Matba'ası, 10 Temmûz 1327.)

¹⁰ After the dethronement of Sultan Abdülhamid II on July 23, 1908 and proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the day was celebrated as a national holiday. See Sanem Yamak, “Meşrutiyetin Bayramı: “10 Temmuz İd-i Millisi”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38/2008, pp. 323–342.

about Montenegro in Ottoman Turkish prior to his work, mentioning that the most current one was the book published by the General Staff without giving the book's title. Since this book encompassed Montenegro's army, its organization, arms and armaments and potential force, Ahmed Sedad excluded these topics in his book and showed considerable concern for the combating techniques of Montenegro's army. According to him:

This book is neither a history of warfare nor a book on organization. It has been produced with the aim of present the techniques of combat of the Montenegrins. In order to illustrate this more clearly, it contains evaluations about some of the stages of the Ottoman-Montenegrin wars between 1876 and 1878. The structure and organization of the Montenegro's army and existing military force is not the subjects under discussion. Information about the financial condition of the army belongs to the past.

The fifth military figure to have published books about Montenegro in Ottoman Turkish is lieutenant general Ismail Fazıl (Cebesoy) Pasha. Ismail Fazıl Pasha served in key positions in the Ottoman army and also provincial at the end of the 19th and beginning of the 20th century, he took part in the campaign of Ottoman-Montenegro before the outbreak of the Russian-Ottoman War of 1877-1878. Ismail Fazıl Pasha served in Shkoder and Herzegovina divisions ranked with captain and later lieutenant commander in 1878.¹¹ His first *Ottoman-Montenegro Campaign of 1877-1878*¹² appeared in 1913 in Istanbul. His second book was also published in the same year in Istanbul entitled *A Page from the Distinguished Armed Forces*¹³ in which he gave highly valuable information about the military personal in charge of Ottoman-Russian War and also of the Ottoman-Montenegrin campaign of 1877-1878.

These works published at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, were probably composed with the didactic purpose of providing information for the political and military milieu of the time and thus they all give considerably significant information and knowledge about the history of Montenegro, its geography, administration, army, people, mode of life and culture.

¹¹ Tülay Ercöşkun, *İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri*, A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 26/42 (2007), pp 181-199; M.Çadırcı- Tülay Ercöşkun, *Ferik İsmail Fazıl Paşa'nın Doğu Anadolu Islahatıyla İlgili Görüşleri*, Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, pp. 309-326; İsmet Türkmen, *I. TBMM Hükümeti Döneminde İsmail Fazıl Paşa'nın Nafla Vekilliği Görevi (1920-1921)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: X, Sayı 3, 2008, pp. 135-158.

¹² Original title is *1292-1293 Osmanlı-Karadağ Seferi*. (İsmail Fazıl Paşa, *1292-1293 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Necm-i İstikbal Matba'ası, İstanbul 1329)

¹³ Original title is *Meşahir-i Askerimizden Bir Sayfa*. (İsmail Fazıl Paşa, *Meşahir-i Askerimizden Bir Sayfa*, Necm-i İstikbal Matba'ası, İstanbul 1329)

Hatice ORUÇ

OTTOMAN TURKISH MANUSCRIPTS ABOUT MONTENEGRO
IN THE REIGN OF SULTAN ABDÜLHAMID II

Summary

According to author, these works published at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, were probably composed with the didactic purpose of providing information for the political and military milieu of the time and thus, they all give considerably significant information and knowledge about the history of Montenegro, its geography, administration, army, people, mode of life and culture.

Академик Зоран ЛАКИЋ*

МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ЦРНЕ ГОРЕ КРОЗ
ИСТОРИЈУ И ЊЕНА МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА
С АСПЕКТА ОДНОСА ВЕЛИКИХ И МАЛИХ

ABSTRACT: The author deals with the international position of Montenegro throughout history from the aspect of the relation of great powers towards small countries. He looks into how historical experience and tradition affects current foreign policy.

KEY WORDS: Montenegro, great powers, small countries, tradition, foreign policy

Можда је наслов саопштења мало претенциозан с обзиром на чињеницу да релевантна архивска документација није доступна за научно коришћење, нарочито када су у питању актуелни односи. Илустративан примјер је навод из другог издања књиге о Превлаци др Илије Павловића, која је управо изашла из штампе. Из новоприкупљене грађе за ову књигу сазнајемо да се аутор у јуну 2008. године обраћа министарству спољних послова Србије да му стави на увид грађу насталу после 90-тих година – у вези разграничења с Хрватском у спорном појасу Превлаке, јер „те материјале у Црној Гори нијесам успио пронаћи“, а министарство спољних послова Србије му одговара да „наведени материјал... редовно је достављан Влади Црне Горе“. Хтјели смо овим примјером рећи да се одиста тешко долази до архивске грађе која је релевантна за разумијевање савремених токова нарочито у дипломатским односима.

Са историјске дистанце много се боље могу осматрити и оцијенити историјски процеси. Растеређени су макар актуелне политичке димензије, која често замагљује видике. Временом се претпоставке смањују, као и опрезне дилеме. Како пјесник каже - **свако дјело изађе на видјело.**

* Аутор је редовни члан САНУ.

Са дистанце од 130 година осмаграмо ондашњи положај Црне Горе и њену међународну политику. Још 170 година прије тога историјског догађаја, дакле прије 300 година, успостављене су међудржавне везе између малене Црне Горе и огромне царске Русије. Расположива архивска грађа пружа довољно доказа за оцјену да је то био прекретнички догађај и у оквиру теме коју разматрамо. Тадашњи господар Црне Горе са усхићењем говори да први пут чује да постоји тако моћан истородни хришћански народ, који се од тада прихвата као одани савезник и покровитељ. То сазнање уливало је огромну снагу маленој Црној Гори у њеним даљим комуникацијама и с великим и с малим сусједима. Од тада Црна Гора није више „једна сламка међу вихорове“; још мање је „сирак тужни без иће икога“, како је пјесник писао. Напротив. Охрабрена и помагана – материјално и морално - понашала се као да је много већа и снажнија држава. И таква ће остати кроз све буре прошлих вјекова.

Прва теза мога саопштења и јесте **однос великих и малих у дипломатској комуникацији**. У принципу, мали добро сагледавају своје проблеме и често их неуспјешно смјештају у шири – глобални контекст. Велики, опет, заборављају интерес малих – оптерећени глобалним односом – много ширих размјера. Отуда су се ти официјелни односи одликовали међусобним неповјерењем кроз историју. У традицији је било примједаба - на примјер, да је Русија непоуздан савезник малене Црне Горе, а у Русији се сматрало да су Црногорци одани Русији само када су били угрожени. То помало личи на познати црно-бијели приказ односа, карактеристичан за вријеме новије историје, када се у Црној Гори сумњало на оне који купују руску (црвену) кртолу или пију „руски чај“. Наравно да је ријеч о екстремним ситуацијама и примјерима. Но, и они могу бити поучан индикатор.

Биће да је и с једне и а друге стране слијеђен тренутни интерес, који се није увијек слагао с трајнијим рјешењима.

Неинформисани народ је спонтано уживао у сазнању – **нас и Руса 200 милиона**. Стварао се култ Русије. Из безграничне оданости Русији никла је и идеја да се сва Црна Гора пресели у ту далеку земљу, као свој на своје. Та идеја се веже за умног Светог Петра Цетињског, који је у томе видио спас Црне Горе – суочене с бројним невољама, међу којима је била и опасност од глади. Другачији однос је био одлазак у прекоморска подручја: тамо се ишло **трбухом за крухом**, као што се иде у туђину – “гдје свога нема и гдје брата није”. Када би увећали иметак – враћали су се на родну груд, јер “горки су били тамо залогаци хљеба”. Након тога пропутили су у Русију господари Црне Горе, владике, министри, студенти и ђаци, иако су сви европски центри били много ближи Црној Гори. Сачувано је доста записа како су они тамо примани.

Одлазило се тамо и на велике свечаности, укључујући и крунисање руског цара. Наши великодостојници су дочекивани као браћа. Ношене су руске заставе и руска одликовања. У прекоморске земље, посебно у Америку – ишло се на сасвим други начин. Није неопходно то потпуније елаборирати. Једном ријечју, одлазило се из нужде.

Када је кренуо у Црној Гори процес исламизације, који је угрозио и њен опстанак као независне државе, Црна Гора је имала снаге и храбрости да каже **стоп**. То више неће моћи. Такав одлучан став произишао је и због све чвршћих веза Црне Горе и Русије. О томе постоји задовољавајућа литература.

На сличан начин је неутралисана политика и дјелатност гувернадура у Црној Гори. Они су третирани као експоненти нежељеног страног уплива у живот Црне Горе и Црногораца. Опет је ослонац био на словенску Русију. У ствари, са свима другима се ратовало: османска империја, Млетачка република, аустроугарска монархија, па чак и Наполеонова Француска. Када се у Црној Гори организовала политичка снага која је у њеној спољној политици тражила ослонац на такве савезнике, како би данас рекли – трансатлантско савезништво, лако су били поражени. Народ их је послао у историју. Црна Гора је смогла снаге и храбрости да не прихвати покровитељство цара Наполеона, када је он био најмоћнији човјек свога времена, као што је данас амерички предсједник Барак Обама. Ослањала се на расположење народа и консултовала са својом стварном заштитницом - царском Русијом. То ју је обавезивало. При томе се не смије занемарити да се цијенило пријатељство сваке Русије: царске, совјетске и сваке друге. Застава Црне Горе је као руска тробојка, с тим што је редосљед боја обрнут - црвено, плаво, бијело. Тим редом су сложене и боје мушке националне ношње.

У спољној политици самосталне и међународно признате Црне Горе водило се рачуна о свему томе. Нисам сигуран да је народно расположење усмјеравала ондашња влада Црне Горе; више га је она слиједила. Због такве политике Црна Гора је била уважавана. Њени представници су учествовали на великим међународним конференцијама у Паризу 1856. и у Берлину 1878. године, иако је формалноправно третирана као дио моћне османске империје. Нема потребе да се присјећамо детаља с тих скупова који су занимљиво испричани у мемоарској литератури – и који освјетљавају много значајније прилике и у Црној Гори и у њеном окружењу. Само примјера ради подсјетићу на детаљ – како је у Црној Гори одјекнула одлука Берлинског конгреса 1878. године о међународном признању Црне Горе. За званичну Црну Гору то није био примарни циљ, већ је то било уједињење са југословенском браћом. Умјесто еуфорије због међународног признања Црне Горе, тражено је

објашњење зашто је изостало уједињење. А одговор је био: “Не даде Бизмарк, господару”!

Прављена је, дакле, разлика између једних и других савезника или непријатеља, свеједно, између истока и запада, филозофије живота. Та разлика и данас постоји. Добро се зна што доноси један а што други блок. Уосталом, стара мудрост каже **ex oriente lux**. Она је ушла у свијест народа. И заувјек тамо остала.

У периоду 1918–1945. године Црна Гора се налазила у саставу заједничке државе Југославије, која је била брана противу совјетског болшевизма. Водила је антируску политику, уствари антикомунистичку политику, што је у свијести народа Црне Горе значило да је направљен радикални заокрет у спољној политици нове државе, која је раскидала савезе с традиционалним пријатељима и коначно дочекала буру II свјетског рата сасвим усамљена, па је била лак плијен фашистичких сила 1941. године.

Побједа у рату 1941-1945. године остварена је уз помоћ совјетске Црвене армије. Култ царске Русије трансформисан је у култ совјетске Русије. Док је побједнички поздрав био “**Смрт фашизму - Слобода народу!**”, у дијелу Црне Горе војнички поздрав је био “**Црвена армија је с нама – побједа је наша!**” Борци су умирали на стрелиштима са узвиком: “Домовини и совјетској Русији, Титу и Стаљину!” Тако су завршавана и писма на смрт осуђених антифашиста. Ни ову тему нећемо детаљније разрађивати, иако за то постоји богата документација и ваљана литература.

И послје ослобођења 1945. године вратила се Црна Гора својој првој љубави. А онда се 1948. године опет кренуло – ни тамо, ни амо. Из Титовог Дневника, који је тада водио, тек ових дана сазнајемо доста тога до сада непознатог о сукобу 1948. године. Али и о неким другим питањима из комплекса спољне политике заједничке државе. Тито биљежи с ким разговара од својих блиских сарадника. Помиње Кочу Поповића, Евдарда Кардеља, Бориса Кидрича, Александра Ранковића, Ивана Бошњака и констатује да су се сложили да прихвате „предлог америчке Владе, јер без такве помоћи ... ми не би били у стању држати у спремности толики број војске – у вријеме када нам је земља тако угрожена од источних земаља“. Од бројних црногорских руководећих кадрова у врху земље – помиње само Милована Ђиласа и још каже да чита романе Ги де Мопасана. Цитирају још и овај детаљ од 3. новембра 1950. године : „... прошло је вријеме када смо и на штету интереса наше земље – гледали да не дамо повода за нападе са стране“.

Друга моја теза се бави питањем коришћења тих искустава прошлости у пројектовању будућности међудржавних односа данас. Из на-

ведених разлога упутније је само отворати питања, а не давати одговоре, јер претпоставка је претпоставка, а за научну анализу потребна су релевантна документа.

1. Прво у низу актуелних питања је недавни референдум о раздвајању Србије и Црне Горе. Да ли се његовим изгласавањем поништило све што је до тада учињено у вишевијековној борби нашег народа за уједињењем са осталим народима претходне Југославије? Да ли је то био интерес великих и којих, или интерес Црне Горе и њених грађана који су се за то одлучили?

2. Признање независности самопрокламоване државе Косова на тлу суверене и међународно признате Републике Србије. Да ли је тај чин у интересу Црне Горе и њених грађана или супер сила које од поодавно притискају Црну Гору? При томе имам у виду интерес Русије да продре са својим утицајем до топлих мора, као и интерес западних сила да то спријече кроз историју, односно данас интерес супер силе САД, која је на Косову изградила и своју базу. Одговор науке на ово питање био би драгоцен за политику, без обзира на то како ће га политика схватити, да ли ће га уважити и када.

3. На сличан начин треба анализирати и актуелну кампању о могућем приступању Црне Горе НАТО пакту који је, не заборављамо, сурово бомбардовао нашу земљу. Ових дана сам консултовао једну анкету у сусједној Србији: 55 % анкетираних је противу, а само 13 % за улазак у НАТО, још већи је проценат оних који не виде никакву корист од уласка у НАТО. Напротив! То доживљавају као велико понижење, с обзиром на искуства из ближе прошлости.

4. Односи са сусједима су важан сегмент спољне политике земље. Гранични спор са Албанијом се и не помиње, иако је врло јасна порука Албанске академије наука и умјетности која у својој *Платформи за рјешавање албанског националног питања* шаље поруку о којој се код нас јавно ћути. Акцентирају само овај детаљ: Платформа је усвојена у октобру 1998, а већ у марту 1999. године кренула је брутална агресија НАТО на нашу земљу.

Ситуација с Превлаком је под привидном контролом, али досадашња активност на том плану – не улива оптимизам у скоро правично рјешење. При томе имам у виду већ цитирану студију др Илије Павловића у којој су констатоване врло битне чињенице: све што ми знамо о Превлаци – зна и друга заинтересована страна. И све што они знају – знамо и ми. Историјска традиција је на страни Црне Горе: Превлака никада није била хрватска; то знају и они. Формалноправно они су у праву. То знају они али и ми то добро знамо. И једни и други знамо коме иде у прилог став Бадинтерове комисије – о претварању административних у

међународне границе на копну. И коначно, сви знају да арбитража преферира формално а не историјско право.

У широј верзији саопштења детаљније су обрађена сва наведена питања.

Умјесто закључка постављам питање за расправу: у којој мјери су уграђени у критеријуме спољне политике Црне Горе – историјско искуство протеклих година и вјекова. Имамо дубоке историјске коријене – и као народ, и као држава. Они обавезују Црну Гору да и даље буде кормилар судбине свога народа. Свјedoци смо различитих назива за нашу земљу: Црна Гора, Черногорија, Кара Даг, Малесија, Монтенегро – које је име најфреквентније: Монстат, Монтенегробанка, Монтенегротурист, Монтенегроерлајнс - и тако редом до поклича на спортским приредбама: “Е viva Монтенегро!” Могло би се то схватити да се уз национално и државно убацује и вјерско. Зна се из којих разлога.

Увјерен сам да су овакве расправе од користи и политици и науци, и поред сазнања о њиховом перманентном хрвању. Зато би политика требало да их чешће иницира и снажније помаже, а наука са своје стране да сазнања до којих долази кроз истраживачки рад - ставља на увид и услугу актуелној политици. Завршићу ово излагање подсећањем да је историја, у ствари, памћење народа. Народ без историје је најчешће незаштићен народ. И коначно - историја припада историчарима. Прошлост се не може мијењати. Може се тумачити на бољи начин; то је задатак историјске науке.

Подгорица, 20. октобар 2009. године

Zoran LAKIĆ, Academician

INTERNATIONAL POSITION OF MONTENEGRO THROUGHOUT HISTORY AND ITS INTERNATIONAL POLICY FROM THE ASPECT OF RELATIONS BETWEEN THE GREAT AND THE SMALL

Summary

The author deals with the international position of Montenegro throughout history, and particularly from the aspect of the relation of great powers towards small countries. He takes wider global relations, preferred by great powers, and partial, particular and specific relations, insisted on by small countries as his starting point. Precisely due to a different approach to the same problem that the both have, the author seeks more to open interesting questions in this portrayal of the complex

relations, than provide answers to them. Such approach is also a methodological innovation which we do not encounter in the existing literature dealing with the same issue. For instance, he looks into the extent to which historical experience of the past years, and even centuries, is contained in the criteria of current foreign policy, and whether the adopted solutions reflect or annul the years and centuries of tradition of those relations. Finally, he explores the motives behind the twists in foreign policies of small countries, if there were any throughout history. He concludes that a dialogue between science and politics is mutually beneficial. History cannot be changed, but it can be interpreted in a better way.

Жарко ЛЕКОВИЋ*

ДРОБЊАК НАКОН БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

ABSTRACT: *The paper deals with the situation in Drobniak area in the north-east of Montenegro that came under its jurisdiction after the Congress of Berlin. By its decisions, Tara was marked as the border between Montenegro and the Ottoman Empire. Despite a certain enlargement of territory after the war which had just ended, there were aspirations for a new enlargement in Montenegro. Due to this fact, Drobniak was rich in events concerning the conflicts and upheavals that brought internal changes, surpassing large material shortage, and achievements in personal rights and freedom.*

This period is characterized by very frequent and violent conflicts on the Montenegrin-Ottoman border and by generally unstable conditions on the territory of Drobniak. The conflicts were relentless, along with attacks, the stealing of cattle, killings and illegal commerce, which made the life of the population difficult and sometimes even unbearable. But a strong influence from Cetinje and its instructions and advice helped to somewhat ease the situation. Ottoman authorities built many watch towers and guard houses by Tara after 1878, cutting off very strong family relations and making it impossible for the Christian population to use land and pastures on both sides of the river.

KEY WORDS: *Drobniak, Montenegro, Ottoman Empire, Tara River, Christian population*

Дробњак је подручје које је више вјекова било под туђинском влашћу. Овдје је рељеф имао специфичну улогу, не само као амбијент у коме се догађају физичко-географски и друштвено-географски процеси, већ у Дробњаку он у одређеним околностима представља и главни фактор. Он условљава демографске губитке, миграцију, асимилацију и

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

утиче на природне и политички исфорсиране етногенетске процесе. У овом простору Тара се јавља као физичко-географска препрека и природна граница Дробњака. Зато је оправдано поставити питање када Тара постаје граница Црне Горе.

Према сазнањима до којих се може доћи пажљивим истраживањем Тара је свакако граница у једном кратком периоду за вријеме устанка од 1804-1813. године. За вријеме Петра II границе Црне Горе су знатно проширене. Дробњаци у њему виде свог господара, а такође одржавају и везе са кнезом Милошем. Петар II је утврдио сталну везу између Црне Горе и ових крајева, тако да су се они све чвршће везивали за Црну Гору. Требало је само сачекати и међународно признање фактичког стања на терену. Дробњаци су још 1837. године потукли један јачи османски одред који је прешао преко Таре у намјери да нападне Шаранце.¹

Из извјештаја Ужичког округа од 3. јула 1841. године видимо да је Али-паша Сточанин скупљену војску довео на ријеку Тару, и то Србе са сјекирама и мотикама, а Османлије са оружјем. Поред Таре је почео градити карауле иако на другом мјесту нема никакве војске на окупу. Разлози за ову градњу у то вријеме нијесу били познати.² У догађајима из 1847. године Тара је поимана као граница између области које су лојалне османској власти и оних које треба покорити.

Шаранци су престали да плаћају харач Османлијама 1854. године, а повремена устаничка власт је била успостављена нарочито 1857. и 1861. године. Историчар Миомир Дашић чак тврди да је Црна Гора још 1853-1854. године фактички „проширила своје границе до Таре и Лима”. Све то говори о неодређености положаја ових крајева.

Од 1856. године ниједан пљеваљски кајмакам није изашао у Језера.³ И после разграничења из 1858. године Језера и Шаранци остају у границама Османског царства, али то је било више фиктивно, јер нико у тим крајевима не признаје османску власт. Наиме, послје битке на Граховцу, дошло је до дефинитивног разграничења између Црне Горе и Османског царства, под контролом великих сила. Територија Црне Горе од тада па до 1878. године имала је око 4.400 км², са око 130.000 становника.

Комисија за одређивање граница састала се у Дубровнику 20. јула 1858. године. Ова комисија за разграничење прихватила је гледиште да Бијела и Ускоци припадају Црној Гори. Књаз Данило је тражио да јој припадну и Шаранци, а то су прихватили руски и француски представ-

¹ Мр Жарко Лековић, *Тара – граница и спона Црне Горе и пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја, књ. 4, Пљевља 2005, 65 – 76.

² АС, МИД-В, 1841. година, Протоколи, 854.

³ Црногорац, бр. 11, 1872.

ник у комисији. Сви су знали да ти крајеви од 1853. године нијесу плаћали данак османској држави, али су ипак попустили захтјеву османског и аустријског представника и оставили их Османлијама. Стални циљ Аустрије био је, ако већ не може обезбиједити свој утицај у Црној Гори, бар да је задржи од активности у сусједним областима. Аустријски делегат у комисији за разграничење прави зато Црној Гори велике сметње.⁴

Пошто је Комисија за разграничење завршила рад, предала је елаборат Конференцији дипломатских представника великих сила у Цариграду, која се састала 14. октобра 1858. године, и имала је задатак да коначно утврди границе између Османског царства и Црне Горе. Конференција за разграничење закључила је рад 8. новембра 1858. године, када је одредила дефинитивне границе и закључила Протокол о одређивању граница Албаније, Херцеговине и Црне Горе. Црна Гора између осталих територија добија Ускоке и ужи Дробњак, изузев села Дубровска, Кутње Њиве, Рудог Поља, Дужи и Комарнице. Овом границом у састав Црне Горе су ушла дробњачка села: Пошћење, дио Комарнице, Грабовица, Петњица, Годијеља, Превиш, Добра Села, Мљетичак, Слатина, Косорићи, Доња Буковица, Тимар, Тушина, Крња Јела, Струг, Синовац и Малинско.⁵ Граница је на овим мјестима одређена по казивању мјесног становништва и, захваљујући томе, неколико дробњачких села припало је Црној Гори. Аустријски конзул у Мостару је јављао да Дробњаци повлаче црногорску границу и више од два километра у османску територију. Уосталом у Збирци Андрије Лубурића постоји запис: „1858. остане Турској Дубровско, Дужи, Придворица, Петњица, Пошћење, Годијељи, Грабовица и путем у Попов Мост у Буковици па на Урљачу!”⁶

Послије разграничења Црне Горе и Османског царства мир је био повраћен за кратко, али одлуком комисије није било задовољно ни погранично муслиманско становништво ни Дробњаци који су, због постављања границе посред племена, остали раздијелени. Због тога су нови сукоби били неизбежни. Порез су плаћали онолико колико су сами хтјели да дају – нешто сасвим симболично, и то је трајало до Берлинског конгреса 1878. године, кад се граница помјера на сјевер на ријеку Тару. Интересантно је да су Језерци и Шаранци за ово вријеме, од 1858. до 1878. године, иако још у границама османске државе, добровољно

⁴ Др Новица Ракочевић, *Односи Црне Горе и Аустро-Угарске 1777-1914*, ИЗ, 3-4, 1984, 57. (Формирање комисије се може сматрати и видом прећутног међународног признања.)

⁵ Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 184.

АСАНУ, Игњат М. Жугић, *Дробњак и Пива у времену и простору*, 539, 970.

⁶ Жарко Лековић, *Дробњак 1850-1918*, Београд 2009, 58 (докторска дисертација).

плаћали порез црногорској држави. Природни положај и беспуће овог краја определијели су да Тара, у овом периоду, буде стварна граница. То је било од помоћи локалном становништву да са релативно мало људи одбија и јаче османске нападе, као што је био онај извршен на Преображење 1862. године.

Берлинским конгресом Црна Гора је у Херцеговини добила само Никшић, Пиву, Језера и Шаранце, иако су Језера и Шаранци фактички од раније били у саставу Црне Горе. Тара је знатним дијелом свога тока и формално постала нова граница између Црне Горе и Османског царства.

У догађајима 1875-1878. подручје Дробњака је претрпјело огромна разарања. Многа села предата су огњу, а сеоска газдинства су разорена. Број жртава из борби на овом подручју био је на обје стране велики.

На границе ових крајева стиже аустроугарска војска већ у току августа-септембра 1878. године.⁷ Због новонастале ситуације војвода Машо Врбица 16. октобра 1878. шаље на Тару свог изасланика Вука Филиповића, чији је задатак да пази на све догађаје који ће се збивати преко Таре.⁸

Територијално проширење Црне Горе условило је и нову административну и судску подјелу. Према овој подјели Ускоци су одвојени од Дробњака и добили су своју посебну управу, капетанију, војну организацију. Под управу Ускочке капетаније потпала су и нека дробњачка села као Тушиња, Тимар, Слатина са неким засеоцима и Горња Бијела.⁹

Ситуација у Потарју је, као и у читавом Дробњаку, била врло нестабилна. Михаило Дожић је септембра 1879. године дошао за игумана у Манастир Морачу, а дужност команданта војске у Потарју предао је Лазару Бошковићу. Додатне тешкоће задавала је незапамћена суша од које је 1879. године сва трава у Језерима „изгорјела”.¹⁰

Питање граница према Дробњаку није дефинисано послје Берлинског конгреса. Гранична линија на овој страни била је, истина, углавном одређена, али није била и прецизно утврђена. Зато чете из Дробњака често упадају на османску територију плијенећи и убијајући османске зулумћаре. То, наравно изазива освету, па отпочињу одмазде – убиства појединих Срба.¹¹

Поучена оваквим искуствима османска влада предузима утврђивање границе према Шаранцима и прави 10 фортица, од којих је главна

⁷ АСАНУ, Игњат М. Жугић, Дробњак и Пива у времену и простору, 572.

⁸ АДМЦ, Сенатски и други списи, 1878.

⁹ Милан Вујачић, Двије разуре Требјешана и постанак племена Ускоци у Црној Гори, Београд, 1971, 346. (Глас ССLXXX, Српске академије наука и умјетности)

¹⁰ ДАЦГ, МУД, 1879, ф. V, 1446.

¹¹ АС, ЗАЛ, к. III/168 и к. IV/218

фортица на Кричку – Косјеници. Према Језерима прави двије фортице на Ограђеници и Бобову, у којима су биле смјештене јаче војне посаде.¹²

Од Дробњачко-ускочког батаљона 1880. године формирани су батаљони Дробњачки са командантом Грубаном Церовићем и Ускочки са командантом Милованом Кршикапом. Ова два батаљона, као и Језеро-шарански са командантом Митром Кнежевићем, ушли су у састав Херцеговачке бригаде под командом војводе Лазара Сочице.¹³

Несигурност границе на Тари, нереди и сукоби, насиља са турске стране доводе до потребе црногорске државе да обезбиједи новопостављену границу на ријеци Тари. Зато је дио планине Сињајевине додијељен Бјелопавлићима, који су као велико и јако племе могли доста допринијети чувању несигурне границе и саме планине од османских харања.¹⁴

Дробњаци имају значајну улогу и у устанку 1881. и 1882. године. Аустријске власти у Херцеговини су за тајно потпомагање устанка разним средствима оптужиле војводу Лазара Сочицу, капетана језерског Живка Шибалију, капетана шаранског Митра Кнежевића и двојицу Граховљана. Због тога је црногорска влада именовала нарочиту комисију да испита наведена оптужена лица. Све оптужбе су одбили као неосноване и окарактерисали их као клевете аустријских власти.¹⁵

Почетком марта 1882. године на Жабљак је са Цетиња стигао Ђуза Вукотић са задатком да извјештава о пограничним стварима и догађајима у Херцеговини. Он је радио у споразуму са дробњачким првацима. Због устанка, на територију Дробњака су прешле бројне усташке фамилије, међу којима и неке веома угледне, које су се одликовале и прије устанка.¹⁶

За вријеме трајања устанка црногорска држава се трудила да сачува ред на граници. Ипак, због честих „лупештина и предузимања” кајмакам колашински Идриз-ефендија позива на састанак пограничног капетана Митра Кнежевића.¹⁷

Повећање стопе дације на земљу и стоку, наредбом од 27. августа 1882., доводи до тога да појединци који су више деценија посједовали земљу у Дробњаку почињу да је продају имућнијим грађанима.¹⁸ На бази ове пореске стопе из 1882, са малим измјенама, убирана је дација све до Првог свјетског рата.

¹² Вуле Кнежевић, *Племя Шаранци*, Београд, 1961, 127, 128.

¹³ Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 291.

¹⁴ ДАЦГ, МВ, 1881. и 1882. и бројна документа у фасциклама све до 1886. године.

¹⁵ АИИЦГ, ф. 146, АС, ЗАЛ, к. I/1.

¹⁶ ДАЦГ, МУД, 1882, ф. 36, 1375.

¹⁷ ДАЦГ, МУД, 1882, ф. 40, 2171.

¹⁸ АС, ЗАЛ, к. IV/235.

Унутрашњи немири у Херцеговини онемогућавају уживање права својине и службености црногорских поданика на прекограничном земљишту. Притом када се дода строгост за издавање путних исправа, кратки рокови важења пасоша, опис у њима, финансијске мјере, утичу да погранично становништво предузима противзаконите мјере преласка границе. Зато су и честа хапшења од стране патрола, које су биле органи власти, и као закониту дужност могле су употријебити извјесну силу равномјерно пруженом јој отпору.

По наредби министра Маша Врбице, током 1883. године, нико није смио купити коња, вола, брава, оружје, нити било коју другу ствар код непознатих и сумњивих људи, јер је „таква куповина могла бити крадена”, и суд је купцу одузимао такву „куповину”. Био је забрањен и прегон стоке преко Таре, па су честе молбе министарству за изузеће од ове мјере.¹⁹

За вријеме побуне у Херцеговини и дијелу Босне, пошто су били присиљени прелазити границу, црногорска влада поставила је стражу по граници, па је од усташа оружје узимала, а такође и све оно за шта се могло доказати да је украдено или отето од мирних становника. Од овога је до средине 1883. године иста ова стража нешто повратила аустријској влади, али један дио још увијек није. Разлог је што је много украдених животиња претјерано, такође и оних које су јавно купљене, а сада се тражи да се поврате из крајева гдје су усташе живјели са фамилијама.²⁰ Капетани су били дужни да направе списак стоке и ствари које је подручно становништво куповало од усташа и обратно.²¹

Погранични односи Црне Горе са Османским царством на овој страни били су доста затегнути. Мјешовита комисија формирана да спречава пограничне сукобе није постизала видније резултате. Тако је 1884. године између црногорских пограничних чета и оних који нијесу хтјели признати црногорску власт било више сукоба на самој Тари. Зато је књаз Никола са својом великом пратњом крајем маја и почетком јуна 1884. обишао Васојевиће, Колашин, Дробњак, Шаранце, Пиву и Никшић.²²

У мају 1885. године састали су се капетан Митар Кнежевић и Јузбаша и сачинили уговор о владању тамошњих становника и оних који прелазе са обје стране. Договорено је да нико не може прелазити без њихових дозвола, да се од локалног становништва које иде у Пљевља на пазар не наплаћује никаква царина, да се обавјештавају о траженим

¹⁹ ДАЦГ, МУД, 1883, ф. 49, 89, 200, 329.

²⁰ ДАЦГ, МУД, 1883, ф. 50, 842.

²¹ АИИЦГ, ф. бр. 232.

²² *Животопис или успомене из живота митрополита Митрофана Бана, Цетиње*, 168.

лицима са писаном доставком, да се попише украдена стока и да се дужници исплате.²³

Рецеп Черкез Јузбаша и капетан Кнежевић имали су састанак почетком јесени исте године. Састанак је одржан због великих нереда које су изазвали Пренђанци и због тога што су се умножиле пљачке. Јузбаша је знао да без помоћи капетана Кнежевића и црногорских пограничних власти не може ништа учинити на умиривању пограничних становника.²⁴ С обзиром на то да су крађе у капетанији Митра Кнежевића вршили Османлије, због одржавања реда и лакшег успостављања стража, османске власти дозвољавају извоз соли и дувана само преко Левер Таре.²⁵

На граници је 1886. године владала несигурност. Иако је Јузбаша потукао доста колашинских зликоваца, па чак увјерио црногорске пограничне власти да могу са путном исправом слободно пустити сваког ко хоће на пазар у Пљевља, десио се низ инцидената.²⁶ Послије припајања Колашинских Поља Црној Гори 1886. османска легација на Цетињу оспоравала је Шаранцима власништво над земљама у Вашкову и Пренђанима због тога што немају писаних доказа (тапија).²⁷

Током 1887. године османска власт је постепено обнављала карауле на Тари. Прелаз на њихову територију био је могућ само преко Левер Таре, док је онај под Пренђанима затворен. Договор између капетана Кнежевића и Черкеза био је немогућ, јер је наређења издавао лично пљеваљски паша.²⁸

Због опште немаштине у 1887. години, на удару су биле и усташке фамилије, добјегле још 1875. године, којих је у Шаранцима било 80 кућа, и којима Шаранци више нијесу могли давати шаранске земље под аренду. Уз то велики дио шаранског жита и сијена у Вашкову и Пренђанима пропао је, јер је њиве и поља упропаштавао гундел, који је у Дробњаку обично називан мољ.²⁹

Тежак положај становништва, натјерао је књаза Николу да с прољећа 1888. сакупи у Никшићу све Ускоке, који су се преко зиме били раштркали по Пиви и Дробњаку тражећи посао, и разговарао је са њима, потпуно одвојено, без своје пратње.³⁰

У Пиви, Језерима и Шаранцима преко зиме је био незапамћено велики снијег и мраз, уз непрестани сјеверни вјетар који је и највише

²³ ДАЦГ, МУД, 1885, ф. 57, 600.

²⁴ ДАЦГ, МУД, 1885, ф. 58, 1424.

²⁵ ДАЦГ, МУД, 1885, ф. 58, 1418.

²⁶ ДАЦГ, МУД, 1886, ф. 60, 138.

²⁷ ДАЦГ, МУД, 1886, ф. 61, 1047, 1176, 1190.

²⁸ ДАЦГ, МУД, 1887, ф. 62, 18, 97.

²⁹ ДАЦГ, МУД, 1887, ф. 62, 334, 352.

³⁰ АИИЦГ, Извод из извјештаја команде 15. корпуса у Сарајеву – примљен 29. маја 1888.

штете нанио. Народ је због дуге зиме остао без сијена за стоку и био је веома уплашен.³¹ Становништву Дробњака у ово вријеме недостајао је један лекар. Никшић је био далеко, нарочито за сиромашне становнике, па им је због скуких путнина лијечење било недоступно.

Крајем 1889. године долази до спајања Шаранске и Језерске капетаније под називом Језерско-шаранска капетанија.

Година 1890. била је још једна у низу чија је основна карактеристика глад и немаштина. У Дробњаку су сву љетину уништили скакавци. Заразе су се шириле и код стоке и код људи. Једина погодност је та што је жито ипак било јефтино.³²

Због тешког стања у ком се народ налазио књаз је 1891. одлучио да пружи новчану помоћ Жабљаку, Јунчев долу, Нинковићима и народу у Тепцима. За сиромашни народ у подножју Дурмитора књаз је определио 816 фиорина. Помоћ у новцу су средином марта добиле и усташке фамилије које су живјеле у Шаранцима, због којих је официр Петар Лековић више пута одлазио у Никшић.³³

Архивски подаци који се односе на број издатих дозвола за државне трговачких и занатских радњи показују како се њихов број увећавао до 1891, а затим се постепено смањивао и устаљивао. Током 1891. године трговачке радње су слабо радиле.

Трговина житом била је нарочито интензивна 1892. године, па је на шавничком пазару, до средине априла продао скоро 400 твара жита.³⁴ Почетком 1892. године у једном сукобу на Тари је погинуло 8 Турака.³⁵

Дробњаци и током 1893. године траже помоћ од самог књаза, највише да им се дозволи ићи на државни рад. Због појаве болести код говеди и оваца у Херцеговини, пограничним властима је најстрожије наређено да забране улазак и пренос свега онога што може пренијети болест. Због сузбијања разних болести у Шавнику се током 1893. године налазио доктор Марушић.³⁶

Приликом своје посјете Цетињу 1894. године, капетан Милован Кршикапа из Језера примљен је од стране књаза Николе, који му је саопштио да има намјеру током те године доћи му у посјету. Због тога је капетан Кршикапа направио пут до Дурмитора. Књаз је на томе био веома захвалан, али је и жалио који мјесец касније „што не може те

³¹ Глас Црногорца, бр. 7, 14. фебруар 1888.

³² ДАЦГ, Протокол дације за 1890. годину

³³ ДАЦГ, МУД, 1891, ф. 78, 266, 556.

³⁴ Глас Црногорца, бр. 18, 2. мај 1892.

³⁵ АС, МИД-ПП, ред 191, 1892. г.

³⁶ АДМЦ, Никола I, 1893, 24.

ДАЦГ, МУД, 1893, ф. 88, 1206.

јуначке крајеве његове земље обићи, јер му је то ове године са свијем немогуће, због опасне болести његове мајке.”³⁷

Године 1894. произведен је за официра и постао је четни командир Вуле Кнежевић, који ће поред те редовне војничке дужности бити и повјереник црногорске владе за управљање имања манастирских око ријеке Таре, и ову је дужност, поред редовне, вршио дуго времена, а у исто вријеме био је и повјереник владе на граници на Тари за националну пропаганду у Санцаку. Вуле је неуморно радио на националној пропаганди, на буђењу српске националне свијести и одржавању српског духа и вјере међу српским живљем у овим крајевима, радећи и на припремама за коначно ослобођење испод туђина.³⁸

У Тушини је на Савиндан 1895. године преминуо, у дубокој старости, војвода Новица Церовић. Сахрањен је у саборној тушинској цркви св. Ђорђа. У Дробњаку нико прије њега није био сахрањен у цркви, јер су обично, у Херцеговини и Црној Гори у цркви сахрањивана само угледна црквена лица. Био је то знак највишег поштовања које племиници одадоше Новици.³⁹

Стање у Потарју се после 1895. године нагло погоршало. Хајдучке групе и појединци малтретирали су и пљачкали грађане. Турци су били немоћни да заведу ред, а самовоља се појавила и код виђенијих људи у Дробњаку. Због неродице у Дробњаку су бројне, чак и веома угледне породице, током 1896. године биле на рубу пропасти. Зато им, у зависности од броја чланова породице са Цетиња стижу разне количине жита.⁴⁰

У новембру 1896. године стизали су извјештаји о великим поплавама које су нанијеле неописиву штету ливадама и ораницама. Сама варошица Шавник претрпјела је штете на кућама и воденицама у износу од 1000 фиорина. Путеви су покварени, и приоритет ће бити њихова поправка.⁴¹

Територију Дробњака су 1897. године користиле особе које су биле у сукобу са властима, па су зато организоване потјере за њима. Десило се и неколико убистава, али власт је одмах ухватила починиоце, који су спроведени у затвор.⁴²

Погранично становништво од 1898. године тежи да набави што више оружја, сматрајући да убрзо може доћи до коначног обрачуна са

³⁷ ДАЦГ, МУД, 1894, ф. 91, 694.

³⁸ Слободна Мисао, бр. 1, 1939.

³⁹ Глас Црногорца, бр. 8, 18. фебруар 1895.

⁴⁰ ДАЦГ, МУД, 1896, ф. 95, 246, 292, 304.

⁴¹ Глас Црногорца, бр. 48, 23. новембар 1896.

⁴² ДАЦГ, МУД, 1897, ф. 100, 427, ф. 102, 1037.

османском владавином не само на том подручју. Ипак, таква очекивања се нијесу испунила, али испунио се зато сан скоро свих Дробњака. Почетком јула предата су у саобраћај поштанска одјељења у Шавнику и Жабљаку. Тако је успостављен поштански саобраћај Шавника и Жабљака са Никшићем.⁴³

Односи између Аустрије и Османског царства у 1899. години веома су затегнути због градње шанчева од стране Аустрије у околини Пљеваља. Сукоби дуж границе нијесу престали ни после 1898. године. Терор над српским живљем, на самој граници Дробњака наговјештавао је побуну већих размјера.

У 1900. години Дробњаци су се снабдијевали житом на пљеваљском пазару, плаћајући оку брашна 7 и 8 новчића. Забрањен им је прелаз преко Пренђана, а у Пљевља су могли ићи само преко Левер Таре, и то уз пратњу аскера.⁴⁴

Карактеристично за 1901. годину је то да су преко границе Дробњака бројне чете прелазиле на османску територију, у кадилук пљеваљски. То је изазивало османски зулум због кога је српско становништво бјежало на територију Дробњака.⁴⁵ Већ слједеће године народ је страдао од глади. Жита није било ни код трговаца.⁴⁶ Проблем Дробњацима представља и то што у Жабљаку није дозвољен пазар, нити има одређеног пазарног дана, а иста варошица има 40 кућа, од којих се „у 24 ради трговином дућанима”. Ради тога капетан Урош Ђ. Шаулић подноси молбу Државном савјету да се дозволи отварање пазара, ради продаје жита из Османског царства, а и „живога”.⁴⁷

Крајем октобра 1902. године Шавник добија свог љекара Михаила Хаџопула, док је дужност болничара вршио Стеван Булатовић, на опште задовољство и љекара и народа.⁴⁸

Немири, сукоби и честа препуцавања Срба са колашинским Турцима отпочели су према извјештају Вула Кнежевића крајем 1903. године.⁴⁹

Буна сељака 1904. и 1905. године због завођења новог пореза на крупну стоку и приреза за школе доводи до жестоких сукоба. У Шаранце и Колашинска Поља прешло је 20.000 душа са око 100.000 ситне и крупне стоке. С обзиром на то да пограничне власти у Језерима, Дробњаку и Шаранцима нијесу могле спријечити неред, сукобе, крађе које

⁴³ Невесиње, бр. 9, 4. јул 1898. године

⁴⁴ ДАЦГ, МУД, 1900, ф. 118, 317.

⁴⁵ ДАЦГ, МУД, 1901, ф. 122, 28.

⁴⁶ ДАЦГ, МУД, 1903, ф. 134, 83.

⁴⁷ ДАЦГ, МУД, 1903, ф. 135, 292.

⁴⁸ ДАЦГ, МУД, 1902, ф. 132, 913.

⁴⁹ ДАЦГ, МУД, 1903, ф. 143, 2482.

су се непрестано понављале, књаз Никола је одлучио да за неко вријеме пошаље у те крајеве за владиног комесара капетана Јована Мемедовића, да би се постигао један „жељени ред”.⁵⁰

Током 1905. године у Дробњаку су се умножавале разне крађе. Уз кријумчарење шпирита и дувана, које је већ прешло сваку мјеру, било је потребно заједничко дејство влада и успостава најмање 15 жандара из унутрашњости који би и дању и ноћу крстарили покрај ријеке Таре.⁵¹

Капетан Урош Шаулић, убијен је на дужности у канцеларији 18. фебруара 1906. године. Ноћу између 25. и 26. априла исте године, од стране кријумчара убијен је и финансијски жандар Радован Караџић из Језера (Палежа), па је спроведена најстрожија истрага.⁵²

Поједини кријумчари, у то вријеме, највише су добављали дуван на османској територији, који им је на граници често одузиман. То је условљено несташицом дувана, јер се често дешавало да трговци нијесу имали ни дувана ни картица и по десет дана. Настављена је и крађа стоке, нарочито коња.⁵³

Године 1907-1912. пуне су страхота, хапшења, афера и убистава. Почетак 1907. године обиљежавају преговори командира Кнежевића и капетана Шибалије са османским властима око уређења прелаза на пазар у Пљевљима.⁵⁴

Убијен је један од најбогатијих Срба у кадилуку пљеваљском Ђурица Божовић, извршена је преметачина стана учитеља Мирчете Головића у Шавнику, приликом напада на Никшићку штампарију узбунило се и грађанство вароши Шавника.⁵⁵

Рјешењем Министарског савјета од 21. јуна 1907. године постављена су на Тари четири погранична жандарма и стављени су на располагање комесару Кнежевићу. И капетан Мићо Алексић из Боана, почетком октобра 1907. године, тражи од министра унутрашњих дјела једног жандара који би се супротставио све већем броју шверцера. Због веома компликоване ситуације на граници 18. јануара 1907. из државне службе је отпуштен Јован Мемедовић.⁵⁶

Почетком 1908. године, убијен је кроз прозор своје куће кмет Стеван Јакић из Добрих Села у Дробњацима од непознате особе. У исто вријеме у Алуги и Врелима харала је непозната болест, од које је умрло

⁵⁰ ДАЦГ, МУД, УО, 1905, ф. 21, 2390.

⁵¹ ДАЦГ, МУД, УО, 1905, ф. 22, 2780.

⁵² ДАЦГ, МУД, УО, 1906, ф. 44, 5025, и ф. 48, 6181.

⁵³ ДАЦГ, МУД, УО, 1906, ф. 37, 2794.

⁵⁴ ДАЦГ, МУД, УО, 1907, ф. 56, 3907.

⁵⁵ ДАЦГ, МУД, УО, 1907, ф. 58, 59. и 60.

⁵⁶ ДАЦГ, МУД, УО, 1907, ф. 50, 135, ф. 61, 3543, ф. 63, 4567.

неколико лица. Већ 8. јуна 1909. именован је за лекара по уговору за Никшићку област са сједиштем у Шавнику Константин Марулис.⁵⁷

Према извјештају министарства унутрашњих дјела 5. маја 1909. године убио се Исаило Т. Томић, познати опозиционар, и то из руског револвера. Протокол је направљен у присуству његове родбине и угледних људи из дробњачког племена.⁵⁸

Рјешењем министра унутрашњих дјела од 31. маја 1910. године дозвољено је да се у варошици Боану „отвори пазарни дан један пут неђељно”. Значајно је истаћи да развојем варошице Боан у Ускоцима, у селу Тушини, у којој је отворен и неколико мануфактурних и других радњи, центар Ускока престаје бити манастир Подмалинско. Боан постаје административни центар племена са капетанским судом, школом, поштом и телеграфом.⁵⁹

Трговина преко границе у 1911. години била је дозвољена углавном за личне потребе, а купљена стока на граници је имала издржати прописани петодневни карантин, а морала се платити и одређена царина.⁶⁰

Уочи Балканских ратова на Левер Тари, главном путу ка Пљевљима, постојала је османска царинарница на самој обали Таре, као и један хан. При освојењу Пљеваља и фортица око границе, освојена је и Левер Тара. Овим ратом Тара и формално престаје да буде гранична ријека.⁶¹

Након Берлинског конгреса долази и до обнове црквеног живота, културног прогреса, отварања и рада нових школа на овом подручју. Значајне су обнове манастира Бијела, Подмалинско и Добриловина. До овог времена манастири су били у лошем стању, сиромашни у књигама, иконама и црквеним утварима.

Велики број Дробњака учио је у Србији и неки од њих ће касније представљати значајна имена у културном, научном и друштвеном животу Србије и Црне Горе.⁶² Међу њима су Богдан Мемедовић – Дробњак, Милош Шаулић, Светозар Томић, Стојан Церовић, Јаков Зарубица, Новица Шаулић, Милутин Томић и други. Дробњаци су се школовали и у Русији, Солуну, Дубровнику.

Почетком 1899. године, под покровитељством књ. Петра, основано је Друштво шавничке читаонице, које је имало 60 чланова из Шавника и околине. С обзиром на то да је у почетку слабо радила, појављују се у каснијим извјештајима различите године њеног оснивања. Заправо

⁵⁷ ДАЦГ, МУД, УО, 1908, ф. 68, 27, 193 и 1909, ф. 88, 2342.

⁵⁸ ДАЦГ, МУД, УО, 1909, ф. 86, 3789.

⁵⁹ ДАЦГ, МУД, УО, 1910, ф. 100, 1962.

⁶⁰ ДАЦГ, МУД, УО, 1911, ф. 109, 299.

⁶¹ ДАЦГ, МУД, УО, 1912, ф. 130.

⁶² АС, МИД-ПП и ДАЦГ, МП и ЦП.

рад ове читаонице је обновљен 15. фебруара 1904. године са више од 40 чланова. Читаоница у Боану је установљена 23. јануара 1906. године.⁶³

Неколико предузимљивих људи из Шавника крајем 1899. године и створило је позоришну дружину. На други дан Божића 1900. године одиграна је комедија „Честитам” од К. Трифковића у сали тамошње читаонице, која је била тијесна да прими све заинтересоване.⁶⁴

Прије позоришне дружине, шавнички трговци су 1895. године, са учитељем Костом Лучићем саставили пјевачко друштво, које је доста хармонично пјевало, у цркви, али и ван ње.⁶⁵

У периоду после 1878. године научници се почињу бавити проучавањем многобројних природних карактеристика и феномена дурмиторског подручја: флоре, фауне, вегетације, геологије, хидрологије... Навешћемо само неке од ових научника: Николај Ивановић Борштански, Берихард Шварц, Јосиф Панчић, Милан Јовановић Батут, Васа Пелагић, Оскар Бауман, Лудвиг Фирер, Отмар Рајзер, Алојз Вуте, Виктор Афелбек, Мориц Хилф, Мари де ла Бек Никол, Павел Аполонович Ровински, Јован Цвијић и многи други.

Изражена су и миграциона кретања која су вршена углавном без икакве присиле. Због тешког живота и глади долазило је до масовних сеоба цијелих породица, а понегдје и братстава, у Србију и Босну, а у каснијем периоду и у Америку. Емиграција и печалбарство били су једини пут којим се ситни сељак спасавао од глади и дугова. На сиромашење сељака утичу неродне године, какве су биле 1879, 1887. и 1888. Пресељавање у Србију било је најмасовније 1879, 1889. и 1903/4, условљено сиромаштвом, али још више крупним политичким промјенама које су ишле на руку црногорској влади. Дробњаци се исељавају 1879. године због тога што су се одазвали апелу србијанских власти да помогну у заштити нове границе. Сљедеће масовно исељавање је условио одлазак краља Милана са власти у фебруару 1889. године, што је довело до побољшања званичних односа између Србије и Црне Горе. Ови односи су имали нарочити значај за живот људи на територији Дробњака који је природна спона ове двије државе. Ово је нарочито значајно због тога што су 1889. и 1890. године ненормалних прилика у Црној Гори, вријеме неродних и гладних година, када је нарочито опао број стоке, па самим тим и порески приходи. Дробњаци су били приморани да траже храну са стране, изван међа Дробњака. Крајем 1889. године дробњачка сиротиња исељава у Србију, преко Јавора, по одобрењу влада двије срп-

⁶³ ДАЦГ, МПиЦП, 1904, ф. 23, 824.

Уставност, бр. 13, 31. март 1906.

⁶⁴ Оногшт, бр. 2, 13. јануар 1900.

⁶⁵ Просвјета, св. IX, 1895, 576.

ске државе.⁶⁶ Послије доласка Карађорђевића на престо 1903. године, иселјавање је регулисан уговором двије државе од 1. јануара 1905. године. Било је ријешено право да се грађанин једне државе може слободно насељавати у другој држави и уживати сва права држављанин.⁶⁷

Најмасовнији одлазак у Америку био је у првим годинама XX вијека. Бројни дробњачки исељеници у Америци су доживјели најтрагичнију судбину, док су неки, углавном због услова рада и живота, остајали трајни инвалиди. Између осталих у Америци су погинули или умрли Дробњаци Ристо Дурковић, Милун Ненезић, Илија Чуровић, Павле Кандић, Рако Робовић, Никола Дацић, Живко Кандић и многи други.⁶⁸

Према списку држављана који су се од 1. јануара 1900. до 1. јануара 1910. иселили у иностранство, а нису се вратили, било је из капетаније језеро-шаранске 135, из капетаније дробњачке 289 и из капетаније ускочке 167 исељеника.

На самом крају можемо закључити да се послије Берлинског конгреса ситуација у Црној Гори знатно измијенила јер су настале нове прилике и створени услови за бржи развитак. Проширење територије и новонастале околности наметале су промјену административно-територијалне подјеле и реорганизацију државне управе. И поред свега, Дробњаци су ушли у XX вијек са дубоком кризом у свим областима друштвеног и економског живота. Управа, правосуђе, војна организација, привреда и трговина налазили су се у примитивном стању и били су кочница даљем развоју друштва. Немири, гладне године и болештине су биле пратећа појава свакодневног живота становништва Дробњака и значајно су утицали како на миграциона кретања тако и на културна дешавања. И поред свега интересовање за рад школа било је велико.

Скраћенице

ADMC – Arhiv Državnog muzeja na Cetinju

AIICG – Arhiv biblioteke Istorijskog instituta Crne Gore

AMЦП, КН – Архив Митрополије, Консistorија Никшићка

ASANU – Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu

AS – Arhiv Srbije

AS, ZAL – Arhiv Srbije, Zbirka Andrije Luburića

AS, MID-PO – Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela – političko odeljenje

⁶⁶ АС, МИД-ПО, ролна 107, ф. VI и VII.

⁶⁷ АС, МИД-ПО, 1905, III-440

⁶⁸ АМЦП, КН, 14, 427, КЦ, 41, 1415, 42, 1479.

AS, MID-PP – Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela – prosvetno-političko odeljenje

DACG – Državni arhiv Crne Gore

DACG, MV – Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo vojno

DACG, MUD – Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo unutrašnjih djela

DACG, MUD, UO – Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo unutrašnjih djela – Upravno odeljenje

ДАЦГ, МП и ЦП – Државни архив Црне Горе, Министарство просвете и црквених послова

Žarko LEKOVIĆ

THE DROBNJAK REGION AFTER THE CONGRESS OF BERLIN

Resume

With decisions of Congress hold in Berlin. Tara has been marked as border between Montenegro and Turkey. With international recognition for independent state in 1878 Montenegro acquired right to obtain role of adequate political factor in international rapports even under very difficult circumstances in peninsula of Balcan and in Europe.

And after quite distension of territory after just finished war, in Montenegro existed aspirations towards new distension on damage of Turkey. Aspirations of Montenegro especially vere orientated towards Zatarje, relatively towards those regions that made border on territories of Drobnjak.

Thanks to this fact Drobnjak was rich of events that relates to conflicts and ebullitions that brought internal changes, surpassing big material arrearage, achievement personal rights and freedom, and with relation to deliberation of Turkey authority also a neighboring regions, that unavoidable had to come.

This period is characterized with very often violent conflicts on monenegrin-turkey border and generally unstable conditions on the territory of Drobnjak. Obstnacy often become expressed, attacks on, robbery of beast, killings, illegal commerce, because all these thinks life of the population often become difficult and unbearable. But strong influence from Cetinje and often instructions and advices makes there complicated rapports more simple. And also authority of Turkey made after 1878 lot watch towers, guardian houses beside Tara and all these thinks interrupted very strong family relations and made impossible usage of land and pastures of both sides of river, to cristian population. At the time of Balcan war Tare stopped to be border river this think brought unification of populations of this territory.

Мр Раденко ШЋЕКИЋ*

ИДЕЈА ЦРНОГОРСКЕ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ У УНУТАРПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ ЦРНЕ ГОРЕ КРАЈЕМ XX И ПОЧЕТКОМ XXI ВИЈЕКА

ABSTRACT: *The paper follows an idea of Montenegrin independence during the last 130 years. In the wide range of dates important to Montenegro, 13th July is set aside as a synonym for „Montenegro’s stability and a symbol of freedom.” Article 26 of the Berlin Treaty defined the international legal status of Montenegro, whereby „Montenegro’s independence was recognized by the Porte and all the High Contracting Parties that have not recognized it yet.” The Article meant that the Montenegrin independence was confirmed by the countries which had not previously done it, primarily by Turkey.*

July 13, 1941 is an equally important date in the modern Montenegrin history. In the decades following World War II, the significance and symbolism of July 13 was constantly emphasized in the Montenegrin public, as a date which should personify the free spirit and individuality of Montenegro, its courage and devotion to the ideals of honor and freedom.

During 1992, the question of state status, i.e. of Montenegro staying united with Serbia in the form of FRY, represented a battlefield between the government and a portion of the opposition which advocated the independence of Montenegro. A referendum on the status of Montenegro was organized, and the option to stay within the federation won the support of over 90% of voters. Nevertheless, Montenegro continually sought to increase its sovereignty and independence from the federal state by transferring functions from the federal to a republic level, which reached its culmination at the referendum in May 2006.

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе и докторант на Факултету Политичких наука у Београду са темом „*Политичка пропаганда у Црној Гори 1988 – 2000.*“.

KEY WORDS: *Montenegro, idea of independence, July 13th, The Berlin Agreement, referendum.*

*

Мјесец јул има симболички значај за историју неких држава, посебно САД, Француске али и Црне Горе. Американци славе 4. јул као Дан независности и дан сјећања на јул 1776. године, када је Конгрес усвојио Декларацију о независности, док је за Французе 14. јул подсјећање на пад тврђаве Бастиље, који је симболички означио почетак Француске револуције и промјена и тековина које је она донијела.

У широкој лепези значајних црногорских датума 13. јул се издваја као синоним “црногорске постојаности и симбол слободе”. Тако, и у Одлуци о проглашењу независности Црне Горе, коју је црногорска Скупштина усвојила 3. јуна 2006. године, примјетно је да се Одлука позива на Берлински конгрес и 13. јул 1878. као датум међународног признања тадашње Књажевине Црне Горе.¹ Тада, 1878, Црна Гора је добила међународно признање и у међународним односима постала држава, у смислу међународног права. Послије стицања званичног међународног признања на Берлинском конгресу (1878) Црна Гора је добила право да шаље и прима дипломатске представнике. Тиме је стекла међународно-правни основ за развијање сопствене дипломатске мреже, али и право да, преко акредитованих страних посланика, комуницира са другим земљама.² Ако датуме у којима се завршавају процеси формирања држава

¹ Конгрес у Берлину почео је 13. јуна 1878. године и у суштини, био је дио напора великих западних сила да Русији оспоре доминацију остварену у Сан Стефану марта 1878. Русија је Санстефанским мировним уговором Црној Гори и Бугарској обезбиједила велика територијална проширења, која су оспориле друге велике силе, прије свега Аустро-Угарска и Велика Британија. Сазван је нови скуп сила у Берлину, на којем су учествовали представници Русије, Османског царства, Аустро-Угарске, Велике Британије, Њемачке, Италије и Француске. Представници Црне Горе на Конгресу били су војвода Божо Петровић и војвода Станко Радоњић, више у улози посматрача, с обзиром на то да нијесу могли учествовати у раду Конгреса. Овим дипломатским скупом је предсједавао њемачки канцелар Ото фон Бизмарк, који је одбијао било какав контакт с црногорским представницима, упућујући их на аустроугарског министра спољних послова, грофа Андрашија. Састављен је уговор којим су дефинисане нове границе на Балкану. Берлински уговор је имао укупно 64 члана, од којих се на Црну Гору односи осам (26-33). Најважнији је био 26. члан, којим је дефинисан међународно-правни положај Црне Горе: “*Црној Гори признају независност Висока Порта и све оне високе уговорне стране које то досад нијесу учиниле*”. Тим чланом је потврђена црногорска независност и од оних држава које то нијесу раније учиниле, прије свега Османско царство. Црна Гора је тада као 27. држава добила независност и излаз на море.

² Послије међународног признања она успоставља званичне дипломатске односе са великом бројем земаља. Исте године Црна Гора успоставља званичне дипломатске

у својој симболици вежемо за дане када се ти процеси и формално доврше, онда је 13. јул 1878. године државна верификација вишевијековне борбе за слободу и државу.

Два државна датума Црне Горе, који су симболично представљени у 13. јулу, свакако да су блиско везана. Јер, не мање важан датум модерне црногорске историје је и 13. јул 1941. године. Општенародни устанак који је тога датума подигнут је масовношћу изненадио и организаторе и окупатора, будући да је у Црној Гори био један од најблажих окупационих режима у тадашњој Европи. Процјењује се да је до 20. јула 1941. око 32.000 устаника било под оружјем. Устанак је по обиму и масовности био највећа манифестација отпора и први устанак³ једног народа у поробљеној Европи и, по свом одјеку, не само у Југославији већ и у Европи, имао је посебан значај, како због угрожавања власти окупатора у Црној Гори, тако и због реалне могућности да се прошири и на окулне дијелове окупираних територија.

У деценијама након Другог свјетског рата, у црногорској јавности је стално потенциран значај и симболика 13. јула, као датума који треба да симболизује *слободарски дух и самосвојност нормал* Црне Горе, њену храброст и приврженост идеалима части и слободе. Обиљежавањем, путем манифестација, 13. јула као датума устанка против окупатора, организовањем бројних трибина и говора, оснивањем институције *13-јулске награде* – константно је индукована симболика и значај датума.

односе са Русијом и Француском, а наредне године са Великом Британијом, Аустро-Угарском, Италијом и Османским царством. Званични дипломатски односи са Грчком успостављени су 1881. године, да би 1897. Црна Гора успоставила званичне дипломатске односе са Србијом и Бугарском. Почетком XX вијека званични дипломатски односи успостављени су и са САД (1905) и Њемачком (1906). Након 1878. године Црна Гора почиње да отвара и сопствена дипломатска представништва у иностранству. Ток овог процеса у великој мјери ограничиле су њене скромне финансијске могућности, тако да су посланства у иностранству отварана само када се њени државни циљеви нијесу могли штитити на другачији начин. Због тога су у годинама постојања њеног међународног субјективитета отворена само четири посланства у иностранству - у Цариграду (1879), Београду (1913), Паризу (1916) и Вашингтону (1916). Послије Берлинског конгреса Црна Гора установљава и кровну институцију своје дипломатије - министарство иностраних послова (дјела) 1879. године, које је преузело функције дотадашње Канцеларије за спољне послове. *Према Закону о влади и Државном савјету Књажевине Црне Горе* из 1902. године министарство иностраних послова (дјела) обављало је политичке и административне послове. У политичке послове Министарства иностраних дјела убрајани су, између осталог, и обавјештајни рад, дипломатска преписка, склапање конвенција и надзор над дипломатско-конзуларном службом. - Детаљније видјети у: Радослав Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711 – 1918*, Историјски институт, Подгорица, 1996.

³ Јуна 1941. године, на подручју источне Херцеговине дошло је до самоорганизовања народа и устанка против новоуспостављене Независне државе Хрватске (НДХ) као одговора на масовне злочине усташа над српским народом.

* *

Постојећи четрдесет пет година као једна од шест конституционалних република у оквиру југословенске федерације, Црна Гора се почетком последње деценије XX вијека, у атмосфери распада дотадашње заједничке државе СФРЈ, поново нашла пред питањем свога државног статуса. Државно питање, односно останак у Југославији и референдум који је тим поводом организован, представљало је једно од првих тест-питања и проблема новоформираној црногорској власти произашлој из анти-бирокупске револуције из октобра 1988. и јануара 1989. године, а такође и новоформираним политичким партијама као активним учесницима новонасталог политичког плурализма. Изласком већине република из федерације, наметало се питање даље прекомпозиције СФРЈ и формирање нове државне заједнице.

Питање останка Црне Горе у Југославији рефлектовало се и у црногорској јавности, тако да је поново отпочела серија митинга на улицама, мада у овом случају популизам није био онако хомоген као током јануара 1989. већ су се искристалисале двије непомирљиве опције. На једној страни била је владајућа партија проистекла из Савеза комуниста, подржавана од политичких субјеката „пројугословенске провинцијенције“⁴ који су се залагали за останак Црне Горе у Југославији, а на другој, блок окупљен око Либералног савеза⁵, кога су, осим странака које су представљале националне мањине подржавале и неколико мањих странака са неокомунистичким и социјалдемократским предзнацима. И сам политички дискурс, поводом овога значајног питања указивао је на непомирљивост супростављених опција.⁶

⁴ „Црна Гора од давнина има сувереност и то не треба поново доказивати. Тражити од народа да се изјасни је ли за самосталну Црну Гору или је за заједницу са Србијом и другим републикама које то желе значи стављање Црне Горе у инфериоран историјски положај. Друге републике требало би да се одређују да ли су за заједницу са двијема старим и признатим државама – Црном Гором и Србијом које су своју државност заложиле да би се створила Југославија“ (ријечи су Н. Килибарде). „Народна странка је против референдума. То је сецесија, а она је опасан злочин у свакој држави свијета“ (Д. Шоћ) – Са конференције за штампу Народне странке Пobjеда, 31. јануар 1992, страна 4.

⁵ „Ја вас позивам у име Удружене опозиције да бојкотујете овај референдум и да на тај начин покушате да отргнете могућност његовог легитимитета. Овај референдум не води рачуна о вашем интересу. Овај референдум води рачуна о опстанку два тоталитарна режима у Београду и Титограду.“ С. Перовић, Удружена опозиција. (Пobjеда 27. фебруар 1992, 5). С. Перовић је у Скупштини Црне Горе, између осталог, оптужио ДПС да као и њихови претходници комунисти, манипулишу националним питањем, балансирајући између црногорства и српства. Табузирајући национално питање владајућа партија продужава своју владавину, али грађанима Црне Горе, по Перовићу, наноси велику штету. Пobjеда, 1. јул 1994, 3.

⁶ „У случају негативног одговора на референдуму, политику самосталне Црне Горе

Током 1992. питање државног статуса, односно останка Црне Горе у заједници са Србијом у форми СРЈ представљало је бојно поље власти и дијела опозиције која се залагала за независност Црне Горе. Индипендистичка опозиција Црне Горе на митингу за суверену Црну Гору, одржаном 23. фебруара 1992. испред републичког Парламента у тадашњем Титограду⁷, којем је присуствовало неколико хиљада грађана, прихватила је изјаву учесника овог скупа, у којој се истиче да се не признаје, како је речено, *неуставан и нелегитиман једнопартијски референдум*. Истовремено је на платоу испред хотела Црна Гора одржан и контрамитинг, на којем је скандирано за Југославију и блиске везе Црне Горе и Србије, а којем је присуствовало око четири хиљаде грађана *Побједа*, 24. фебруар 1992. године, 1).⁸

Тадашњи Предсједник црногорске владе је на питање у интервјуу да ли је могуће остварити било какво функционално јединство тако супростављених политичких опција, гдје је са једне стране темелни

мораће да спроводи нека друга партија“, изјавио је тадашњи Предсједник РЦГ М. Булатовић, *Побједа*, 4. фебруар 1992, 4, док су с друге стране изношене оптужбе на рачун наводних нерегуларних услова под којима је организован референдум: „*Сматрамо да је у Црној Гори створена таква политичка клима да се било какво изјашњавање грађана на референдуму, без обзира на питање и одговор, не може сматрати легитимним*“, ријечи су лидера Либералног савеза Црне Горе *Побједа*, 8. фебруар 1992. године, страна 4.

⁷ Почетком 1992. године преименован у Подгорицу.

⁸ Саопштењем под насловом „Придружите нам се!“ огласио се Синдикат никшићке Жељезаре. У саопштењу се између осталог каже: „*Удружена опозиција Црне Горе најавила је митинг за 22. фебруар испред Скупштине Црне Горе, да би извршила притисак на Скупштину која је заказана у исто вријеме, с намјером да преформулишу питање за предстојећи референдум и траже независну Црну Гору. Не смијемо дозволити да либерали, федералисти, СДА, реформисти, коалиција на челу са Перовићем, Влаховићем, Ђокајом, Ракчевићем и другима, као и политичарима Грађанског форума, одбаченим од стране црногорског народа у антибирокуратској револуцији, запечати нашу судбину сецесијом Црне Горе, и одвоје црногорски народ од народа који желе да живе заједно у Југославији... Синдикат Жељезаре ће организовати за своје раднике одлазак у Титоград ...*“ – *Побједа*, 19. фебруар 1992, 5.

„*Индикативно је то што се за суверену Црну Гору залажу управо они који су се залагали за аутономију Санџака, а врло гласни заговорници самосталности Црне Горе прикривају антисрпску и антиправославну орјентацију. Историјске и све друге везе између Србије и Црне Горе не може прекинути шачица људи са једне или са друге стране. Лицитирање са сувереношћу је ствар помодарства, изгледа, јер су је наметнули они који никада до сада нијесу имали суверену државу*“ – из излагања предсједника владе Црне Горе Мила Ђукановића на састанку општинског руководства Демократске партије социјалиста на коме је главна тема била предстојећи референдум „на коме ће се грађани Црне Горе одредити да ли су за то да ова република на равноправној основи настави живот у заједничкој држави са оним републикама које то хоће“ – *Побједа*, 12. фебруар 1992. „Вијековима заједно“, „Подршка ДПС –у“, - са општинских одбора СУБНОР-а.

принцип црногорске власти - Црна Гора у Југославији, а са друге Реформисти и Либерални савез који не признају или дјелимично не признају СРЈ, одговорили, између осталог, и да Црна Гора јесте и остат ће дио Југославије.⁹

Прије усвајања устава „треће Југославије“ грађани су имали прилике у Црној Гори (али не и у Србији) да на референдуму 1. марта 1992. одлучују о будућности своје републике. Референдумско питање је гласило: „*Да ли сте за то да Црна Гора као суверена република настави да живи у заједничкој држави, Југославији, потпуно равноправно са другим републикама које то буду жељеле?*“. На постављено питање одговорило је 66% уписаних грађана, а од тога је 96% дало позитиван одговор.¹⁰ Успостављањем СРЈ 27. априла 1992. године, руководства Србије и Црне Горе су настојала да докажу да та држава има искључиво право на континуитет са СФРЈ која се распала средином 1991. године.

* * *

Током друге половине 90 –тих, ескалирањем политичког сукоба у врху црногорске власти питање државног статуса се поново вратило као једно од доминантних тема политичког дискурса. Добивши апсолутну већину на изборима одржаним крајем 1996. године - на програму чврстог заједништва са Србијом и јачању савезне државе ДПС је манифестовала своју снагу засновану на изказаном повјерењу највећег дијела грађана.

У првом периоду политичког сукоба, питање државног статуса није се наметало у први план, што је разумљиво, с обзиром на чињеницу да су на том фону и убједљиво добијени избори крајем 1996. године.¹¹ Тако и тадашњи црногорски премијер у писму тадашњем предсјед-

⁹ „То са признавањем или непризнавањем је неозбиљно. Као кад би се неко љутио на то што се ово годишње доба зове прољеће. Но, видим да те момке импресионира то што су они храбри да постојећу државу означавају као такозвану, па им не бих квариио задовољство. Нити то слаби Југославију, нити ће је ојачати кад они одлуче да је признају. Оно што је за власт у Црној Гори релевантно, свакако је воља њених грађана. А она је неоспорна и коректно утврђена на референдуму организованом тим поводом. Живим у увјерењу да се ни данас ништа битније није промијенило у одређењу грађана. Црна Гора јесте и биће саставни дио СРЈ. Што то прије схватите они који још нису, то боље по њих. Иначе са илузијама није угодно дуже живјети. Буде ли се некада та воља грађана Црне Горе промијенила, уопште не сумњам да би ДПС била на висини задатка да нову реалност прихвати и поштује...“ Побједа 1, 2, 3. мај 1993. 3).

¹⁰ В. Гоати, *Партије Србије и Црне Горе у политичким борбама од 1990. до 2000. године*, Contesco, Бар 2000. стр. 24.

¹¹ „СРЈ је израз сагласности Црне Горе и Србије, јединих које су хтјеле, и представља континуитет државне личности Југославије – јер су Црна Гора и Србија биле државотворно и историјско језгро те државе током читавог њеног трајања.“ – М. Вуковић, потпредсједник владе РЦГ. „Побједа“ 27. април 1997, 5.

нику РЦГ током партијских превирања 1997. године каже : *“Поштује се изборни програм ДПС-а, као и залагање за заједничку државу са Србијом. Влада Црне Горе сматра да СРЈ као демократска заједница равноправних република и грађана јесте и треба да остане наша трајна оријентација...”* Монитор, 13. јун 1997).¹²

Након расцјепача у врху ДПС-а 1997. године, крило партије на челу са тадашњим премијером било је приморано да као савезнике прихвати највећи дио дојучерашњих политичких противника. Тако је формирањем широког блока у коалицији „Да живимо боље“ однијета превага над супарничким табором који је представљала унионистичка Социјалистичка народна партија (СНП). Неминовно је било да се под утицајем нових коалиционих партнера мијења и перцепција и ставови који су до тада постојали, у првом реду у погледу националног питања и државности.¹³

Стварањем широке коалиције и добијањем подршке од стране дотадашњих опозиционих чинилаца у политичком животу Црне Горе који су се декларисали за њено осамостаљење, и сама дотадашња пројугословенска политика владајуће црногорске елите је морала да се мијења. Задобивши повјерење грађана и апсолутну власт на изборима крајем 1996. године на програму очувања СРЈ и заједништва са Србијом, а и приморана да од себе не одбије бираче који су се пројугословенски про-

¹² На питање новинара да ли би се сложио са мишљењем да судбина нове Југославије зависи од одлука С. Милошевића и да ли би његова оставка промијенила расположење међународне заједнице према СРЈ, Предсједник Владе РЦГ Мило Ђукановић је одговорио: *„Са тим се не могу сложити и то је ваљда јасно из мојих претходних одговора. СРЈ није настала као плод било чије појединачне жеље и одлуке, па зато њену судбину не треба везивати нити за једног појединца који се тренутно налази у њеним рукама. Сви смо ту од данас до сјутра, а Југославија ће као израз истинских историјских, актуелних и будућих интереса народа који је творе, упркос теškoћама дуго трајати“.* Побједа, 10. јул 1992, 4.

¹³ У том контексту могла би се схватити и сљедећа изјава: *„Нећемо се у Црној Гори сврставати ни у црногорске, надам се ни у антицрногорске блокове. Желимо да Црна Гора буде један и јединствен демократски оквир за бољи живот и бољу будућност свих који у њој живе... У Црној Гори је нажалост живи отпор оних који под плаштом бриге за Југославију воде отворену борбу против државности Црне Горе и против њеног права да креира и одговара за своју будућност. Такво своје дјеловање те већ препознатљиве политичке структуре, лишене и минимума националног и државног самопоштовања, пласирају манипулишући југословенским ентузијазмом дијела грађана Црне Горе. За сада међутим од њих још увијек нијесмо чули зашто су против своје државе Црне Горе... Ко гледа Црну Гору кроз оптику с краја 18. вијека – он или не разумије Црну Гору, или покушава да јој се наруга. Апсолутно сам увјерен да је нова, демократска, европска Црна Гора прије свега ослоњена на своју младост, сахранила племенску свијест тамо гдје јој је и мјесто – на крају 18. вијека и да се данас у Црној Гори не размишља племенски него европски“.* Редовна прес конференција предсједника Црне Горе М. Ђукановића, Побједа, 1. децембар 2000, 2-4.

филисали, у атмосфери борбе „за сваки глас“ – владајућа партија је докле настојала да се одржи балансирањем међу својим тако разноликим гласачким тијелом. Још током 1999. године из црногорског државног врха потврђивана је приврженост државној заједници са Србијом: тако је тадашњи црногорски предсједник фебруара 1999. изјавио „*Црна Гора није Словенија, Црна Гора је саставни дио Југославије и она жели да под регуларним условима живи у Савезној републици Југославији, да допринесе напретку, просперитету и демократији СРЈ...*“.¹⁴

Црна Гора је настојала да континуирано повећава своју сувереност и самосталност од савезне државе, преношењем једне по једне функције са федералног на републички ниво. Једна од мјера са најдалекосежнијим посљедицама била је увођење њемачке марке као званичног средства плаћања у Црној Гори у новембру 1999, што је аутоматски значило и прелазак на еуро почетком 2002.¹⁵ Црна Гора је у своје руке преузела и царински систем, као и режим спољне трговине и, осим формално заједничке армије и цивилне контроле лета, мало је шта било остало у искључивој федералној надлежности.

И од стране значајних међународних фактора јавно је исказивана наклоност према власти у Црној Гори, која је представљана не само као алтернатива власти у Београду, већ и главни опонент њој али и база за дјеловање србијанске опозиције.¹⁶ Такав став, у првом реду САД, био је и подстицај Европској унији и њеним чланицама да исто учине и у пракси реализују издашном помоћи.

Неизвјесност остаје и додатно се оснажује као карактеристика црногорских избора и након пада Милошевића са власти, али се основна тема изборних надметања потпуно помјера ка питању државног статуса Црне Горе.¹⁷ Било је нереално очекивати да ће питање државног

¹⁴ Предсједник РЦГ М. Ђукановић у интервјуу Видео-недјељнику ВИН. *Побједа* 27. фебруар 1999, 3.

¹⁵ Предсједник РЦГ М. Ђукановић у интервјуу љубљанском *Делу* рекао је, између осталог, и сљедеће: „Ако и ова Југославија доживи судбину претходне, кривицу ће сносити искључиво диктаторски режим у Београду, којем није стало ни до Црне Горе, ни до Србије и Југославије, него само до власти по сваку цијену. Већ сам рекао да није нужно да новчано осамостаљивање доведе до отијепљења Црне Горе. Али морамо се обезбједити пред погубном политиком савезне државе“. *Побједа*, 11. новембар 1999, 1.

¹⁶ У том смислу се могла схватити и изјава високог званичника САД, Џернса Рубина који је говорећи о намјерама САД да упркос спољном зиду санкција према СРЈ пронађе начин да се пружи материјална помоћ Црној Гори изјавио: „Вјерујемо да је то корак напријед, велики корак напријед за развој демократских институција у Савезној Републици Југославији“.

¹⁷ „Уколико победи Милошевић идемо на референдум. Црногорска власт је изузетно опрезна и приправни смо на све ситуације“ – Црногорски премијер Ф. Вујановић о тзв. савезним изборима у интервјуу сплитској *Слободној Далмацији*“ *Побједа*, 25. септембар 2000, 3.

статуса нестати само због тога што је у Београду промијењена влада 5. октобра 2000. Државно питање за црногорску власт није било тек проста ствар повезана са одбраном од Милошевићевог режима.¹⁸

У јавности је наметано суштинско и структурално питање - да ли седамнаест пута мања Црна Гора може бити равноправан члан у дво-чланој федерацији са седамнаест пута већом Србијом. То је проблем који није нестао са Милошевићем.

Црногорска влада је након одласка Милошевића са власти покушала да овај проблем ријеши понудом за споразумну дисолуцију СР Југославије, по чешко-словачком моделу, с тим што би двије нове државе - Црна Гора и Србија - као независне и међународно признате, склопиле међудржавни савез, који би по својим надлежностима подсјећао на Заједницу независних држава створену након распада СССР-а или на ЕУ.¹⁹

Овај предлог примљен је са негодовањем од стране главних партнера и протектора Црне Горе током Милошевиће период - САД и ЕУ, а није наишао на подршку ни у Београду, коме је био и упућен. Након овог предлога Црна Гора, до тада један од главних западних савезника у региону, почела је да се доживљава као “проблематична”, јер, посебно ЕУ,

¹⁸ „Милошевић је свих претходних година такође угрожавао равноправност Црне Горе у фактичком функционисању југословенске заједнице али је овим уставним насиљем она на папиру срушена и од тога дана СРЈ по мени више не постоји“ – (Предсједник Црне Горе М. Ђукановић у интервјуу НРТВ „Монтена“, према „СРЈ ни теоријски не постоји након јулског уставног пуча“, „Побједа“, 14. септембар 2000, стр. 3.

„Заједно са осталима сам 1992. године јасно казао да подржавам идеју очувања заједнице и с обзиром да сам се потпуно јавно, као предсједник Владе, заложисао за ту опцију, у случају да није изгласана – сматрао бих потпуно моралним да не обављам више ту функцију.“ - Предсједник Црне Горе М. Ђукановић у интервјуу Телевизији Црне Горе, 22. септембар 2000.

„Почетком деведесетих у Црној Гори нијесмо имали расположење ни за какву другу државну опцију, него ову што данас имамо, а и сада су различите процјене до којег је нивоа промијењено то расположење у Црној Гори“. Присјећајући се атмосфере након Хашке конференције, на којој је тадашњи предсједник Црне Горе (Момир Булатовић) потписао предлог о самосталности и међународном признању Црне Горе па га касније повукао, те кампање која је тада била покренута према Црној Гори, предсједник Ђукановић се присјетио свога наступа – не у одбрану тадашњег предсједника већ у одбрану права Црне Горе да одлучује о својој будућности.“ - ријечи предсједника републике у емисији „Директно“ ТВ Црне Горе. 26. децембар 2000 године.

¹⁹ У закључку Главног одбора ДПС одржаном 27. октобра 2000. истакнуто је да: „Нову заједницу треба да граде међународно признате државе Црна Гора и Србија. Заједница међународно признатих држава заснивала би се на заједничкој монетарној, спољнополитичкој и одбрамбеној функцији“. Побједа, 28. октобар 2000, стр. 1. Неколико мјесеци раније тадашњи црногорски премијер Вујановић је истакао: „По оцјени црногорске Владе, двије трећине Црногораца би сада на референдуму гласало за одвајање од Србије“ – премијер Ф. Вујановић у изјави за чешки радио, Побједа, 20. јул 2000, . 1.

а у одређеној мјери и САД, нијесу жељели промјену регионалног статусу-а настало након интервенције НАТО-а и одласка Милошевића.

Тако су из црногорског политичког врха и након октобарских политичких промјена у Београду упућивани захтјеви за редефинисање односа.²⁰ Такође је и од стране нових власти у Београду, одмах након октобарских промјена, било говора о могућности неке врсте промјене заједнице.²¹

У пропагандне сврхе се покрећу петиције за независну Црну Гору, сакупљају потписи и апели одређеног броја црногорских интелектуалаца, организују бројни округли столови на којима су пропагиране идеје о потреби стварања независне Црне Горе, организују анкете и испитивања јавног мњења.²² Реформисањем образовног система, у првом реду језика и историје, препознатљива је била тежња ка индоктринацији у првом реду омладине, утицање на емоције, потенцирање патриотизма, љубави према Црној Гори, њеној витешкој историји, њеном значају у међународним односима и сл.²³

²⁰ „Имам утисак као да у Црној Гори постоји једна наглашена доза душебрижнштва за Југославијом, душебрижнштва да се ту не поремете интереси Србије у Југославији. Морам да разговарам крајње отворено, као разложни људи. Југославија је фикција од 1992. године до данас. Међутим, постоји један дио јавности који се навикао на ту фикцију и који жели да одржава ту представу, иако у животу од те представе суштински нема ништа.“ Интервју предсједника М. Ђукановића државној телевизији, 30. новембар 2000.

²¹ У том смислу могла би се схватити и сљедећа изјава: „Ако би воља народа Црне Горе била да не буде дио федерације, ту вољу треба поштовати. Иако историја, међусобни односи и тренутна ситуација наводе на мишљење да ће намјера да се одржи једна заједничка држава превагнути. Односи између двије земље ће у сваком случају бити уређени уз поштовање воље народа“ - изјавио је В. Коштуница, који је раније казао да би референдум о опстанку заједничке државе требало одржати у обје републике. Интервју В. Коштунице италијанској телевизији, Побједа, 13. октобар 2000, 2.

²² М. Ђукановић је истакао „Деветогодишње искуство живота у заједничкој држави потврдило је да је немогуће смислити уставну формулу која би обезбједила обострано задовољење интереса и равноправност тако диспропорционалних субјеката као што су Србија и Црна Гора“ - Побједа 7. октобар, 2001, 2. Тако је у Подгорици 15. октобра у организацији недјељника Монитор поводом десетогодишњице његовог постојања, организован округли сто „Црна Гора на раскршћу – којим путем даље“ на којем су, између осталих, узели учешћа и представници владајуће коалиције из редова ДПС-а и СДП-а. „Дилема је независност или договор о заједници“ Побједа - 16. октобар 2000, 3.

Предсједник Народне странке Д. Шоћ је оптужио државне медије да воде кампању у прилог оне политике која је против државне заједнице Црне Горе и Србије. Илустровао је то примјером: „једног неукуса када је на телевизији драматично прочитано саопштење интелектуалаца који се залажу за независну Црну Гору. Није Народна странка против тога, али постављамо питање да ли би такав простор добили они који су за државну заједницу Црне Горе и Србије“. Побједа, 25. октобар 2000, 6.

²³ „Деценијама је кроз образовање пројектовано порицање свега што је црногорско, а у школским уџбеницима смишљено игнорисане чињенице или су пак искривљаване ради

Бројне већ постојеће и новоосноване организације, удружења, издавачке куће, културно–умјетничке манифестације, потпомогнуте медијском логистиком и простором који им је омогућавала власт, пропагандно су дјеловали у јавности у циљу наметања перцепције и става о немогућности даљег живота са Србијом и потреби за осамостаљењем и изласком из СРЈ. Историја, као дио образовања и перцепције једног народа, такође је представљала терен за прикривено пропагандно дјеловање. Предмет спорења су представљале теме попут: Подгоричка скупштина 1918, Божићна побуна 1919, питање црногорске нације, цркве и језика.²⁴ Подржавање публикација бројних историографских издања која су се бавила питањима из ближе историје Црне Горе, њиховим промовисањем, давањем у ударним терминима у медијима мјеста за репортаже са бројних трибина, скупова, интервјуа, књижевних сусрета, настојало се свакодневно утицати на ставове и перцепцију јавности.

Припреман је терен за реализацију одређених политичких концепција и идеја и настојало се да се у јавности оформи свијест захваљујући којој би те идеје биле подржане и прихваћене. С друге стране, опозиција с обзиром на свој опозициони статус није могла приуштити себи толики слободан простор већ се првенствено фокусира на директније видове отворене пропаганде којима је настојала анимирати јавност тезама да је идеја о изласку Црне Горе из СРЈ погрешна, да Црна Гора није способна да се економски одржи као самостална држава и сл. Такође, унионисти су имали извјестан проблем да, противећи се осамостаљењу Црне Горе, не прикажу себе као негаторе црногорске слободарске

негирања црногорског националног бића, државе и суштине црногорске историје“ – министар просвјете и науке Црне Горе Драган Кујовић, *Побједа*, 1. децембар 2000, 5. Као и: „Критичко преиспитивање програма и уџбеника историје није само постулат времена, већ ослобађање од налага које могу бити закљон разговјетном посматрању историје. Дјецу треба да учимо и васпитавамо на историји културе и цивилизације, а не владара и ратова. Настава историје је битан чинилац у конституисању националног индентитета и због тога се мора ослободити негативних стереотипа у односу на друге народе који воде етно-центризму“ – министар просвјете у влади РЦГ Д. Кујовић, *Побједа*, 2. фебруар 2000, стр. 5.

²⁴ У књизи „*Нација и држава*“ (Група аутора, 2001), објављени су резултати истраживања на узорку од 1051 испитаника а неки од резултата се односе на однос грађана Црне Горе према националном и глобалном индентитету. Истраживање је показало да се у Црној Гори могу препознати четири облика националне свијести: национална искључивост, национална индентификација, мондијализам и етноцентризам... *Етнос и етничка група* према П. Влаховићу јесте: „друштвена заједница састављена од чланова истог или сличног поријекла који имају заједнички језик, обичаје, традицију и низ других, конкретно – историјских карактеристика“, П. Влаховић, *Етнос, народ, нација*, Гледиште, Београд 1983, 43., Д. Јањић (према Ђукановић и др. 2001, 11) сматра да је етнос одређени тип заједништва, груписање људи по основу истог поријекла и културне хомогености.

историје, односно, да не буду случајно препознати као анти-црногорски блок у оквиру Црне Горе.²⁵

Црногорска власт се захваљујући логистици и инфраструктури, као и својерсној симбиози са бројним организацијама и удружењима са којима је повезивао заједнички циљ – осамостаљење и независност, много ефикасније користила дифузним пропагандним дјеловањем, односно, коришћен је широк спектар разноврсних неполитичких садржаја у неполитичкој форми, али са политичким циљем: да се постигне општи позитиван однос према одређеној идеји и политици. Наравно да јој је на руку ишао много шири маневарски простор, активности бројних организација које су се декларисале као невладине, политичка подршка и углед који је уживала код релевантних међународних фактора, ореол демократске оазе у тадашњој СРЈ и др.

Пропагандна кампања ће све више добијати на интензитету путем медија, бројних невладиних организација, разним видовима прикривеног и дифузног²⁶ пропагандног дјеловања а своју кулминацију ће имати на референдуму у мају 2006. године.²⁷

²⁵ „Главни циљ евентуалног референдума у Црној Гори јесте да се насупрот најширим интересима грађана оствари најужи интерес појединаца. То је интерес врха власти који би да се закључа у самосталној Црној Гори, који би у њој владали без контроле наредних неколико деценија“ – Д. Копривица, члан главног одбора СНП Црне Горе, Пobjеда, 8. децембар 2000, 4.

²⁶ Она дјелује на дужи рок и производи трајније ефекте, циља на дубље нивое људске психе, на дубоко укоријењене ставове, колективне предрасуде. Она је само другачији облик и њему прилагођени садржаји политичке пропаганде. Она нема конкретне, тренутне политичке циљеве или, барем, они нису одмах уочљиви. Она има само другачији облик и њој прилагођене садржаје политичке пропаганде: тако се општи политички циљеви не пропагирају отворено и директно експлицитним садржајем поруке, јавност се не увјерава директно у прогресивност и домете политичког система, партије, владе, лидера, исправност њихове политике, идеја, ставова и слично већ посредно истицањем маркантних резултата које остварује заједница, влада, институција што треба да допринесе афирмативном односу према власти. Ради се дакле на стварању опште повољне климе у јавном мњењу, о формирању прикладљиве структуре личности, о својерсној „припреми терена“ за директнији, трајнији и отворенији вид пропагандног дјеловања. Дакле, ради се на припремању појединца или групе да касније лакше прихвати конкретније политичке садржаје постизањем општег позитивнијег односа према систему, идеји, политици. До неке мјере слично значење има и појам *субпропаганде*, а под тим се подразумева ширење одређене идеје у дужем раздобљу, а која није блиска одређеној јавности. То је процес стварања одређене психолошке подлоге која олакшава комуникацију и спремност да се прихвати неки садржај који у датим, реалним околностима нема критичну већину присталица. У тој функцији објављују се књиге, билтени, одржавају конференције, дају стипендије, финансирају истраживачки пројекти, стварају лични контакти. Та дјелатност често и није непосредно пропаганда, колико је у функцији олакшавања прихваћања евентуалне пропагандне поруке.

²⁷ Директор Центра за демократију (ЦЕДЕМ-а) из Подгорице Срђан Дармановић изјавио је да најновија истраживања јавног мњења показују да око 75 процена

Четвртог фебруара 2003. престала је да постоји СР Југославија и настала је нова држава – Заједница Србија и Црна Гора. Југословенска скупштина усвојила је уставну повељу Државне заједнице Србија и Црна Гора и закон о њеном спровођењу. Власт у Црној Гори је сваки пут прилагођавала своју тактику и прилаз, одржавајући у животу опцију независности док је сарађивала са снажним снагама које су јој се противиле. То је осигурало да државна заједница Србије и Црне Горе не пропадне због активне конфронтације, већ због многобројних случајева пасивног отпора тој институцији.²⁸

Државна заједница је трајала до 21. маја 2006. када је Црна Гора на референдуму изгласала независност. Исте године, 3. јуна парламент Црне Горе је прогласио независност и од тада ДЗСЦГ престаје да постоји а Црна Гора убрзо постаје чланица УН.

Mr Radenko ŠĆEKIĆ

THE IDEA INDEPENDENCE IN DOMESTIC PURPOSES - MONTENEGRO LATE TWENTIETH AND EARLY TWENTY-FIRST CENTURY

Summary

The wide range of bright Montenegrin date, 13 July is set aside as a synonym, „Montenegro’s stability and a symbol of freedom.” The Berlin agreement had a total of 64 members, of which the eight-Montenegro relations (26-33). The most important was the 26th member, which is defined in international legal status of Montenegro, „Montenegro recognized the independence of port and all the High Contracting Parties that have not done it yet.” Team member is actually confirmed by the Montenegrin independence from those countries that have not previously done so, especially Turkey. Montenegro then as the 27th countries received independence in and out to sea.

The two largest state the date of Montenegro, who are symbolically personified in the 13 July, make sure that they are closely related. No less important given

грађана Црне Горе сматра да је референдум једино рјешење садашњих односа Црне Горе и Србије, истичући да све анализе показују да би на референдуму око 60 до 65 процената грађана подржало суверенитет и међународни субјективитет Црне Горе“. – „*За суверену Црну Гору гласало би око 65 одсто грађана“*, Побједа, 28. новембар 2000, 3.

²⁸ Вилијем Монтгомери некадашњи амбасадор САД у Београду, Б92, Вијести, бр. 3699, 15. јул 2008, 34.

the modern history of the Montenegrin and 13 July 1941st year. In the decades after World War II, the public is constantly strengthened the importance and Symbolism of 13th July, a date which should be personified the spirit of freedom and identity of Montenegro, its Courage and dedication to the ideals of honor and freedom.

In 1992. the issue of state status, or stay in the community of Montenegro and Serbia to form Yugoslavia represented the Battlefield of the Government and the Opposition, which advocated independence for Montenegro. Organized a referendum on the status of Montenegro, the option to stay in Ireland, won the support of over 90% of voters voted. After the split in the top of the DPS and in 1997. The wing of the party headed by M. Djukanovic was forced to accept the Allies as part of the largest political opponents today. Thus the formation of blocks in a broad coalition „to live better” odds were taken over rivals later personified Socialist People’s Party. Inevitably, whether under the influence of the new coalition partners and changing perceptions and attitudes that have hitherto existed, primarily in terms of national issues and statehood. Montenegro has sought to continuously increase its sovereignty and independence of states, one by one, transferring functions to the Federal Republic level. In the propaganda purposes of the petition drive for an independent Montenegro, gather signatures and Appeals to a number of Montenegrin intellectuals, organized numerous round tables on which propagands ideas about the need for an independent Montenegro. The propaganda campaign will increasingly gain in intensity through the media, many NGOs, various forms of Covert propaganda activities, and diffuse and will have its culmination in a referendum in May 2006

Миомир ДАШИЋ*

ПОЛИТИЧКИ И ВОЈНИ ОДНОСИ ЦРНЕ ГОРЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1878-1884.

ABSTRACT: This essay provides an overview of political and military relations of the Principality of Montenegro and the Ottoman Empire from the Congress of Berlin in 1878, decisions of which Montenegro became territorially enlarged and internationally recognized as an independent country, until 1884 when the Istanbul Convention was signed between the two governments, which mainly settled the border disputes between the two previously bitter enemies. The Treaty of Berlin outlined the borders between Montenegro and the Ottoman Empire, but in drawing and marking the borders on site, there were serious disputes over marking the borders, dual ownership, mutual traffic, compensation for the property of Turkish subjects who emigrated from Montenegro, and over other problems on both sides of mutual border. Montenegrin government and the Porte initially contended over surrendering urban towns which the Ottoman Empire was in obligation to cede over to the Montenegrin state under the Treaty of Berlin (Kolašin, Podgorica with Spizza and Žabljak fortresses) along with certain territories (Lower Zeta, part of Vasojevići from the river Zlorečica to Lim), over establishing borders between Upper and Lower Vasojevići (between Trepča and Vinicika), the Šekular territory and other regions along the southeast Montenegrin border.

KEY WORDS: *International recognition, territorial enlargement, government, Vasojevići, Montenegro*

Заједничка ослободилачка борба Црногораца и Херцеговаца током XIX вијека достигла је врхунац у њиховој сједињеној устаничкој акцији и рату за уједињење 1875-1878. године. Али на исход те борбе

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности.

битно су утицали интереси и тежње европских сила према Балкану. Када је књаз Никола припремао црногорско-херцеговачку војску, последије ослобођења Никшића, у јесен 1877. године, за упад у „турску“ Херцеговину, Аустро-Угарска га је упозорила да ће му сви напори да тамо прошири државу бити узалудни. Црногорски књаз Никола и његова владајућа елита, будући да је Црна Гора била штићеник Русије још од 18. вијека, нијесу имали ни примисао да на Берлинском конгресу руска дипломатија неће моћи да одлучно брани црногорске интересе и да се избори за границе велике Црне Горе како их је Русија предвиђела Санстефанским миром, склопљеним у марту 1878. године са Османским царством. У Цетињу, а такав случај је био и у Београду, нијесу ни слутили какве су намјере руског цара Александра II и његовог канцелара кнеза Горчакова. Они који су дали подстрека владањима у Цетињу и Београду да поведу рат против Османског царства, прије тога, тајним споразумима ријешили су судбину ратних циљева Црне Горе и Србије – пристанак да не дођу у посјед Херцеговине и Босне. Погодбом с Бечом Петербург је ове земље предао у наручје Аустро-Угарској. Имајући споразум са Аустро-Угарском о Босни и Херцеговини, Русија је упутила Црногорце да војну активност пребаце од Херцеговине на јадранско приморје. Крајем 1877. и почетком 1878. црногорска војска је ослободила од Османског царства обални појас од Чања до Бојане са градовима Баром и Улцињом и тако изашла на Јадранско море.

Пошто су ослобођени Никшић и јужно приморје, а да би Црна Гора стекла што потпунији геополитички облик и повољнији простор – било је неопходно ослободити и Подгорицу. Ова варош је имала за Црну Гору вишеструки значај: стратешки, привредни и културни. Без журбе, Црногорци су крајем јануара 1878. припремали војне снаге за ослобођење Подгорице. Међутим, руско-турско примирје (19) 31. I 1878. године обавезивало је и Црну Гору, па је та акција заустављена. Када је умукло оружје, руски дипломатски заступник на Цетињу Јонин сјетно је констатовао да су Црногорци могли у једном налету заузети не само Подгорицу него и Беране и Колашин. Тај пропуст омогућио је да питање Подгорице послужи, прије свега, Аустро-Угарској као улог за притисак и поткусуривање приликом наредног територијалног обликовања Црне Горе, односно повлачења њене границе с Османским царством. Беране је остало Царству јер је за уступање ове вароши Црној Гори био и Беч.

Санстефански мир (19. фебруар 1878), којим је Русија сама, без подршке европских сила, издејствовала да Црну Гору увећа три и по пута, односно за 10.000 км², унапријед је био осуђен на неуспјех. Аустро-угарски државник гроф Андраши је већ био скренуо пажњу књазу Николи да ће се коначно судбина Османског царства разматрати на једном

европском конгресу, а да Беч неће подржати проширење Црне Горе у лимској долини и шире, да је особито против њеног добијања приморја од Чања до ријеке Бојане. За тежњу Аустро-Угарске и њену супремацију на Јадрану, као и њен план да обезбиједи прометни пут преко рашке области (Новопазарског санџака) ка Косову и Македонији, односно Солуну – Црна Гора би представљала озбиљну сметњу ако би се проширила у границама које јој је била намијенила Русија Сан-Стефанским мировним уговором. С тим у вези Беч је дубоко зазирао и од могућности уједињења Србије и Црне Горе. Стога Беч није могао допустити да ове двије српске земље имају заједничку границу и потенцијално се сједине у једну државу.

Перспектива темељне ревизије Санстефанског мира наговјестила је и нови заплет у односима између Црне Горе и Османског царства. Извјесност да ће Османског царства задржати Албанију била је претпоставка сукоба око њихове будуће границе са Црном Гором на тој страни. Разна договарања међу Албанцима већ од априла 1878, као и све чешћи инциденти што су их Турци изазивали на демаркационој линији са Црногорцима, били су јасни знаци таквог развоја.

У међувремену појачао је своју активност и панисламистички покрет, који се као политичка идеологија и организација, почео јављати и снажити још од педесетих година XIX вијека. Средиште му је било у Меки, светом мјесту муслимана. Аграрни устанци, отпочели устанком у Босни и Херцеговини, у лјето 1875. године, проширени на друге српске области око оновремених граница Црне Горе и Србије (у Васојевићима, Потарју и Затарју, старој Рашкој, дјелимично на Косову и Метохији), дјеловима источне Македоније, у Бугарској и дјеловима Грчке, снажно су уздрмали Османско царство 1875-1878. године. Најприје у дипломатској историји, затим и у цијелој историји тај период је назван Великом источном кризом. Ти догађаји у историји српског и црногорског народа имали су преломни значај у историји аграрних револуција балканских народа. Та револуција није могла да заобиђе ни друге балканске народе – Бугаре, Грке и македонске Словене, а окрзнула је и Албанце. Велика источна криза је снажно покренула и европску дипломатију, забринула је кабинете велесила, јер је криза Османског царства, које је у њој толико ослабљено, погађала посредно и европске велесиле, највише најближу и најзаинтересованију Аустро-Угарску. Ратни успјеси Русије јасно су показали снагу трапавог „руског медведа“. Русија је настојала да промијени стање наметнуто јој одлукама Париског мировног конгреса 1856. године. Русија је своју снагу демонстрирала побједом над Османским царством и у диктирању Порти веома тешких мировних услова у Сан Стефану, крајем фебруара/почетком марта 1878. године. По том би-

латералном мировном уговору Русија је предвидјела стварање и двије велике балканске државе – проширену Црну Гору и новостворену Бугарску. Обје су имале бити њен ослонац на Балкану. Црна Гора је такву улогу, иако мала земља, имала још од 18. вијека.

Аустро-Угарска је све чинила како би Црну Гору потпуно лишила морске обале, коју је ослободила њена војска, а била је и против њеног проширења и на сјевероистоку. Није јој допуштала проширење у лимској долини. Русија је на одређени начин била морални гарант за тековине Црне Горе и у приморју и на сјевероистоку, прије свега у лимској долини. Ствар је дошла и до кнеза Бизмарка, и он је закључио да једна трговачка лука у рукама Црне Горе – не вриједи провоцирања Русије као велике силе. У том смислу тражио је „мекши“ став грофа Андрашија, односно, аустроугарске дипломатије према захтјевима Црне Горе и Русије. Прихватио је да црногорска држава добије признање проширења на Јадрану – Бар с дијелом приморја.

На Берлинском конгресу (13. јун – 18. јул 1878) амбиције Црне Горе свеле су се на то да задржи ослобођени дио приморја, да добије ослобођени дио источне Херцеговине, Колашин и Подгорицу са стратегијском границом према провинцији Албанији. Аустроугарска влада није подржавала проширење Црне Горе на Доње Васојевиће – Беране. Границе Црне Горе кројила је Аустро-Угарска према својим империјалистичким интересима. У приморју Црна Гора је задржала само Бар са нешто обале уз ограничени суверенитет. Улцињ са територијом до Бојане била је обавезна да врати Османском царству. Спич (Сутоморе) је присвојила Аустро-Угарска. За овакво осакаћење у приморју, у накнаду је Црна Гора добила Колашин и Подгорицу, но са неповољном границом према Албанији. За напуштање дијела Херцеговине (источно од Билеће и Гацка) Црној Гори су у Берлину додијељени Плав и Гусиње. Углавном, Црна Гора се имала уобличити у сразмјери својих ратних постигнућа. Наравно, тиме нијесу били задовољени њени ратни и национални циљеви.

Од далекосежног значаја показаће се то што је Аустро-Угарска потиснула Црну Гору од крајева гдје је живјело компактно српско, односно црногорско становништво, а усмјерила ју је на територије ка Албанији, опет с мало изгледа да се прошири и на тој страни. У питању коначног повлачења источне границе Црне Горе одлучно се испријечила новостворена Призренска лига или Албанска лига, коју су у свему подржавали султан и Порта, односно Османско царство. Лига је одлучила да се Црној Гори ускрати право не „албанске земље“, широко подразумевајући и територије гдје у неком мањем броју живе Албанци или нешто бројнији муслимани. Радило се прије свега о Плаву и Гусињу

са околином, гдје су се и муслимани словенског поријекла из вјерских, а дијелом и из класних разлога, мањим дијелом идентификовали као Албанци. Призренска лига је, међутим, много шире замишљала право на територије гдје је живјело измијешано српско православно и муслиманско становништво словенског поријекла. Њен политички програм је тражио све крајеве који су од почетка владавине Османлија (од друге половине 15. вијека) улазили у Скадарски санџак. Тако, на примјер, она је претендовала и на Доње Васојевиће (берански крај), иако ондје није било ни Албанаца ни муслимана, изузев војног гарнизона и османских чиновника и њихових породица у Беранама – Харемима. Претензије Лиге тичале су се и других источних и југоисточних области Старе Србије, односно Рашке, која се од 1877. године почела називати геополитичким именом Санџак. Политика Албанске лиге, снажно потајно подржавана од османске владе, а потајно и од владе у Бечу, била је усмјерена и на трајно онемогућавање да Црна Гора и Србија добију свој историјски етнички простор и заједничку границу.

Одлуке Берлинског конгреса о међународном признању независних држава Црне Горе и Србије у обликованим границама имале су далекосежни карактер – трајно одвојити и спријечити уједињење Црне Горе и Србије. Ово подвлачим због тога што се европска политика, углавном, земаља потписница Берлинског уговора и у ово наше вријеме ослања на рјешења формулисана за западни Балкан у Берлину 1878. године. Стога ваља са више критичности говорити о Берлинском уговору, јер он је тако дефинисао политичке границе балканских националних држава да су оне остале камен спотицања и касније, па све до данашњег времена, а није искључено да ће још дуго бити спорова око њихових промјена. Ријечју, Берлински конгрес и његове одлуке су значили пораз и за Русију и њене балканске словенске штићенике. Пораз од далекосежног стратешког значаја.

Када је ријеч о проширењу Црне Горе према сјевероистоку и Албанији, Албанцима и Турцима је прећутно дата могућност оспоравања, односно опструкције спровођења оних одлука Берлинског уговора које су се тичале коначног повлачења црногорско-османске границе. Слично је било и са другим малим балканским државама. Као домаћин конгреса, кнез Бизмарк, гвоздени канцелар њемачког царства, је затражио од европских влада да се обрате Порти како би савладала тешкоће око спровођења својих преосталих обавеза из Берлинског уговора, међу којима и обавезу о размјени територија и разграничењу са Црном Гором. Енглески државник Дизраели је, међутим, примјетио како се Бизмарк исувише пожурео, а да Њемачка иначе нема директних интереса у питањима Блиског истока. Руска влада, дипломатски изолована,

могла је само да Цетињу савјетује мир и уздржаност од наслућиваног ратног заплета.

Црногорска влада морала се ограничити да најприје добије Подгорицу са истуреним тврђавама Спужем и Жабљаком и зетском равницом. Наравно, тиме је битно умањена могућност да Црногорци касније уопште дођу у посјед Плава и Гусиња. У циљу одлагања предаје Подгорице, султан и његова влада су прво понудили Плав и Гусиње, који су били одлуком у Берлину предвиђени да их уступе Црној Гори, и упутили мушира Мехмед Алију да то, тобоже, изврши. Припадници Албанске лиге су 2. септембра 1878. усред Ђаковице убили мушира Мехмед Али-пашу и његову пратњу. Овај догађај је послужио као добар изговор за даље опструкције, с крајњим циљем да Османско царство и Албанци задрже Плав и Гусиње са околином.

Ради подршке за добијање Подгорице, књаз Никола је, чак, предао Аустро-Угарској преосталих 3.500 Херцеговаца који су били у саставу црногорске војске и тако јој значајно олакшао да окупира Херцеговину. Међутим, Порта није имала много могућности да врши опструкцију предаје Подгорице и зетске равнице, јер је руска влада запријетила да неће повући своје преостале трупе из близине Цариграда док Турска не евакуише своје трупе из Подгорице. Како је и Лондон био заинтересован да се руске трупе што прије повуку из зоне јужно од Источне Румелије, султан и Порта су били принуђени да попусте. Фебруара 1879. године Порта је тешка срца била принуђена да преда црногорској влади Подгорицу, Спуж и Жабљак са околином, као и дио Скадарског језера. Али су Црногорци, на основу имплицитних компензација у Берлинском уговору, истовремено морали да Османском царству врате Улцињ са околином.

У прољеће 1879. године аустроугарска влада је повела иницијативу да билатералним путем са црногорском владом спроведе одредбе XXIX члана Берлинског уговора. Осим предаје Спича, тим чланом је одређено и да лука Бар и дио црногорске обале буду затворени за ратне бродове свих страних земаља. Црна Гора није имала право, и да је имала снаге, да држи ратну флоту. Аустро-Угарска је добила мандат да врши поморско-полицијски и санитарни надзор над црногорском обалом помоћу лаких стражарских бродова. Аустро-Угарска је овлашћена да да и конзуларну заштиту поморској трговачкој застави Црне Горе. Црна Гора је имала да примијени аустријско поморско законодавство које је било на снази у Далмацији. Као што се из ових уговорних услова види, Црна Гора није имала сувереност над градом Баром и на дијелу Јадранског мора.

Аустро-Угарска је издејствовала да од Црне Горе добије и општину Спич (Сутоморе). Затим је на најгрубљи начин инсистирала да се

установи мјешовита аустро-црногорска лучка капетанија у Бару, која би административно била потчињена Поморској влади у Трсту. Бечка влада је настојала да на препад искористи неискуство Црногораца у поморским пословима, као и то што је Црна Гора наишла на огромне тешкоће у текућем разграничењу са Османским царством, и у томе је потпуно успјела. Али силом чињенице што је Црна Гора у својим рукама имала Бар, а подупирана како од Русије тако и од Италије, Црна Гора се, у ствари, могла лакше одупријети притиску Беча. Наиме, почетком 1880. постигнут је компромис и то на бази посљедње ријечи књаза Николе. По том постигнутом споразуму црногорски лучки уред у Бару имао је да врши службу поморске и санитарне полиције. Поморска влада у Трсту, пак, добила је право да врши периодичну инспекцију, с тим што ће сваки пут претходно тражити сагласност црногорске владе. Поморско законодавство Црне Горе имало се трајно усаглашавати са оним у Далмацији – под претпоставком да примјена тих закона не штети интересима Црне Горе. Аустроугарска влада је општину Спич (Сутоморе) прикључила територији приморја (црногорског), које је окупирала још од почетка XIX вијека.

Међународна комисија за разграничење Црне Горе и Османског царства састала се маја 1879. године. Главни проблем разговора био је у томе да Порта преда Црној Гори Плав и Гусиње. Скадарски валија и уједно главни експонент Албанске лиге Хусеин-Хусни паша путем разних трикова и свакојаким других изигравања онемогућио је да комисија постигне икакав резултат у вези с повлачењем границе која би Црној Гори обезбиједила предају Плава и Гусиња са околином. Такође је оспоравао и повлачење границе, односно њену исправку у корист Књажевине Црне Горе између Горњих и Доњих Васојевића и на сектору шекуларског племена од Лима до Мокре планине. Тако је могло бити прије свега због антицрногорског тајног и јавног рада и аустроугарске владе. Наиме, у међувремену бечки двор и влада били су дошли до закључка да је у Берлину њена дипломатија учинила грешку прихвативши одредбу да Плав и Гусиње припадну Црној Гори. Јер, ако би Црна Гора дошла у посјед плаво-гусињске котлине, тиме би стекла добру основицу за будуће аспирације према Метохији, па чак и према Новопазарском санџаку (рашкој области). А управо то је било оно што би наводно угрожавало претензије Монархије према том простору, и не само њему, него и према албанским етничким територијама и даље ка вардарској долини и Солуну.

У јесен 1879. наступила је тешка политичка и војна криза око Плава и Гусиња између Црне Горе и Османског царства. Књаз Никола и његова влада су издали наредбу за дјелимичну мобилизацију, ство-

рена је могућност да се запосједну Плав и Гусиње. Али европске силе нису одобриле војну акцију, па је црногорска влада била принуђена да одустане од војног похода на Плав и Гусиње. Султан и Порта, међутим, су чинили све да оспоре предају плавско-гусињског краја Црној Гори. Званично Порта је упутила 15 табора (батаљона), на челу са генералом Мухтар-пашом, наводно с циљем да његове снаге обезбиједи предају Плава и Гусиња Црној Гори. Створена је тзв. Плавско-гусињска афера која је не само уздрмала политичке односе Црне Горе и Османског царства него и велесила потписница Берлинског уговора. Ефекат мисије Мухтар-паше био је у томе да су албанске конзервативне снаге добиле огромну материјалну и моралну потпору, османски магацини оружја, муниције и намирница стављени су на располагање Албанској лиги. Тако су ојачане снаге Лиге.

Када су се Албанци, предвођени од феудалних елемената, мобилисали и добро припремили за отпор оружаном силом, аустроугарска влада је иступила са идејом „формалне предаје“ Плава и Гусиња Црној Гори. То је, практично, значило да се Османско царство одрекне суверенитета над плаво-гусињским крајем, да са Црном Гором потпише један докуменат о формалној примопредаји, а Црногорци и Албанци нека се онда крваво разрачунавају око посједовања територије. Међутим, и сама Порта је одбила ту бечку формулу, зазирући да би „формална предаја“ могла бити незгодан преседан за њено разграничење са Грчком у Епиру. Ствари су се и даље све више компликовале. Албански прваци извршили су снажан притисак на аге и бегове исламске вјере словенског поријекла у Плаву и Гусињу, на челу са Али-бегом Гусињцем (из рода беговске куће Пашића), иначе, једним од водећих личности у Албанској (Призренској) лиги, да и они устану на оружје ради онемогућавања да Црна Гора добије Плав и Гусиње. Према граници Црне Горе створен је фронт, наводно од снага Албанске лиге, али ту су се нашли и батаљони (табори) редовне турске османске из јединица генерала Мухтар-паше. На фронту код Плава је дошло до два јача оружана сукоба. Војнички неодлучан исход бојева на Новшићу крајем 1879. и Мурини почетком 1880. године био је чисти добитак за Албанску лигу, која се већ афирмисала као снага релативно самостална, способна и да даје правац догађајима, што је одговарало политици Порте.

Пошто је могућност да Црна Гора уопште дође у посјед Плава и Гусиња готово отпала, црногорска влада се децембра 1879. обратила европским силама, са захтјевом да реализује одредбе Берлинског уговора. Истичући како се земља исцрпљује стањем ни рата ни мира, од Порте се као јединог кривца за опструкцију тражило обештећење у износу од два милиона франака. Обавезе Порте из Берлинског уговора једнако

остају на снази, а док она не исплати тражено обештећење – Црна Гора проглашава секвестар на сва добра исељених муслимана из граница земљишта присаједињеног Црној Гори резултатом последњег рата.

Међутим, ствар је била у томе што је црногорска влада све од свршетка рата интензивно вршила експропријацију земаља муслиманских емиграната. Отезање разграничења битно је олакшало да црногорска влада изигра XXX члан Берлинског уговора, којим се мухаџирима гарантује имовина у Црној Гори. Проглашење секвестра као залога за штету изазвану неизвршењем обавезе о повлачењу границе значило је претензију црногорске владе да се политика експропријације тих имања некако легализује пред европским владама.

Имајући на уму да су „мала“ балканска питања једном већ запалила велику источну кризу, европске владе су се јануара 1880. у основи сагласиле да се Црној Гори за Плав и Гусиње додијели, као адекватна компензација, друга територија. Посредник је била Италија преко свог амбасадора у Цариграду грофа Кортија. Црној Гори је понуђена компензација територијом албанских, углавном, католичких племена Груда и Хота, источно од Подгорице. Плав и Гусиње економски су далеко више вриједјели, али се у кабинетима велесила рачунало да би земљиште Груда и Хота стратегијски добро обезбјеђивало Подгорицу и да би то задовољило Црну Гору. Али Цетиње није било том понудом задовољно.

На дијелу још недефинисане границе између села Трепче и Виницке, као и на територији шекуларског племена, било је чарки још прије него је дошло до ратног сукоба Црне Горе и Османског царства око Плава и Гусиња. Становништво Шекулара је од Берлинског конгреса па следећих шест година било јако узнемирено због неизвјесности да ли ће њихова села на десној страни Шекуларске ријеке остати у саставу Османског царства (у Беранској кази, срезу) или ће припасти Црној Гори. Оно није признавало демаркациону линију која је од ушћа Шекуларске ријеке у Лим ишла овом ријеком на исток до равног дијела Мокре планине, па су се често дешавали сукоби и падале жртве на Мокрој. О том ровитом стању свједоче бројни дописи које су управне и војне власти из Андријевице и гранични капетани Трепачко-шекуларске и Полимске капетаније, затим прваци из беранског краја, слали Цетињу, а у којима се говори о неријешеним споровима на дијелу још недефинисане границе Турија, Лим, Шекулар, Мокра до Чакора и даље ка Виситору и Кучима, као и тешким условима живота српског становништва у беранској котлини. Порта у беранском крају није обезбиједила народу, „пошто је дошао на своја огњишта“, слободу и правну и имовинску сигурност, нашто је била обавезна „по несрећној берлинској конференцији“. У ствари, она га је препустила и даље угњетавању, пљачкању и

злочинима башибозука, у коме су предњачили безобзирни „зли Руговци“. Али-бег Гусињски, поставши мутасериф Пећког округа, као паша с једним тугом (награђен због отпора предаји Плава и Гусиња), допуштао је насиља и разне злочине дуж пројектоване границе од Лима до Мокре, Чакора и даље према Виситору, Липовицама ка Кучима. Спорно је било осим државне границе и комуналне линије између насеља, неријешено питање двовласничких имања и планинских пашњака. Све то ће годинама, и послје ратног сукоба на Новшићу и Мурини, бити предмет разговора у мјешовитој црногорско-турској комисији за разграничење. Комисија се често састајала, договарала и спорила о томе куда повући границу између Трепче и Веничке и са Лима на исток преко секуларског атара до Мокре и Чакора. Тај дио границе црногорска влада је успјела да ријеша тек потписивањем Цариградске конвенције децембра 1884. године, али не у цјелини у корист Црне Горе.

У питање дефинисања источног дијела црногорске границе (према албанској територији) много се мијешала влада аустроугарске монархије. Преко својих конзула, агената и свештеника, Беч је охрабривао албанске католике да се удруже са муслиманима и супротставе уступању Груда и Хота Црној Гори. Подржавајући албанске католике, Аустро-Угарска је код њих настојала да стекне легитимацију заштитника и њиховог покровитеља, с јасним циљем да јој буду од користи у будућности. Разумије се, Аустро-Угарска је, уз остале европске силе, формално прихватила посредовање преко грофа Кортија у арбитражу за црногорско проширење у Малесији.

Албански муслимани и католици, иако су њихови мотиви вјерски били различити, удружили су се под заједничким вођством скадарског комитета Албанске лиге и пружили одлучан отпор Црној Гори. Османска власт једнако је стајала иза њих, указујући им сваку помоћ. Све је говорило да ће се поновити оно што је већ било виђено у Плавско-гусињској афери.

Амбасадори велесила у Цариграду само су потврдили један османско-црногорски докуменат о предаји Груда и Хота Црној Гори. Међутим, уочи 22. априла 1880, дана одређеног за предају ове територије, скадарска османска власт је поменути територију и положаје комплетно уступила одредима Албанске лиге. Негирајући легалност и легитимност Лиге, а држећи да су европске силе дужне да спроведу Берлински уговор, којег су потписале, црногорска влада је устукнула пред призором нове османске преваре.

Европске силе су тек тада схватиле да су се нашле у компромитујућој ситуацији, па су упозориле Порту да се излаже великој одговорности ако не нађе лијека створеној ситуацији. Заокрет је, међутим,

наступио, када се нова британска либерална влада Гледстона одлучно zaloжила да Порта преостале обавезе из Берлинског уговора стриктно испуни. У тако насталој ситуацији и сам Беч је почео да страхује да се услед снажења албанског покрета не пренесе варница на Босну и Херцеговину, гдје Монархија још није била учврстила своју окупациону власт.

У касно прољеће 1880. концерт европских сила отпочео је колективни притисак на Порту за рјешење црногорског граничног питања. Сложиле су се да је, с обзиром на разне услове и интересе, најлакше и најцјелисходније да османска влада Црној Гори врати Улцињ са територијом до Бојане, ако хоће да по сваку цијену задржи плавско-гусињски крај.

Владе европских сила, међутим, узалуд су упућивале колективне ноте Порти. Она није ништа предузимала да задовољи њихово тражење. Показало се да ништа не вриједи без одлучне пријетње, укључујући и војну. Септембра 1880. силе су упутиле једну здружену поморску ескадру у воде Јадрана. Главнину су чинили ратни бродови Велике Британије и Русије. Командант ескадре британски адмирал лорд Сејмур и књаз Никола договорили су се за демонстрацију једне комбиноване акције - с мора и с копна против „албанских банди“ у Улцињу. Договор сила је предвиђао само ватрену подршку са бродова, а не и са црногорске стране. Ситуација се компликовала када је скадарски гувернер Риза-паша упутито велика појачања у Улцињ и запријетио да ће се свим силама одупријети. Оцјењујући да би то значило нови рат са Османским царством, књаз Никола је од сила затражио озбиљније гаранције него што је сама подршка топова ескадре. Дипломатија је наставила да енергичније дјелује у Цариграду.

Понашање Порте увриједило је владе европских сила. Британска влада осјећала се веома нелагодно, између немогућности да се Европа повуче пред Османским царством, и неопходности да се одржи сагласност влада за постизање циља мирним путем. Британски премијер Гледстон је чак дошао на мисао да здружена ескадра заузме луку Смирне, као залогу док Порта не преда Улцињ Црној Гори. Њемачка и Аустро-Угарска нијесу прихватиле такву мјеру. Али је зато уследио енергични дипломатски притисак на султана Абдул Хамида и Порту, у коме су Њемачка и Аустро-Угарска предњачиле. Најзад је Порта 11. X 1880. саопштила европским владама да Црној Гори безусловно предаје Улцињ. Према споразуму комесара двије стране, Османлије су 26. и 27. XI 1880. године напустили а Црногорци запосјели територију Улциња до Бојане. Коначно, присаједињењем Улциња са плодним земљиштем до Бојане извршена је одговарајућа компензација Црној Гори за Плав и

Гусиње и, рекао бих, била је то значајна тековина Црне Горе остварена у Великој источној кризи 1875-1878. године.

Међутим, спорови око повлачења сјевероисточне границе Црне Горе окончањем Плавско-гусињске афере нијесу престали. Инциденти су се наставили и послје потписивања Цариградске конвенције концем 1884. године. Посебно се крварило на граници од Мокре до Чакора, а стабилности није било ни на другим секторима од Шћепан Поља до Лима. О тим граничним и прекограничним сукобима који су трајали све до слома Османског царства 1912. године на Балканском полуострву опширније сам писао у монографији *Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године* (ЦАНУ, 49, Подгорица, 2006, стр. 456-555).

Одлукама Берлинског конгреса Црна Гора је била територијално више него удвостручена, добила је излаз на море и равничарске предјеле са градовима Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињем. Територијално је проширена на дио Горњег Полимља (Шекулар и села Горње Луге, Улотину, Муруну, Грачаницу, Зориће, Машницу и Велику). Тим је она стекла услове за квалитетно виши ниво државног развитка, уврштена је у клуб европских држава. Међутим, то проширење и увећање Црне Горе није задовољавало и њене националне интересе. Још увијек је знатан дио црногорског, односно, српског народа остао социјално и економски обесправљен у границама Османског царства. Црногорском владару требало је много времена да привремено заборави на своје ратне циљеве и оно што је требало да добије по Санстефанском мировном уговору. Књаз/краљ Никола могао је само да жали што су му измакли крупни залогаци које је Русија била намијенила Црној Гори. Берлински конгрес, којим је извршена ревизија Санстефанског мира, отријезнио је и Црну Гору од илузија да се њено велико увећање могло остварити без сагласности великих европских сила, прије свега без наклоности Аустро-Угарске као најзаинтересованије за овладавање простором који је историјски и етнички био црногорско-српски, па чак и оним који је био дијелом македонски и албански.

Све оно што је одлучено у Берлину 1878. представљало је велики пораз за све јужнословенске народе, па и за Црну Гору. Берлински конгрес санкционисао је највећу диобу Балканског полуострва до тада извршену међу великим силама. Нове границе на балканском простору, одређене у Берлину, оставиле су дубоког трага на политички, економски, културни и цјелокупни национални живот и развитак код свих јужнословенских народа. Посебно су погодиле интересе црногорског и српског народа. Граница је дијелила и јединствена племена, села и имања људи. Било је потребно да протекне више од три деценије борбе док није дошло до мијењања граница на Балкану, али и поред тих

извршених промјена берлинске границе се актуелизују и у ово наше вријеме.

Од свих балканских држава Црна Гора је имала највише тешкоћа око успостављања границе са Османским царством, начелно прописане Берлинским уговором. Црна Гора је, због отпора Порте, али и империјалистичке политике Аустро-Угарске, била принуђена да крвари и послије 1878. године да би остварила бар дио резултата своје дуге револуционарне ослободилачке борбе, чији је завршни чин представљао Вељи рат 1876-1878. године, а потом ослободилачки Балкански рат 1912. године.

Тешкоће око утврђивања црногорско-турске границе трајале су не само почетком осамдесетих година него и касније све до слома Османског царства 1912. године. Покушај да међународна комисија, у првој половини 1881. године, коначно утврди црногорско-турску границу није успио. Избијање устанка у Херцеговини 1882. против аустроугарске власти, у коме су масовно учествовали и муслимани и православни, условио је још јачи притисак бечке владе на Црну Гору, па су цетињски званични кругови схватили неопходном нужност да се што прије нормализују односи са Портом. Од мале државе, која се до Берлинског конгреса ослањала на оружје читавог свог мушког становништва и помоћ дипломатија већине европских земаља, дупло увећана и независна Црна Гора била је принуђена да мијења традиционални однос своје државне политике, како на унутрашњем тако и на спољно-политичком плану. У новонасталим спољно-политичким приликама црногорски књаз Никола је природно желио да нормализује односе са Османским царством, вјековно непријатељском земљом Црне Горе.

Први значајан корак направљен је августа 1883. године, када је, на позив султана Абдул Хамида, књаз Никола посјетио Цариград. Султан је изванредно примио црногорског књаза, дотадашњег непријатеља. Била је то прва званична посјета једног црногорског владара учињена Цариграду, те је и то дало одређену тежину политичким разговорима између два владара. Султан и црногорски књаз су се том приликом договорили и о рјешењу преосталих граничних проблема. Током двије наредне године билатерални односи су се одвијали нормално, па, ипак, посао око утврђивања границе на терену није у свему био окончан. Цариградска конвенција (1884) ријешила је углавном најспорније проблеме на сјевероисточној црногорско-турској граници. Добри односи између владара двије државе обећавали су нову страницу у историји односа Османског царства и Црне Горе. Но, на црногорско-турској граници, нарочито на њеном сјевероисточном дијелу, јављали су се инциденти све до 1912. године. Истина, и једна и друга страна званично су покушавале да те инциденте, поготову оне на албанској страни, представе као искључи-

во локалне. И они су то заиста и били, изазивали су их појединци или албанске групе и мјесне власти које су биле у рукама локалних првака. Понекад су то, и поред наредби црногорских власти да се уздржавају од конфликта на граници, чинили и црногорски држављани.

У Затарју и Горњем Полимљу је од краја XIX вијека, под утицајем националне пропаганде коју су шириле црногорска и српска влада, поново ојачао покрет за национално и социјално ослобођење. Црна Гора је у овом периоду испољавала непосредну заинтересованост за проширење на крајеве старе Рашке, односно на дио Новопазарског санџака, територије етнички насељене претежно српским живљем или муслиманима словенског поријекла, затим према Метохији и горњој Албанији. На тим просторима Црна Гора је наставила да јача свој уплив, а то ју је неминовно водило у сукоб са Османским царством, које је, опет, наставило да, као и прије трогодишње Велике источне кризе, управља овим крајевима на груб начин, спутавајући економски, социјални, вјерски, културни и сваки други национални напредак црногорском, српском и албанском становништву. Тако прве деценије XX вијека у Полимљу и Затарју није било ни сијања ни жетве без буна и окршаја. Све то је довело до неминовног и посљедњег сукоба Црне Горе и њених балканских савезница са Османским царством 1912. године, у рату у којем ће коначно бити и ријешено Источно питање као вишевијековни проблем, односно протјерано Османско царство са Балкана, изузев малог дијела Источне Румелије које чини непосредно залеђе Цариграда (Истанбула).

Miomir DAŠIĆ

POLITICAL AND MILITARY RELATIONS BETWEEN MONTENEGRO AND THE OTTOMAN EMPIRE FROM 1878 TO 1884

Summary

The paper shows that the Montenegrin government primarily wanted the Porte to cede Podgorica with fortresses (Spizza and Žabljak), which the signatory of the Treaty of Berlin did in the winter of 1879. The Porte withdrew its military and civil authorities from Kolašin and the surrounding area. Montenegro was in obligation to return Ulcinj with its surrounding area all the way to the river Bojana (taken in the war in 1877) with its prevailing Albanian population, which it did. The strongest dispute between the Montenegrin government and the Porte was over Plav and Gusinј with the surrounding area, because the cession was opposed by the newly-established Albanian (Prizren) league, organized on the principle of pan-Islamic ide-

ology (on June 10, 1878 in Prizren) with the aim of preventing this territory from becoming a part of the Montenegrin state, territory known for its otherwise diverse ethnic composition, many of which were Slavic Muslims and Albanians (Muslims and Catholics). Based on certain original documents, it was proved that Sultan Abdullah Hammid and his government were behind the Albanian (Prizren) league. The Porte secretly provided military and material assistance (in arms and other war necessities) to the armed forces of the Albanian league. In late 1879 and early 1880, the League prevented Montenegrin military with arms from entering Plav and Gusinje. In two battles (at Novšić and Murina) without a defining outcome, Montenegro realized that the only way to gain possession of the Plav-Gusinje valley was with the help of Russia, especially since the Istanbul government was secretly supported by the Austria-Hungary, while other great powers remained passive. The Plav-Gusinje affair ended with signatories of the Treaty of Berlin offering a part of the Albanian Province (Grude and Hoti) as compensation to Montenegro, in order to save their international reputation, which was not a satisfactory solution to Montenegro.

The English liberal government finally offered the Montenegrin ruler, Prince Nikola Petrović, Ulcinj with the surrounding area (to the river Bojana) instead of Plav and Gusinje, which he accepted. But the Albanian League, supported by the Porte threatened with armed resistance. England and Russia, in agreement with Austria-Hungary and other signatories of the Treaty of Berlin, sent battle ships to Adriatic waters, threatening the Empire with retaliation by bombing Ulcinj which was simultaneously attacked by the Montenegrin army from behind. Under such demonstration of power, the Porte withdrew its forces from Ulcinj. Thus, the affair was ended in November 1880 with Bojana becoming a border river between the two countries.

The incidents around the borders which were to be marked in the southeast, however, continued over the following years. Finally, Montenegro and the Ottoman Empire normalized their relations after a friendly relationship was established between the two rulers during the visit of Prince Nikola to Istanbul in August 1883, at the invitation of Sultan Abdullah Hammid. The Sultan gave an extraordinary reception to the Montenegrin sovereign, previously his bitter enemy. The two sovereigns agreed then on settling the border issues. Bilateral relations were since conducted normally, based on the Istanbul Convention (from December 1884), which settled the border issues. Nevertheless, severe border incidents (murders, pillage of cattle and other property) persisted until 1912. From the late 19th century until the Balkan War in 1912, there was no sowing or reaping at the border or around it, from Šćepan Polje to Mount Mokra and Čakor (in Tara and Lim region), without the rebellion of border orthodox Christian population (Montenegrians and Serbs). All this led to a great uprising, an insurrection in the region of Berane in the summer of 1912, which was the cause for the Balkan War, which Montenegro started first in agreement with other Balkan allies.

In a discussion panel held at this scientific gathering, in which the undersigned has also taken part, critical remarks were given regarding certain opened and unopened questions not only from the sphere of diplomatic relations between Montenegro and the Ottoman Empire, but also regarding certain current topics worth exploring and bringing to light from a more critical level.

САДРЖАЈ

<i>Отварање скупа</i>	7
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Значај међународног признања у процесу израстања државноправног субјективитета Црне Горе</i>	9
Саша МАРКОВИЋ, <i>Француска штампа и Берлински конгрес</i>	31
Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, <i>1878. година као граница епоха</i>	43
Стјепан МАТКОВИЋ, <i>Црна Гора у погледима хрватске политике, 1878-1918.</i>	57
Karl KASER, <i>Austro-Hungary and the Independence of Montenegro</i>	69
Bernard LORY, <i>Derviš paša: un acteur meconnu de la crise d'orient</i>	79
Antonello BIAGINI & Andrea CARTENY, <i>A close relationship: Italy and Montenegro after 1878</i>	91
Славко БУРЗАНОВИЋ, <i>Црногорске мисије Чезара Дурандоа</i>	97
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Велике силе према захтјевима Црне Горе у анексионој кризи</i>	111
Ј.В. ВИШНЯКОВ, <i>Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг.</i>	125
Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Прва деценија црногорске државне независности (1878-1888) – пут ка Европи</i>	139
Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, <i>Црногорци на школовању у иностранству као стипендисти страних влада и држава</i>	147
Uğur ÖZCAN, <i>The loan agreement between the Ottoman empire and Montenegro, and financial aid to Montenegro</i>	167
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Исељавање муслимана из Црне Горе након Берлинског конгреса као тема на страницама Историјских записа</i>	181
Сузана РАЈИЋ, <i>Руска дипломатија о односима Србије и Црне Горе (1900-1903)</i>	189
Габриела ШУБЕРТ, <i>Црна Гора на почетку 20. века – у очима једне Енглескиње</i>	209
Татјана КОПРИВИЦА, <i>Црна Гора и међународне изложбе у другој половини XIX и почетком XX вијека</i>	217

Аднан ПЕПИЋ, <i>Новине Малумâт о посјети књаза Николе Истанбулу 1899. године</i>	239
Massimo BUCARELLI, <i>D'Annunzio, Italy and the Independence of Montenegro 1919-1920</i>	249
Hatice ORUÇ, <i>Ottoman Turkish Manuscripts about Montenegro in the reign of Sultan Abdülhamid II</i>	265
Зоран ЛАКИЋ, <i>Међународни положај Црне Горе кроз историју и њена међународна политика с аспекта односа великих и малих</i>	271
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Дробњак након Берлинског конгреса</i>	279
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Идеја црногорске државне независности у унутарполитичком животу Црне Горе крајем XX и почетком XXI вијека</i>	295
Миомир ДАШИЋ, <i>Политички и војни односи Црне Горе и османског царства 1878-1884.</i>	309

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Открытие конференции</i>	7
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Роль международного признания в процессе создания особой государственно-правовой системы Черногории</i>	9
Саша МАРКОВИЧ, <i>Французская пресса и Берлинский конгресс</i>	31
Живко М. АНДРИАШЕВИЧ, <i>1878 год как граница между эпохами</i>	43
Степан МАТКОВИЧ, <i>Взгляды хорватских политиков относительно Черногории, 1878 – 1918</i>	57
Карл КАЙЗЕР, <i>Австро-Венгрия и независимость Черногории</i>	69
Бернар ЛОРИ, <i>Дервиши-паши</i>	79
Антонелло БЬЯДЖИНИ, Андреа КАРТЕНИ, <i>Тесные отношения: Италия и Черногория после 1878 года</i>	91
Славко БУРЗАНОВИЧ, <i>Миссии Чезаре Дурандо в Черногории</i>	97
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Отношение великих держав к Черногории и ее требованиям во время боснийского кризиса</i>	111
Я.В. ВИШНЯКОВ, <i>Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг.</i>	125
Сенка БАБОВИЧ-РАСПОПОВИЧ, <i>Первое десятилетие государственной независимости Черногории (1878-1888) – путь к Европе</i>	139
Момчило Д. ПЕЙОВИЧ, <i>Обучение черногорцев за рубежом на основе стипендий правительств зарубежных стран</i>	147
Угур ОЗКАН, <i>Соглашение и займе между Османской империей и Черногорией и финансовая помощь Черногории</i>	167
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Эмиграция мусульман за пределы Черногории после Берлинского конгресса в качестве темы на страницах Исторических записей</i>	181
Сузана РАИЧ, <i>Взгляд российской дипломатии на отношения между Сербией и Черногорией (1900-1903)</i>	189

Габриэлла ШУБЕРТ, <i>Черногория в начале XX века</i> – глазами одной англичанки	209
Татьяна КОПРИВИЦА, <i>Черногория и международные</i> <i>выставки во второй половине XIX - начале XX веков</i>	217
Аднан ПЕПИЧ, <i>Газета «Малумат» о прибытии князя</i> <i>Николая с визитом в Стамбул в 1899 года</i>	239
Массимо БУКАРЕЛЛИ, <i>Д'Аннунцио, Италия и независимость</i> <i>Черногории в 1919-1920 годах</i>	249
Хатидже ОРУДЖ, <i>Рукописи Османской Турции о Черногории</i> <i>в период правления Султана Абдулхамид II</i>	265
Зоран ЛАКИЧ, <i>Международное положение Черногории</i> <i>на протяжении всей своей истории и ее внешняя</i> <i>политика с точки зрения отношений больших и малых</i>	271
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Добняк после Берлинского конгресса</i>	279
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Идея государственной независимости и</i> <i>внутриполитическая жизнь Черногории в конце XX -</i> <i>начале XXI веков</i>	295
Миомир ДАШИЧ, <i>Политические и военные отношения между</i> <i>Черногорией и Османской империей в период 1878-1884</i>	309

CONTENTS

<i>Opening of the Gathering</i>	7
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>The Importance of International Recognition in the Process of the formation of state and legal subjectivity of Montenegro</i>	9
Saša MARKOVIĆ, <i>French Press and the Congress of Berlin</i>	31
Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, <i>The year 1878 as a Borderline between Epochs</i>	43
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Montenegro in view of Croatian Policy from 1878 to 1918</i>	57
Karl KASER, <i>Austro-Hungary and the Independence of Montenegro</i>	69
Bernard LORY, <i>Derviš paša: un acteur meconnu de la crise d'orient</i>	79
Antonello BIAGINI & Andrea CARTENY, <i>A close relationship: Italy and Montenegro after 1878</i>	91
Slavko BURZANOVIĆ, MA, <i>Montenegrin Missions of Cezar Durando</i>	97
Saša KNEŽEVIĆ, <i>The Position of Great Powers towards Montenegro in the Annexation Crisis</i>	111
Я.В. ВИШНЯКОВ, <i>Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг.</i>	125
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, <i>The First Decade of Montenegrin State Independence (1878-1888) – the road to Europe</i>	139
Mmočilo D. PEJOVIĆ, <i>Montenegrin Students Studying Abroad as Scholarship Holders of Foreign States and Governments</i>	147
Uğur ÖZCAN, <i>The Loan Agreement between the Ottoman Empire and Montenegro, and Financial Aid to Montenegro</i>	167
Dragana KUJOVIĆ, <i>Muslim Emigration from Montenegro after the Congress of Berlin as a Topic on the Pages of Historical Records</i>	181
Suzana RAJIĆ, <i>Russian Diplomacy on the Relations between Serbia and Montenegro (1900-1903)</i>	189

Prof. Gabriella SCHUBERT, <i>Montenegro at the beginning of the 20th century in the eyes of an Englishwoman</i>	209
Tatjana KOPRIVICA, <i>Montenegro and International Expositions in late 19th and early 20th centuries</i>	217
Adnan PEPIĆ, <i>The Malumât Newspaper on Prince Nikola's Visit to Istanbul in 1899</i>	239
Massimo BUCARELLI, <i>D'Annunzio, Italy and the Independence of Montenegro 1919-1920</i>	249
Hatice ORUÇ, <i>Ottoman Turkish Manuscripts about Montenegro in the reign of Sultan Abdülhamid II</i>	265
Zoran LAKIĆ, <i>International Position of Montenegro throughout History and its International Policy from the Aspect of Relations between the Great and the Small</i>	271
Žarko LEKOVIĆ, <i>The Drobnjak Region after the Congress of Berlin</i> ...	279
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>The Idea of Montenegrin State Independence in the Internal Political Life of Montenegro in late 20th and early 21st centuries</i>	295
Miomir DAŠIĆ, <i>Political and military relations between Montenegro and the Ottoman Empire from 1878 to 1884</i>	309

SOMMAIRE

<i>Ouverture de la réunion</i>	7
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Importance de la reconnaissance internationale dans le processus du developpement de l'indépendance juridique du Monténégro</i>	9
Saša MARKOVIĆ, <i>Presse française et le Congrès de Berlin</i>	31
Zivko M. ANDRIJASEVIC, <i>L'année 1878 comme frontière d'époques</i> ...	43
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Monténégro vu par la politique croate, 1878.-1918.</i>	57
Karl KASER, <i>Austro-Hungary and the Independence of Montenegro</i>	69
Bernard LORY, <i>Derviš paša: un acteur meconnu de la crise d'orient</i>	79
Antonello BIAGINI & Andrea CARTENY, <i>A close relationship: Italy and Montenegro after 1878</i>	91
Slavko BURZANOVIĆ, <i>Missions monténégrines de Cesare Durando</i>	97
Saša KNEŽEVIĆ, <i>Grandes Puissances envers les demandes du Monténégro pendant la crise d'annexion</i>	111
Я.В. ВИШНЯКОВ, <i>Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг.</i>	125
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, <i>Première décennie de l'indépendance nationale monténégrine (1878-1888) - voie vers l'Europe</i>	139
Momčilo D. PEJOVIĆ, <i>Monténégrins étudiants à l'étranger comme boursiers des gouvernements et des états étrangers</i>	147
Uğur ÖZCAN, <i>The loan agreement between the Ottoman empire and Montenegro, and financial aid to Montenegro</i>	167
Dragana KUJOVIĆ, <i>Emigration des musulmans du Monténégro après le Congrès de Berlin sur les pages des archives historiques</i>	181
Suzana RAJIĆ, <i>Diplomatie russe sur les relations entre la Serbie et le Monténégro (1900-1903)</i>	189
Gabriella SCHUBERT, <i>Monténégro au début du XXIème siècle - vu par une Anglaise</i>	209

Tatjana KOPRIVICA, <i>Monténégro et les expositions internatinales dans la deuxième moitié du XIXième et au début du XXIème siècle</i>	217
Adnan PEPIC, <i>Journal Malumât sur la visite du prince Nicolas à Istambul en 1899</i>	239
Massimo BUCARELLI, <i>D'Annunzio, Italy and the Independence of Montenegro 1919-1920</i>	249
Hatice ORUÇ, <i>Ottoman Turkish Manuscripts about Montenegro in the reign of Sultan Abdülhamid II</i>	265
Zoran LAKIĆ, <i>Position internationale du Monténégro dans l'histoire et sa politique internationale par rapport aux relations des grands et des petits</i>	271
Žarko LEKOVIĆ, <i>Drobnjak après le Congrès de Berlin</i>	279
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Idée de l'indépendance nationale monténégrine dans la vie interne du Monténégro à la fin du XXIème et au début du XXIème siècle</i>	295
Miomir DAŠIĆ, <i>Relations politiques et militaires entre le Monténégro et l'empire ottoman 1878-1884.</i>	309

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract) на језику на којем је рад написан (до 1500 карактера) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проредка. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 3
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за Историјске записе**

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година LXXXIII

Бр. 2/2010.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Јасмина Ђорђевић

Садржај превели

Наташа Поповић, руски

Иван Лаковић, енглески

Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:

300

Штампа

Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 3) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807